

TÖVHİD VƏ İLAHİ ƏDALƏT MÖVZUSUNDA SUALLAR VƏ CAVABLAR

BİSMİLLAHİR-RƏHMANİR-RƏHİM

Kitabın adı: “Suallar və cavablar”

Müəllif: Məhəmmədrza Kaşifi

Tərcümə edən: R. Şükürbəyli

Naşir:

Çapa hazırlayan: Beynəlxalq əl-Mustəfa (s) Akademiyası
tədqiqat şöbəsi

Çap tarixi: 2008-ci il

Çap növbəsi: Birinci

Tiraj: 3000

SUAL 1: *Məşhur psixoloq Freyd deyir: “İnsan özündən böyük və qüdrətli bir şəxsin ona dayaq olduğunu hiss etməyə möhtacdır. Beləcə o “Tanrı” adlı varlığa itaət etməyə ehtiyac duyur. Əslində Tanrı yoxdur və o, sığınacaq axtaranların, “Tanrı” adlı varlığa pərəstiş edənlərin təsəvvürüdür.” Bu, Freydin sözləridir. Ona necə cavab verə bilərsiniz?*

FREYDİN NƏZƏRİYYƏSİ

Avstriyalı məşhur nevropatoloq və psixoloq Ziqmund Freyd (1856-1939) öz nəzəriyyələrini bəyan edərkən insandakı qorxu hissini Allaha inam və dindarlığın əsas amili hesab edir. Əlbəttə, bu nəzəriyyə ondan öncə də irəli sürülmüşdür. Çox ehtimal ki, həmin nəzəriyyəni açıq şəkildə bəyan edən ilk şəxs (b.e.ə təqr. 99-55) romalı şair Tit Lukertsi Kardır. O, öz şe’rlərinin birində belə deyir: “Tanrıları yaradan ilk şey qorxudur.” Bir sözlə, bu nəzəriyyəyə əsasən, sel, zəlzələ, xəstəlik, ölüm və bu kimi təbii hadisələrdən yaranan qorxu bütün təbii hadisələr üçün müştərək amilin yaranmasına və onu Allah adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Z. Freydin nəzərinə, insanı Allah yox, əksinə Allahu insan yaratmışdır. Həqiqətdə, insanların zəhnində dini inancların yaranış səbəbi təbii hadisələrindən qorxu, onların özlərini qoruyub saxlamaq istəyidir. Qədim insanlar özlərini zərərli hadisələr müqabilində həyəcan və qorxudan qorumaq üçün tədricən qüdrətli, dərrakəli və

təbiətə hakim varlıqlara inanmağa başladılar ki, xahiş, dua, ibadət etmək, qurban kəsmək və bu kimi əməllər vasitəsilə həmin varlıqların məhəbbətini cəlb etmək, təhlükəni özlərindən uzaqlaşdırmaq istəyirdilər. Onun fikrincə, insanın Allaha üz tutmasının səbəbi qədimdə də, müasir dövrdə də qorxu hissi olmuşdur və bu baxış öz gücündə qalmaqdadır. Çünki insan tarixi bir varlıqdır və keçmişdəki varlığın xüsusiyyətləri saysız-hesabsız nəsillər vasitəsilə müasir insana verilir.¹

“QORXU” AMİLİNƏ İRADLAR

1-Bu nəzəriyyə yalnız bir fərziyyə və ehtimaldır, onun isbatı üçün heç bir dəlil də yoxdur.

2-Ümumiyyətlə, insanın qorxmasında iki əsas amil rol oynayır: Biri məlumatsızlıq, digəri isə fiziki və ruhi cəhətdən qüdrətsizlik. İnsan tanımadığı və mə'lumatlı olmadığı bir çox gerçəklər müqabilində qorxu hissi keçirir. Onun məlumatı artdıqca qorxusu da azalır. Məsələn, xəstəliyə düşər olan və onun səbəbini bilməyən bir insan təsəvvür edərkən. Onun həmişə qəm-qüssə, iztirab içində olduğunu görəcəksiniz. Çünki o, ələcsiz xəstəliklərə tutulduğunu ehtimal verir. Lakin həkimə müraciət edib, xəstəliyinin səbəbini öyrəndikdə, onun elə də təhlükəli olmadığını başa düşür, qorxu və həyəcanı aradan qalxır.

Fiziki və ruhi çatışmazlıq da insanda qorxu yaranmasına səbəb olur. İnsan bəzi ruhi və psixi xəstəliklərə yoluxduqda, həmişə qorxu və iztirab halında olacaqdır. Ruhi və psixi baxımdan sağlam olanlar isə bir çox təhlükələr müqabilində əsla qorxu hissi keçirmirlər.

¹ “Xuda dər əndişeyi bəşər”, Abdullah Nəsrî, səh. 38-40.

Beləliklə, əgər insanın məlumatı artarsa, bir çox psixi sıxıntı və ruhi xəstəliklərdən amanda qalar, heç vaxt qorxu hissi keçirməz. Bu nöqtəni nəzərə almaqla, Z. Freydin “*Allaha inamın səbəbi qorxudur!*” – nəzəriyyəsinə diqqət yetirək. Bu nəzəriyyəyə görə, insanın məlumatı artarsa və ruhi sağlamlığa malik olarsa, onun qorxusu aradan qalxar və Allaha inanmaz olar.

Başqa sözlə, heç bir hadisədən qorxmayan insan Allaha da inanmamalıdır. Eləcə də, bir hadisədən qorxan insanın məlumatının artması və ruhunun sağlamlığı nəticəsində qorxusu aradan qalxarsa, deməli, həmin şəxs Allaha inanmamalıdır. Halbuki həyatda həmişə bunun əksi müşahidə olunur.

3-Fərz edək ki, insanların hamısı və ya bir qrupu qorxu nəticəsində “Allah” adlı bir varlığa inanıb, Ona itaət edir. Məntiq əsasən yenə də “Allah yoxdur, bütün dinlər puç və batildir!” – nəticəsini ala bilmərik. Freydin nəzəriyyəsinin düzgün olduğunu fərz etsək, bunu isbat etmiş olarıq ki, insanların dinə və Allaha inamında rol oynayan səbəb düzgün deyil.¹ Bu da, “Allahın varlığını və hər hansı bir dinin haqq olmasını” inkar etməkdən tamamilə fərqlənir.

Bu misala diqqət yetirin: Tarix boyu bəşər cəmiyyətinin elmi ixtiralar və kəşflər etməkdə əsas məqsədi məşhurlaşmaq, ictimai mövqə qazanmaq və sərvət toplamaq olmuşdur. Bunu əxlaqi və düzgün məqsəd hesab etmək olmaz. Lakin insanın elmi ixtira etməkdə məqsədinin düzgün olmaması elmi ixtiranın puç və yersiz olduğunu göstərmir.

¹ Yəni insanların Allaha və dinə inanmaqlarının səbəbi qorxudursa, bu yanlışdır.

Bir sözlə, bu nəzəriyyədə səbəblə (insanı hansısa bir şeyə sövq edən) nəticə (insanın nail olduğu şey) arasında uyğunsuzluq yaranmış, birinin batil sayılması digərinin batil sayılması ilə nəticələnmişdir.

4-Bu nəzəriyyənin batil olmasını isbat edən amillər:

a) Tarix özü şəhadət verir ki, dini gətirənlər və camaatı Allaha doğru dəvət edənlər ən şücaətli, dözümlü şəxslər olmuşlar.

b) Dünyada Allaha əsla etiqad bəsləməyən qorxaq insanlar çox olmuşdur və hal-hazırda da mövcuddur.

Bizim əqidəmizə əsasən, Allahın varlığına inam tarix boyu bütün insanların fitrətində və daxilində olmuşdur; yəni (məsələn) məhəbbət bəsləməyin yaxşı iş olması, həqiqəti tapmaq hissinin bütün insanların fitrətində mövcudluğu səbəbə ehtiyacı olmadığı kimi, Allahı tanımaq və Ona itaət etmək hissi də fitridir. İlahi fitrət onları Allaha inanmağa sövq edir.¹

¹ Əlavə məlumat əldə etmək istəyənlər Şəhid Mürtəza Mütəhhərinin “Fitrət” kitabına müraciət edə bilərlər.

ÇOXALLAHLILIQ FƏRZİYYƏSİNİN BATİL OLMASI

***SUAL 2:** Mən Allahın varlığınaşübhə etmirəm, lakin sizdən Onun yeganəliyini isbat etməyi xahiş edirəm.*

ALLAHIN YEGANƏLİYİNİN İSBATI

Allahın yeganəliyinin isbatı ilə əlaqədar müxtəlif dəlillər mövcuddur. Biz onların birini şərh etməklə kifayətlənirik. Bu dəlilin başa düşülməsi üçün iki müqəddiməyə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Hər bir nəticənin varlığı öz səbəbinə bağlıdır; başqa sözlə, səbəb-nəticə (determinizm) qanununa əsasən, hər bir məxluq və nəticə öz varlığını xaliqdən, yaradan səbəbdən alır. Əgər onların şərtlərə və istedadlara ehtiyacı olarsa, varlıqları da mütləq özünü yaradan səbəbə istinad etməlidir. Buna əsasən, əgər iki, ya ikidən çox varlıq bəxş edən səbəb fərz olunsay, onların hər bir nəticəsi öz səbəbinə bağlı olar və əsla başqa bir səbəbə, yaxud onun nəticələrinə bağlı olmaz. Beləliklə, onların nəticələri arasında əlaqə və bağlılıq yaranmaz.

2. Varlıq aləminə vahid nizam hakim kəsilmişdir. Onda uyğun gələn və uyğun gəlməyən fenomenlərin bir-birlərilə əlaqələri var. Uyğun gələn fenomenlər arasındakı əlaqələr müxtəlif səbəb-nəticə qanununun təsirindədir. Bu qanunlar dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur və onları heç vaxt inkar etmək olmaz. Lakin keçmiş, indiki və gələcək fenomenlər arasındakı əlaqələr belədir: Keçmiş fenomenlər indiki fenomenlərin vücuda gəlməsinə zəmin yaradır. İndiki fenomenlər də öz növbəsində gələcək fenomenlərin yaranmasına zəmin hazırlayır. Əgər səbəb-

nəticə əlaqələri dünya fenomenlərin arasından götürülsə, dünyadan əsər-əlamət qalmaz və digər bir fenomen də vücuda gəlməz. Necə ki, insanın hava, su, işıq və qida məhsulları ilə əlaqəsi qırılsa, artıq öz yaşayışını davam etdirib, başqa bir insanın dünyaya gəlişinə, yaxud digər bir əşyanın düzəlməsinə zəmin yarada bilməz.

Bu iki müqəddimə əsasəndə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, saysız-hesabsız keçmiş, indiki və gələcək fenomenlərin, varlıq toplumuna aid bu dünya və onun nizamının bir xalığı və yaradanı var. (Dünya və ona hakim nizam) Allahın nəzarəti, hikmətli tədbiri və müdrikliyi ilə idarə olunur. Əgər Ondan başqa, tanrı olsaydı, onlar arasında əlaqə və bağlılıq yaranmaz, dünyaya vahid nizam hakim kəsilməzdi. Eləcə də, hər bir xalığı öz xalığı tərəfindən yaranar və onun xalığı başqa xalıqlərin köməyi ilə vücuda gələrdi. Nəticədə müxtəlif və müstəqil nizamlar, varlıqlar yaranardı və onlar arasında heç bir bağlılıq olmazdı. Halbuki dünyada mövcud nizamlar birlərinə bağlı vahid nizamdandır. Və onların fenomenləri arasında da bağlılıq müşahidə olunur.¹

QURANDA ALLAHİ TANIMAQ YOLLARI

SUAL 3: Qurani-kərimdə insanların Allah-taalanı tanıması məsələsi müqabilində (inkar, şəkk-şübhə, şəhadət və yəqin kimi) müxtəlif mövqelər bəyan olunmuşdur. Bu da insanlar arasında (kafirlər, münafıqlar, müsəlmanlar və möminlər kimi) müxtəlif

¹ “Amuzeşi fəlsəfə”, Misbah Yəzdi, 2-ci cild, səh. 359-360. Əlavə məlumat əldə etmək üçün bax: “Üsuli fəlsəfə və rəyişi realizm”, Əllamə Təbatəbai, 5-ci cild, səh. 111-123.

qrupların yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də, mənə tam aydın deyil ki, bu mövqelər əməldə necə aşkar olur?

QURANDA MƏRİFƏT

Qurani-kərimdə mərifət və onun əsasları, – elm və alim, – eləcə də şərtləri, vasitələri, maneələri haqqında geniş şəkildə söz açılmışdır.¹

MƏRİFƏT VƏ ALLAHA İNAM

İman, mərifətlə əlaqəli olduğundan Qurani-kərimdə “Allahı tanımaq” məsələsinə ciddi əhəmiyyət verilir, onun maneələri və ona nail olmaq yolları təyin olunur. Mərifətin maneələrinə empirik idrakı,² kor-korana təqlidləri³ və gümana əsaslanmağı⁴; Allaha yönəlmə maneələrinə isə ani həvəs və istəkləri,⁵ insanın öz gələcək rifahı barədə ifrat fikirləşməsini,⁶ Allah, peyğəmbər və dinlə⁷ düşmənçiliyi misal göstərmək olar.⁸

Qurani-kərimdə dini məsələlər, xüsusilə tovhid və məad barədə zənn, şəkk-şübhə, inkar, müsbət və

¹ Bu məsələ barəsində geniş məlumat əldə etmək istəyirsinizsə, aşağıdakı kitablara müraciət edə bilərsiniz:

1-”Şenaxt-şinasi dər Quran”, Cəvadi Amili.

2-”Şenaxt əz didqahi-Quran”, Behiştî və Məhəmməd Hüseyni.

² “Bəqərə”, ayə: 55; “Furqan”, ayə: 21, 33 və 34.

³ “Zuxruf”, ayə: 22-23.

⁴ “Yunis”, ayə: 36 və 66; “Sad”, ayə: 27.

⁵ “Mühəmməd”, ayə: 13.

⁶ “Təkəsür”, ayə: 1-2; “Hicr”, ayə: 3; “Hud”, ayə: 15-16.

⁷ “Muddəssir”, ayə: 11-25.

⁸ Bax: “Peyami-Quran”, Məkarim Şirazi, 1-ci cild, səh. 316-

mənfi şəkildə şəhadət kimi ifadələr işlədilmişdir. Burada incə bir nöqtəyə diqqət yetirmək lazımdır: insanları ümumi şəkildə bu qruplara bölüb, (misal üçün) “inkar” ifadəsini yalnız kafirlərə, “şəkk” ifadəsini yalnız müşriklərə, yaxud münafıqlərə, “şəhadət” ifadəsini isə yalnız müsəlmanlara aid etmək olmaz.

Misal üçün: “Qafir” surəsinin 81-ci və “Muminun” surəsinin 99-cu ayələrində “inkar” sözü kafirlər barəsində işlədilsə də, onlar “İbrahim” surəsinin 10-cu və “Səbə” surəsinin 54-cü ayələrində “şəkk və tərəddüd” ifadələri ilə vəsf olunmuşlar. “Qafir” surəsinin 59-cu və “Tövbə” surəsinin 45-ci ayələrində qeyri-möminlərin şəkk-şübhəyə düşər olmaları qeyd olunmuşdur. “Qeyri-möminlər” isə həm münafıqlərə, həm kafirlərə, həm də müşriklərə aid edilir. “Münafiqun” surəsinin 1-ci ayəsində də onların dildə şəhadət vermələrinə işarə olunduğu zaman, elə həmin ayədə onların qəlbən (Peyğəmbəri) inkar etmələri də açıqlanmışdır.

Belə ifadələrin açıqlanması, eləcə də kafirlərin, müşriklərin və münafıqlərin müsəlmanlar və möminlərin Allaha, məada, dini məsələlərə inamları qarşısında mövqelərinin məlum olması üçün Quran ayələrini yanaşı nəzərdən keçirmək daha yaxşı olardı. Lakin mövzunun genişliyini nəzərə alıb, “şəkk”, “zənn” və “yəqin”in mərifət və Allaha tərəf yönəlməklə əlaqədar tərifi və təsirlərini araşdırmaqla kifayətlənirik:

1-QURANDA ŞƏKK

Şəkk bir nöqteyi-nəzərdən üç qismə bölünür:

1-Qanuni şəkk: Həqiqət axtarışında hər hansı bir hadisənin, hərəkətin, hökmün predmeti və predikatı arasında əlaqənin tapılmasında tərəddüd, zehni işlətmək. Bu növ şəkk təbiidir və həyəcan dolu ehtimalları aradan qaldırır. Buna əsasən, hadisənin digər tərəfindəki əsaslı və faydalı yəqinlərə qanuni şəkk demək olar. İnsanı yəqinə çatdıran bu növ şəkk əsassız zahiri imandan olduqca üstündür.

2-Xəstəliklə bağlı şəkk: Bu, həqiqət axtarışında müddəalar və sübutlarla üzləşdikdə zehnin acizliyindən irəli gəlir. Bu xəstəliyin səbəbi zehnin həqiqətləri araşdırıb, onları xəyallardan ayırarkən qorxuya düşməsidir. Şəkin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri beyin fəaliyyətlərindən xilas olmaq üçün zehni rahatlıq qayəli “xəstəlikdir”. Bu şəkk həqiqətdə mərifətin antonimidir.

3-Əsaslı şəkk: Bu, zəif imanlı şəxslərin yüksək təfəkkür sahibi olduqlarını göstərməsidir. Bu şəkkə düçar olanlar iddia edirlər ki, mərifət və idrak məqamına nail olmuşlar. Şəkk və tərəddüddən başqa yol tapa bilməmiş, yaxud həqiqətə çatmaq üçün şəkk edənlərə məhəbbət bəsləmişlər, onların şəkki həqiqətləri tapmağa eşq üzündəndir!

Qurani-kərimdə işarə olunan, eyni zamanda məzəmmət edilən şəkk “qanuni şəkk” yox xəstəliklə bağlı “əsaslı şəkk”dir.¹

¹ Bax: “Şenaxt əz didqahi elmi və didqahi Quran”, Məhəmməd Təqi Cəfəri, sə. 310-312.

QURANDA ŞƏKK EDƏNLƏR HAQQINDA

Diqqət yetirmək lazımdır ki, Qurani-Kərim “şəkk edənlər” dəlil və sübut sorağında olanlar mənasında deyil. Məqsəd xəstəliklə bağlı olan şəkkə düçar olub, yəqinə çatmağı və şəkk-şübhənin aradan qalxmasını qeyri-mümkün bilən şəxslərdir. Buna əsasən, Qurani-kərimdə şəkk edənlər iki qrupa bölünür:

Birinci qrup: “Bilmirəm” və “başa düşmürəm” deməklə şəkk-şübhəyə düçar olduqlarını bildirənlər. Yəni bu qrup şəkk edənlər açıq-aydın ayələri görə-görə yaradan, məad, vəhy, dini təlimlər və prinsiplər barəsində şəkk edirlər.¹

İkinci qrup: Allahı, nübüvvəti və məadı inkar edən şəxslər. Lakin onlar həqiqətdə bu məsələlər barəsində yəqin həddinə çatmamış və şəkkə düçar olmuşlar. Başqa sözlə, onlar heç bir sübutları olmadığı halda, dini prinsipləri dildə inkar edir və məsələyə şübhə ilə yanaşırlar.²

Quran baxımından, şəkk edənlər məhz hiss olunmayan məsələləri danırırlar. Onlar əmin olmadıqlarını iddia etdikləri halda, peyğəmbərlərin dəvətinin batil olmasını sübuta yetirən heç bir dəlil göstərmirlər.³

ŞƏKKİN TƏSİRLƏRİ

Qurani-kərimin tovhid, məad, risalət, vəhy və digər dini məsələlərlə əlaqədar ayələrinə diqqət yetirdikdə iki əsas nöqtə ilə rastlaşırıq.

¹ Bax: “İbrahim” surəsi, 9-10-cu ayələr; “Hud” surəsi, 62-ci ayə; “Yunis” surəsi, 104-cü ayə; “Nəml” surəsi, 66-cı ayə...

² “Casiyə” surəsi, 24 və 32-ci ayələr; “Qaf” surəsi, 2-3-cü ayələr; “Muminun” surəsi, 33 və 37-ci ayələr.

³ Bax: “Şenaxtşenasi dər Quran”, səh. 181-182.

1-Şəkk-şübhə ya qəlbə, ya dildə, ya da həm qəlb, həm də dildə inkara səbəb olur.¹

2- Bu şəkk bəzən müşriklərə², bəzən də kafirlərə³ aid edilir.

Demək, şirk və küfrə səbəb olan amillərdən biri də şəkk-şübhədir.

Bir incəlik: Qurani-kərim ayələrində qeyd olunan “rəyb”in “şəkk”dən müəyyən fərqləri var. “Rəyb” lüğətdə böhtan və bu kimi bir şeylə birgə şəkk və nadanlıq nəticəsində nəfsdə yaranan iztirablı (həyəcanlı) haldır. Buna əsasən, ayələrdə qeyd olunan “murib” şəkk sifəti qərar verilmişdir; yəni həyəcan yaradan şəkk. “Səbə” surəsinin 54-cü ayəsini misal göstərmək olar. Həmin ayədə buyrulur: **“Kafirlər “murib” (şəkk) içində idilər.**” Yəni onlar həyəcanla birgə şəkkə düşər olmuşdular. Bəzən insan (misal üçün) filan ağacın ildə neçə dəfə bar verdiyini bilmir. Bu zaman (Quran ayələrində qeyd olunan) “reyb” yox, şəkk yaranır. Bəzən isə (misal üçün) filan yolda bir quldurun pusquda durub-durmaması bilinmir. Burada insanda şəkk-şübhədən əlavə, həyəcan da yaranır.⁴

2-QURANDA “ZƏNN” (GÜMAN)

Qurani-kərimdə beş növ gümandan söz açılmışdır:

¹ “İbrahim” surəsi, ayə: 9-10; “Nəml” surəsi, ayə: 66; “Casiyə” surəsi, ayə: 32; “Muminun” surəsi, ayə: 69; “Bəqərə” surəsi, ayə: 23 və s.

² “Nəml” surəsi, ayə: 66; “Hud” surəsi, ayə: 62 və 110.

³ “Səbə” surəsi, ayə: 54; “Fussilət” surəsi, ayə: 45; “Qaf” surəsi, ayə: 2-3.

⁴ “Quran dər Quran” (Təfsiri mövzuiyi Qurani-kərim), Cəvadi Amili, 1-ci cild, səh. 361-362.

1-Həqiqətə uyğun gəlməyən güman.¹

2-Həqiqətlə uyğun gələn güman.²

3-Günah sayılan güman.³

4-Həqiqəti kəşf etməyən güman.⁴

5-Məhkum olunan güman.⁵

Ayələrin məcmusuna diqqət yetirməklə Qurani-kərimin bu məsələyə münasibətini belə qeyd etmək olar:

a) Güman təbii ki, insanı həqiqətə çatdırmır. Xüsusilə gümanın müqəddimələrində nəfsani istəklər olarsa.⁶ Çünki bu halda, güman nəfsani istəklərə uyub, dəlil və sübutdan uzaqlaşır.

b) Məhkum olunan güman insanın əqidə üsullarında, xüsusilə əbədi həyat (qiyamət) və onunla əlaqəli mövzularda yaranır. Yəni belə məsələlərdə elm və yəqinə çatmaq labüddür.

v) İnsanların əksəriyyəti gümana uyur, elm və yəqinə çatmaq üçün özlərini zəhmətə salmırlar.

q) Qurani-kərimdə məhkum olunan və həqiqətə uyğun gəlməyən güman ən çox Allaha şərik qoşanlara aid edilir.⁷

Diqqət yetirmək lazımdır ki, Qurani-kərimin bəzi ayələrində (“zənn” sözünün yerinə) “zəəm” sözü

¹ “Ənam” surəsi, ayə: 116; “Casiyə” surəsi, ayə: 24; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 154; “Bəqərə” surəsi, ayə: 78; “Həcc” surəsi, ayə: 15.

² “Tövbə” surəsi, ayə: 118; “Haqqə” surəsi, ayə: 17-21.

³ “Hücurat” surəsi, ayə: 12.

⁴ “İsra” surəsi, ayə: 52.

⁵ “Nəcm” surəsi, ayə: 28.

⁶ “Nəcm” surəsi, ayə: 23.

⁷ “Ənam” surəsi, ayə: 148; “Yunus” surəsi, ayə: 66; “Nəcm” surəsi, ayə: 23; “Casiyə” surəsi, ayə: 24.

işlədilmişdir.¹ “Zəəm” sözü haqqı hiss etməklə yanaşı olan güman mənasını daşıyır. Quran ayələrinə əsasən, “zəəm” (haqqı hiss etməklə yanaşı güman) digər gümanlarla müqayisədə daha artıq sorğu-suala tutulacaqdır. Çünki bəzilərinin səhlənkarlıq və etinasızlıq üzündən güman etməsi mümkündür. Lakin haqqı hiss etməklə güman edən şəxs öz gümanına diqqət yetirmiş və onun üzərində aparmışdır.²

3-QURANDA YƏQİNLİK

Predikatın predmetə isbatı, eləcə də predikatın predmetdən inkarının qeyri-mümkünlüyünə, hər iki hadisədə birinci və ikinci etiqadın aradan getməməsinə “yəqin”lik deyilir. Buna əsasən “yəqin”in dörd şərti var. Bu şərtlər daxilində güman və şəkk, hətta nadanlıq yəqinlik çərçivəsindən xaric olur. Çünki güman və şəkdə predikatın sübut olunmasında, eləcə də predikatın predmetdən alınmasının qeyri-mümkünlüyündə yəqinlik mövcud deyil. Nadanlıqda da predmetin predikata sübutuna, eləcə də predikatın predmetdən alınmasının qeyri-mümkünlüyünə yəqinlik yoxdur. Lakin bu iki yəqinin hər ikisi şübhə ilə, yaxud onun əksinə göstərilən dəlillə aradan qalxır. Yəqin isə heç vaxt aradan getmir.

Qurani-kərim yəqin üçün qeyd olunan dörd şərtədən yaranan zərurəti “*la rəybə fihi*” (*onda heç bir şəkk-şübhə yoxdur*) və buna bənzər ifadələrlə bəyan etmişdir. Məsələn buyurur:

¹ “Cümə” surəsi, ayə: 6; “Nisa” surəsi, ayə: 60; “Ənam” surəsi, ayə: 22, 94 və 136; “Kəhf” surəsi, ayə: 52; “Qisəs” surəsi, ayə: 62 və 74; “Səba” surəsi, ayə: 22.

² Bax: “Şenaxt əz didqahi elmi və didqahi Quran”, səh.316-318.

-----Səh. 28.

“Bu (Quran), heç bir şəkk-şübhə olmayan və təqvalılara doğru yol göstərən kitabdır.”¹

Ayədə qeyd olunan “ra rəybə” (***heç bir şəkk-şübhə yoxdur***) ifadəsinin mənası budur ki, Quran inkaredilməz bir həqiqətdir. Bu kitabda tovhidə və məada dəvət, vəhy və risalət iddiası olduğundan onun müddəaları da inkaredilməz bir həqiqətdir.

Başqa bir ayədə belə buyrulur:

“Ey Rəbbimiz! Həqiqətən, olacağına şübhə edilməyən bir gündə bütün insanları (bir yerə) toplayan Sənsən!”²
Ayənin mənası budur ki, Allah-taalanın insanları bir yerə toplayacağı gün labüd həqiqətdir.³

Quranda yəqin sözünün, öncə qeyd olunan mənası həmin sözdən düzələn digər sözlərlə bir neçə dəfə təkrarlanmışdır.⁴

YƏQİNLİYİN DƏRƏCƏLƏRİ

Quran baxımından yəqinliyin müxtəlif dərəcələri var:
“Elmül-yəqin”, “eynül-yəqin” və “həqqül-yəqin”.

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 2.

² “Ali-İmran” surəsi, ayə: 9.

³ “Mərifətşinasi dər Quran”, Cəvadi Amili, 13-cü cild, təfsiri mozuyi, səh. 255-256.

⁴ Bax: “Rəd” surəsi, ayə: 2; “Bəqərə” surəsi, ayə: 4 və 118; “Maidə” surəsi, ayə: 50; “Nəml” surəsi, ayə: 3 və 82; “Rum” surəsi, ayə: 60; “Loğman” surəsi, ayə: 4; “Səcdə” surəsi, ayə: 24; “Casiyə” surəsi, ayə: 4 və 20; “Tur” surəsi, ayə: 36; “Hicr” surəsi, ayə: 99; “Vaqiə” surəsi, ayə: 95; “Haqqə” surəsi, ayə: 51; “Muddəssir” surəsi, ayə: 47; “Nisa” surəsi, ayə: 157; “Ənam” surəsi, ayə: 75; “Şüəra” surəsi, ayə: 24; “Duxan” surəsi, ayə: 7; “Zariyat” surəsi, ayə: 20.

Qurani-kərim “elmül-yəqin”i “eynül-yəqin”ə çatmaq üçün bir körpü ünvanında tanıtdırır.¹ Əgər yəqinlik zehni mərifətdən əyani mərifətə çevrilsə, insan zehni cəhətdən inandıqlarını öz gözləri ilə müşahidə edə bilər. Allah-taala “Təkəsür” surəsində buyurur: **“Əgər insan “elmül-yəqin” mərhələsinə çatsa, cəhənnəmi görə bilər.”** Yəni, biz “elmül-yəqin” mərhələsinə çatsaq, bizi bu mərhələ ilə tanış edən müqəddiməmiz də var.

“Eynül-yəqin” mərhələsindən yüksək mərhələnin adı “həqqül-yəqin”dir. Bu mərhələdə insan nəinki haqqa şahid olur, həm də Allahdan qeyrisini unudur və ilahi mərifətdə qərqlənir. Quran baxımından “həqqül-yəqin” mərifətdə ən üstün bir yəqin deməkdir.²

Ümumiyyətlə, diqqət yetirmək lazımdır ki, nəzəri və zehni yəqinlik həqiqətdə predikatın predmet üçün sübut olunmasını, predikatın predmetdən alınmasının qeyri-mümkünlüyünü bilməkdir. Bu iki yəqin və biliyin aradan qalxmasının qeyri-mümkünlüyünü müşahidə etmək yəqinə çatmaqdan və canlı şəkildə müşahidədən fərqlənir.

Quran ayələrində yəqin məsələsi ilə əlaqədar belə nəticələr əldə etmək olar:

1-İlahi ayələri Allah barəsində yəqinlik hasil etmək üçün bir növ səbəb hesab etmək olar.³

2-Özünü xəyallardan, zehnin batil göstərişlərindən nadanlığa qərqlənmədən qoruyanlar təqvanın yüksək mərhələsinə nail olanlar və axirət aləminə inananlardır.⁴

¹ “Təkəsür” surəsi, ayə: 5-6.

² “Haqqə” surəsi, ayə: 51; bax: “Mərahili ixtilaf dər Quran”, (təfsiri mozuyi), Cəvadi Amili, “yəqin” bölümü, 11-ci cild, səh. 351-356.

³ “Rəd” surəsi, ayə: 2.

⁴ “Bəqərə” surəsi, ayə: 4.

3-Mərifətsiz və tələssiz yəqin mərhələsinə çatmaq qeyri-mümkündür.¹

4-Yəqindən bəhrələnenlər heç bir maneədən qorxmadan öz yollarına davam edirlər.²

5-Yəqin mərifət və elmin xarici nümunələrindən olduğu üçün məlumlara aid edilir. Məlum olan “Əsmayihüsna”nın (Allahın gözəl adlarının) sayı çox olduğundan, mərifətlər və yəqinlər də müxtəlifdir. Hər bir mərifət öz həddində yəqindən bəhrələnilir. Məhz bu səbəbdən yəqin üçün onun xarici nümunələrini nəzərə almaqla müxtəlif formalar təsəvvür etmək olar.

6-Yəqinin ən yüksək dərəcələri “elmül-yəqin”, “eynül-yəqin” və “həqqül-yəqin”dir.³

7-Yəqinin bağlılıqları – Allahın gözəl adları məhdud olmadığından, yəqinliyi, yaxud müşahidə mərhələsini xüsusi çərçivədə yəqinin son mərhələsi hesab etmək olmaz. Yəqinin həqiqəti çeşidli nurdan ibarətdir. O həm artır, həm də hüdudsuzdur.⁴

SUAL 4: *Qurani-kərimin müxtəlif ayələrində bəyan olunan küfr, şirk, nifaq və imanda məqsəd nədir? Hansı amillər onların yaranmasına səbəb olur? Özümüzü tanımaq məqsədilə insanları bu əsas üzərində necə tanıya bilərik? Mən şirk və ikiüzlülüyn bəzi əlamətləri ilə*

¹ “Hicr” surəsi, ayə: 99.

² “Səcdə” surəsi, ayə: 24; bax: “Şenaxt əz didqahi elmi və didqahi Quran”, səh. 493-499.

³ “Təsnim” (Qurani-kərimin tərtibi təfsiri), Cəvadi Amili, 2-ci cild, səh. 205-206.

⁴ Yenə orada; eləcə də “Mizanul-hikmə”, Məhəmməd Məhəmmədi Reyşəhri, 10-cu cild, səh. 790.

tanışam. Bu əlamətlər məndə də mövcuddur. Buna görə çox narahatam. Onları aradan qaldırmaq üçün mənə yol göstərin!

QURANDA İNSANLARIN QRUPLARA BÖLÜNMƏSİ

Qurani-kərimin ayələrinə diqqət yetirməklə insanları ilahi dinə münasibətdə üç qrupa bölmək olar:

1-Bəziləri dini həm batində, həm də zahirdə qəbul edirlər. Onlar möminlər və təqvalılardır. Baxmayaraq ki, bəzən çarəsizlik üzündən təqiyyə edir, öz batini imanını gizlədir, onu aşkarlamaq üçün heç bir zəminə tapa bilmir və ya çarəsizlik üzündən batini imanının əksinə olaraq kafir olduğunu elan edir.¹

2-Bəziləri həm batində, həm də zahirdə Allahın dinini inkar edirlər. Onlar kafirlərdir.

3-Bəziləri yalnız batində kafirdirlər və zahirdə özlərini imanlı göstərirlər.

Bu qruplardan olan insanlar ya zahirdə və batində dini qəbul edib mömin olur, ya batində və zahirdə onu qəbul etməyib kafir olur, ya da onu batində inkar, zahirdə qəbul etməklə münafiq olur. Üçüncü qrupun əksini də (təqiyyəni) fərz etmək olar; insan bu halda zahirdə dini inkar etsə də, onu batində qəbul etmişdir. Bu qrup da möminlər sırasındadır.²

Biz burada Quran ayələrində bəyan olunan bu üç qrup barəsində qısa məlumat verməklə sizi kafirlərin, münafıqlərin və möminlərin əqidələri ilə tanış etməyə çalışacağıq:

¹ “Nəhl” surəsi, ayə: 106; “Qafir” surəsi, ayə: 28.

² “Təsnim”, 2-ci cild, səh. 249-250.

1-QURANDA KÜFR

Quran baxımından kafirlərin küfrünün və Allahı inkar etmələrinin əsas səbəbi ya psixoloji çatışmamazlıq, ya da nadanlıqdır.

İmam Məhəmməd Baqirdən (ə) belə bir rəvayət nəql olunmuşdur: *“İnkara səbəb olan hər şey küfrdür.”*¹ Quran ayələri də bu həqiqəti açıqlamışdır: kafirlərin yəqinliyi yoxdur,² əql, sübut və məntiqə tabe olurlar.³ Bir sıra ayələrdə kafirlərin nadanlılığı⁴, bəzi ayələrdə isə şəkk-şübhəyə düşər olmaları⁵ onların küfrlərinin əsas səbəbi kimi qeyd olunmuşdur. Bəzi ayələrdə də kafirlər “zənn və gümana” tabe olan qruplardan hesab edilmişdir.⁶ Lakin Qurani-kərim kafirlərin Allahı inkar etməsində təkəbbür və qüruru ən əsas psixoloji səbəb kimi açıqlamışdır.⁷

Quran baxımından, kafirlər dəlil və məntiqə tabe olmamaqla yanaşı əlavə, öz müddəalarının isbatı üçün heç bir dəlil də göstərmirlər.⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, Qurani-kərimdə “küfr” sözü “fisq” (günah) mənasında da işlədilmişdir.⁹ Belə ki inkar bəzən əməl məqamında da küfr adlanır.¹⁰ Mərhum Əllamə Təbatəbainin nəzərinə, Quran baxımından kafirlərin

¹ “Mizanul-hikmə”, 8-ci cild, səh. 399, hədis: 17391.

² “Tür” surəsi, ayə: 36.

³ “Əl-mizan”, 15-ci cild, səh. 222.

⁴ “Tövbə” surəsi, ayə: 97; “Əraf” surəsi, ayə: 138; “İhqaq” surəsi, ayə: 23.

⁵ “İbrahim” surəsi, ayə: 10.

⁶ “Bəqərə” surəsi, ayə: 78.

⁷ “Əraf” surəsi, ayə: 77; “Əl-mizan”, 17-ci cild, səh. 402.

⁸ “Muminun” surəsi, ayə: 117.

⁹ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 97; “Əl-mizan”, 2-ci cild, səh. 202.

¹⁰ “Nəhl” surəsi, ayə: 13; “Əl-mizan”, 12-ci cild, səh. 315-316.

Allahı inkar etməsinin əsas amili onların məadı inkar etməsidir. Bu da nübüvvəti, vəhyi və dini inkar etməklə nəticələnir. ¹ Quran ayələrinə əsasən, küfr həm güclənən, həm də zəifləyən sifətlərdəndir. Onun hər bir mərtəbəsinin xüsusi təsiri vardır.²

İmam Sadiq (ə) maraqlı bir rəvayətdə, Quran baxımından küfrün beş qismdən ibarət olduğunu bildirmişdir:

1. *Allahın rübubiyyətini inkar etmək*: İmam Sadiq (ə)-ın buyurduğuna əsasən, Allahı, behiştə və cəhənnəmi qəbul etməyən bu qrup insan gümana tabedir. Allah-taala onları qorxutmağı faydasız hesab etmişdir.³

2. *Həqiqəti bilə-bilə inkar etmək*: Bu qism küfrün mənası insanın haqqı və həqiqəti tanıdığı halda onu inkar etməsidir. Aşağıdakı ayələrdə bu mənadə küfrə işarə edilmişdir:

-----Səh. 33

“Qəlbləri (möcüzələrimizin) həqiqiliyinə yaxın etdikləri halda haqsız yerə və təkəbbür üzündən onları inkar etdilər.”⁴

“Onlara Allah tərəfindən əllərindəkini (Tövrəti) təsdiq edən bir kitab (Quran) göndərildiyi zaman (onu qəbul etmədilər.) Halbuki əvvəlcə kafirlərə qələbə çalmaq üçün (“Tövrətdə adı çəkilən sonuncu peyğəmbər gəlib bizə yardım edəydi” – deyə Allaha) yalvarırdılar.

¹ “Əl-mizan”, 15-ci cild, səh. 187.

² “Nisa” surəsi, ayə: 138; “Maidə” surəsi, ayə: 64 və 68; “Təsnim”, 2-ci cild, səh.222.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 78.

⁴ “Nəml” surəsi, ayə: 14.

Bildikləri (peyğəmbər) gəldikdə isə ona inanmadılar. Allah kafirlərə lənət etsin!”¹

3. İlahi nemətləri inkar etmək: Qurani-kərimdə buyurulur:

“(Süleyman) Taxtın onun yanında hazır olduğunu gördükdə dedi: “Bu, Rəbbimin lütf və mərhəmətindəndir. Məni imtahana çəkməyi üçündür ki, görək Onun nemətinə şükür edəcəyəm, yoxsa nankor olacağam! Kim (Rəbbimin nemətinə) şükür etsə, yalnız öz xeyrinə şükür edir; kim nankor olsa (ilahi nemətə şükür etməsə), həqiqətən, Rəbbim (onun şükrünə) möhtac deyil və kərəm sahibidir!”²

4. Allahın əmrlərini tərk etmək: Bu barədə buyurulur:

“Xatırlayın ki, yenə bir zaman sizinlə: “Bir-birinizin qanını tökməyin, bir-birinizi yurduunuzdan çıxarmayan!” – deyə razılığa gəldik. Sonra siz (həmin əhd-peymanə) şahid olub (onu) təsdiq etdiniz. (Ey yəhudilər!) Siz elə insanlarsınız ki, (bu əhddən) sonra yenə bir-birinizi öldürür, özünüzdən olan bir dəstəyə zülm və düşmənçilik etmək üçün köməkləşib, onları öz yurdlarından çıxarırsınız. Onlar (özünüzdən olanlar başqalarına) əsir düşüb yanınıza gəlsələr, fidyə verib azad edirsiniz. Halbuki onları (öz yurdlarından) çıxartmaq sizə haram edilmişdi. Aya siz kitabın (Tövratın) bir hissəsinə inanıb, digər qismini inkar edirsiniz?”³ Onların küfr və

¹ “Bəqərə”, surəsi, ayə: 89.

² “Nəml” surəsi, ayə: 40; eləcə də bax: “İbrahim” surəsi, ayə: 7; “Bəqərə” surəsi, ayə: 152.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 84-85.

inkarlarının səbəbi Allah-taalanın əmrlərini tərk etmələri idi.

5. *Üz çevirmək*: Bu məsələ ilə əlaqədar Qurani-kərimdə buyurulur:

“Biz sizi inkar edirik (Üz çeviririk). Siz bir olan Allaha iman gətirməyincə bizimlə sizin aranızda həmişəlik ədavət və nifrət olacaq.”¹

Ümumiyyətlə, diqqət yetirmək lazımdır ki, Quranda «küfr» bir mənada işlədilməmişdir. Bu mövzuda əlavə məlumat vermək məqsədilə aşağıdakı incəliklərə diqqət yetiririk:

1-Qurani-kərimdə kafirlərin doğru yola yönəlməmələri ilə əlaqədar “xətəmə”² (möhür vurmuşdur), “təbəə”³ (möhür vurmuşdur), “sərəfə”⁴ (döndərmişdir), “ğulfun”⁵ (örtülü və pərdəlidir), “ranə”⁶ (qələbə çalmışdır), “əqfalun” (kilidlər vurulmuşdur),⁷ “nuqəllibu”⁸ (tərsinə çeviririk), “qəsavət”⁹ və “məraz” (xəstəlik) ¹⁰ kimi ifadələr işlədilmişdir.

2-Mərhum Əllamə Təbatəbainin nəzərinə, Quranda qeyd olunan “*Əlləzinə kəfəru*” (***kafir olan şəxslər***)

¹ “Mümtəhinə” surəsi, ayə: 4; bax: “İbrahim” surəsi, ayə: 22; “Ənkəbut” surəsi, ayə: 25.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 7.

³ “Nəhl” surəsi, ayə: 108.

⁴ “Tövbə” surəsi, ayə: 127.

⁵ “Bəqərə” surəsi, ayə: 88.

⁶ “Mütəffifin” surəsi, ayə: 14.

⁷ “Mühəmməd” surəsi, ayə: 24.

⁸ “Ənam” surəsi, ayə: 110.

⁹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 74.

¹⁰ “Bəqərə” surəsi, ayə: 10.

ifadəsində bəsətin əvvəllərində yaşayan Qüreyş kafirlərinin böyükləri ola bilər. Çünki bəzi hallarda – kafirləri qorxutmağın faydasız olması barəsində söhbətdə doğru yola yönəlməmək bütün kafirlərə aid edilərsə, onda hidayət qapısı qeyri-müsəlmanların üzünə bağlanır. Bu da Qurani-kərimin nazilolma hikməti və ayələrin zahiri ilə uyğun gəlir.¹

3-Quran baxımından, kafirlər fitrət sərmayəsini məhv etməklə iman adlı müvəffəqiyyətə nail ola bilmədilər.²

4-Kafirlər mürəkkəb (qatı) nadanlığa düşər olduqları üçün özlərini haqq bilirdilər. Lakin Qurani-kərim onların xata bataqlığında qərq olduqlarını açıqlayır.³ Onların işi susuz adamın düzənlikdə, sakit və aydın havada uzaqdan su kimi gördüyü ilğıma bənzəyir. Belə ki o həmin yerə çatdıqda, orada bulaq olmadığını görür.⁴

5-Məsumlardan nəql olunmuş rəvayətlərdə qəflət, şəkk-şübhə və günah küfrün əsaslarından sayılmışdır.⁵ Həmçinin, bu həqiqətə də işarə olunmuşdur ki, kafirlər nadan ikən sakit qalıb düşünsəydilər, inkar etməz, kafir olub doğru yoldan azmazdılar.⁶

Nəticə: Quranda küfr ifadəsi müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Onun bir mənası Allah-taalanı və dini məsələləri inkar etməkdir. Bu mövzuların inkarının əsas səbəbi həm mərifətin olmaması (cahillik, şəkk və zənn) həm də psixoloji çatışmamazlıqdır. (təkəbbür, qürur)

¹ “Əl-mizan”, 1-ci cild, səh.52.

² “Ənam” surəsi, ayə: 12.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 81.

⁴ “Nur” surəsi, ayə: 39.

⁵ “Mizanul-hikmə”, 8-ci cild, səh.400, hədis: 17399-17400 və səh. 404.

⁶ Yenə orada, 2-ci cild, səh. 153, hədis: 2813-2814.

2-QURANDA ŞİRK (ALLAHA ŞƏRİK QOŞMAQ)

İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: “Küfr (Allahın inkarı) şirkdən öndədir; çünki küfr yalnız Allaha, şirk isə Allahdan qeyrilərinə də aid edilir.”¹

Ümumiyyətlə, Quran baxımından, şirk iki hissəyə bölmək olar: etiqadda şirk, əxlaqda şirk. Lakin incəliklərə varsaq, əxlaqi şirkin də etiqadi şirkdə sonuclandığını görəcəyik. Bu məsələ ilə əlaqədar Quran ayələri məcmusundan aşağıdakı nöqtələri aydınlaşır:

1-Allaha şərik qoşmaq ağılsızlıq əlamətidir.²

2-Allahı başqa bir varlığa bənzətmək və oxşatmaq nadanlıqdan irəli gəlir; çünki Allaha şərik qoşub, Onu başqa bir varlığa bənzətmək elm və əqidəyə uyğun gəlmir.³ Bu səbəbdən də, Quran bildirir ki, Allaha şərik qoşmağın əsas səbəbi nadanlıqdır və müşriklər nadan insanlardır.⁴

3-Şirkdə elmə yol yoxdur. Yəni şirk məlum ola bilməz, çünki zətən “yoxluqdur” (mövcud deyildir). Zətən “yox” olan (mövcud olmayan) hər hansı bir şeyə elm aid etmək olmaz. Ona görə ki, elm vücudi (isbati) bir məsələdir və onun vücudu olmayan (yox olan) şeylərə aid edilməsi qeyri-mümkündür. Allah-taala “Loğman” surəsinin 15-ci ayəsində buyurur: **“Əgər (ata-anan) bilmədiyin bir şeyi**

¹ Yenə orada, 8-ci cild, səh. 399, hədis: 17394.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 170.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 22.

⁴ “Rum” surəsi, 30-32-ci; “Yusif” surəsi, 39-40-cı; “Bəqərə” surəsi, 113 və 118-ci ayələr.

Mənə şərik qoşmağına cəhd göstərsələr, (bu işdə) onlara itaət etmə.”¹

4-Quranın bəzi ayələrinə “şəkk” də Allaha şərik qoşmaq amillərindən hesab edilmişdir.²

5-Bir sıra ayələrdə müşriklərin mürəkkəb (qatı) nadanlıq içində olduğu da açıqlanmışdır; yəni nadan olduqları halda həqiqəti bildiklərini güman edirlər.³

6-Bəzi təfsirlərə əsasən, bütperəstliyin və Allaha şərik qoşmağın səbəbi üç növ nadanlıq ola bilər:

a) Allaha münasibətdə – Allahın bənzəri, oxşarı və tayı-bərabəri olub-olmamasında nadanlıq.

b) İnsanın məqamı – Allahın bütün məxluqlarından üstün olması – barəsində nadanlıq.

c) Təbiət aləmi və cansız əşyaların insan müqabilində dəyərsiz olması barəsində nadanlıq.⁴

7-Qurani-kərimdə şirkə yönəlmənin iki əsas amili bəyan olunmuşdur:

a) Xəliqin məxluqdan uzaqda təsəvvür edilməsi: Allah-taala müxtəlif ayələrdə bu müddəanı rədd edir.⁵

b) Kainatın idarə olunmasının kiçik tanrıların öhdəsinə qoyulması: Bunun da puç və rədd olması ilə əlaqədar bir neçə ayə nazil olmuşdur.⁶

¹ Bax: “Təfsiri mövzuiyi Quran”, Cəvadi Amuli, 4-cü cild, səh.138-139.

² “Nəml” surəsi, ayə: 66; “Hud” surəsi, ayə: 62 və 110.

³ “Yasin” surəsi, ayə: 6, 9 və 10; “Rum” surəsi, ayə: 59.

⁴ “Peyami-Quran”, Ayətullah Məkarim Şirazi, 1-ci cild, səh.76-78.

⁵ “Qaf” surəsi, ayə: 16; “Zümər” surəsi, ayə: 36; “Qafir” surəsi, ayə: 60; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 29.

⁶ “Əraf” surəsi, ayə: 54; “Yunis” surəsi, ayə: 31-32.

8-Müşriklər Allaha şərik qoşarkən əql, dəlil və sübutdan bəhrələnmədikləri kimi, öz müddəalarının isbatı üçün də heç bir dəlil göstərmirlər.¹

9-Quran nöqteyi-nəzərindən Allaha şərik qoşmaq ən böyük zülm və haqsızlıqdır; çünki Allaha şərik qoşmaqla ən mühüm haqq və ədalət (tovhidi ədalət) aradan qalxır.

10-Qurani-kərimin bəzi ayələrində müşriklərin kafirlərlə eyni səviyyədə olduqları qeyd edilmişdir.

11-Müşriklərin Allaha şərik qoşmasında mərifətşünaslıqla bağlı amillərdən əlavə, psixoloji amillər var. Həsəd,² günah,³ eləcə də Allah, peyğəmbər və dinlə düşmənçilik⁴... buna misal ola bilər.

12-Quran ayələrinə əsasən, “tovhid” yarpaqları və budaqları əxlaq və ibadətdən ibarət pak ağac, “şirk” isə kökü cəhənnəmdə, od yaradan, yarpaqları və budaqları günah olan çirkin bir ağaca bənzəyir. “Şirk” adlı bu çirkin ağac cəhənnəmdən baş qaldırır. Onun meyvəsi pis işlər və rəzil sifətlərdir. Məhz bu səbəbdən deyirlər: Günah edən şəxsin tovhidə və Allahın birliyinə xalis inanması qeyri-mümkün olduğu kimi, Allaha itaət edən şəxsin müşrik olması da mümkün deyildir. Rəvayətlərdə buyrulur: “Mömin şəxs (heç vaxt) zina və oğurluq etməz.”⁵

13-Quran ayələri baxımından, şirkın xarici nümunələri Allahı yaddan çıxarmağa və namazın tərkinə zəmin

¹ “Muminun” surəsi, ayə: 117.

² “Nisa” surəsi, ayə: 54.

³ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 112.

⁴ “Müddəssir” surəsi, ayə: 11 və 25.

⁵ “Biharul-ənvar”, 66-cı cild, səh. 63, hədis: 7-8 və səh.67, hədis: 17; “Kafi”, 2-ci cild, səh. 32, hədis: 1; bax: “Təfsiri mövzuiyi Quran”, 7-ci cild, səh. 384.

yaradır.¹ Allaha şərik qoşmaq insanı iztirab və həyəcan girdabına salır.²

14-Bir nöqteyi-nəzərdən Quran ayələrində şirk iki növdür: 1-İtaətdə şirk. 2-İbadətdə şirk. İbadətdə Allaha şərik qoşmaq insanın Allahdan başqasına ibadət etməsidir. İtaətdə Allaha şərik qoşmaq insanın Allahdan başqasına – məsələn, Şeytana itaəti, onun əmrlərini icra etməsidir. “Yusif” surəsinin “Onların əksəriyyəti yalnız şərik qoşaraq Allaha inanarlar!”³ – ayəsi itaətdə Allaha şərik qoşmaqdan danışır; yəni bəzi möminlər Allaha Ona qoşduqları şərirlər – bütlər və şeytanlarla birlikdə ibadət edirlər.⁴

ŞİRKİN DƏRƏCƏLƏRİ

Allaha şərik qoşmağın dərəcələri var. Çoxallahlılıq nəzəriyyəsi zahiri şirk nümunəsidir. Ondən aşağı və gizli şirk Qurana və xüsusi nübüvvətə iman gətirməyən kitab əhlinin şirk, ondan da aşağı və gizli şirk Allaha, tovhidə, onun vasitə və səbəblərinə iman gətirən şəxslərin müstəqil baxışlarıdır. Bu qəbil şəxslər Allahdan başqalarına qeyri-müstəqil şəkildə diqqət yetirmək əvəzinə, onlara müstəqil şəkildə etiqad bəsləyib, öz işlərində onlara istinad edir.⁵ Diqqət yetirmək lazımdır ki, gizli şəkildə Allaha şərik qoşmaq imanla yanaşı ola bilər.⁶

¹ “Maidə” surəsi, ayə: 91.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 113.

³ “Yusif” surəsi, ayə: 106.

⁴ “Əl-mizan”, 11-ci cild, səh. 280.

⁵ Yənə orada, 2-ci cild, səh. 202 və 4-cü cild, səh. 371.

⁶ Yənə orada, 11-ci cild, səh. 276.

3-QURANDA NİFAQ VƏ İKİÜZLÜLÜK

Bu məsələ ilə əlaqədar Qurani-kərimdə bir çox incəliklər bəyan olunmuşdur. Biz onların bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənirik:

1-Quranda “ikiüzlülük” küfrü gizlətmək və imanı aşkar etmək mənası daşıyır. Yəni münafıqlar zahirdə (Allaha peyğəmbərlərə) şəhadət verir, batində isə (onları) inkar edirlər.¹

2-Quran baxımından ikiüzlülüğün əsas amili nadanlıqdır.²

3-Bəzi ayələrdə münafıqların tərəddüd və şəkk-şübhə içində olmalarına işarə edilmişdir.³

4-İkiüzlülük sifətinin amillərindən biri də şəkildir.⁴

5-Quran nöqtəyi-nəzərindən, münafıqların Allaha və Peyğəmbərə (ə) imanını inkar etmələrinin səbəbi budur ki, onlar dünyanı hissiyyat və maddiyyatla dəyərləndirirlər. Kafirələr vəhyin əfsanə olduğunu güman etdikləri kimi, münafıqlar da qeyb aləminə və hiss olunmayan şeylərə (metafizik aləmə) inanmağı ağılsız iş sayırlar.⁵ Münafıqlar maddi dünyagörüşləri və hissiyyata əsaslandıqlarından tovhidi, məadı və Peyğəmbərin (ə) risalətini qəbul edən mühacir və ənsar qrupunu axmaq hesab edir, onların əməllərini ağılsız və puç iş kimi qələmə verirdilər.

¹ “Münafiqun” surəsi, ayə: 1-3; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 167; “Əl-mizan”, 9-cu cild, səh. 325 və 19-cu cild, səh. 278.

² “Tövbə” surəsi, ayə: 97.

³ “Nisa” surəsi, ayə: 143; “Əl-mizan”, 5-ci cild, səh. 116-117.

⁴ “Sad” surəsi, ayə: 8; “İbrahim” surəsi, ayə: 9.

⁵ “Nəhl” surəsi, ayə: 22.

Özlərini isə onlardan üstün və aydın düşüncə sahibi sayırdılar.¹

6-Münafıqların şək-k-şübhə və tərəddüdləri onların qəlblərinin xəstə olması ilə əlaqələndirilir.²

7-Bəzi təfsirçilərin nəzərinə ikiüzlülük şirkin xarici nümunələrindəndir; insanın daxilində şirkdən heç bir əsər-əlamət görünməsə, ikiüzlülük fitnəsi də ondan heç vaxt baş verməz. Necə ki ikiüzlülüklə yanaşı əməl Allaha şərikin qoşmaq üçün möhkəm zəmin yaradır. Məhz bu səbəbdən də belə deyilir: *“İkiüzlülükdən irəli gələn riyə Allaha şərikin qoşmaqdan başqa meyvəsi olmayan ağacdır.”*³

8-Qurani-kərim kafirlərin azğınlıq və çirkin əməllər içərisində qər q olduqlarını bəyan etdiyi kimi,⁴ münafıqların da günah və tüğyan bataqlığında boğulduğundan qəlblərinin kor olmasından söz açmışdır.⁵ Əgər əql və gümanın mübarizəsində, əql gümana məğlub olarsa, güman nəfsin idrak adlı səhnəsinə daxil olub, düzgün dərk etmə yollarını bağlayar. Belə bir insan heç vaxt düzgün fikirləşə bilmir, nəfsi puç düşüncələrlə dolur. Nəticədə qəlb həqiqəti qəbul etmir, puç düşüncələr onu azğınlığa doğru aparar.⁶

9-Quranın bəzi ayələrində münafıqların bir sıra hökmlərdə kafirlərlə şərikin olduqları bəyan edilir. Məsələn,

¹ “Təfsiri-təsnim”, 2-ci cild, səh. 278.

² “Tövbə” surəsi, ayə: 45; “Təfsiri-təsnim”, 2-ci cild, səh. 137; “Əl-mizan”, 5-ci cild, səh.118.

³ “Təfsiri-təsnim”, 2-ci cild, səh. 262.

⁴ “Bəqərə” surəsi, ayə: 81.

⁵ “Bəqərə” surəsi, ayə: 15.

⁶ Bax: “Təfsiri-təsnim”, 2-ci cild, səh. 291.

ilahi qəzəb odunda (cəhənnəmdə) yanmaq həm münafiqlərə, həm də kafirlərə aid edilir.¹

10-Ayələrdə münafiqlərin bəzi hökmlərdə müşriklərlə şərik olmalarına işarə edilmişdir. Buna onların Allahın rəhmətindən məhrumluğunu misal göstərmək olar. Qurani-kərim müşriklər haqda belə buyurur: ***“Allah onları Öz rəhmətinə daxil etməyəcəkdir.”***² Allahın rəhmətinə nail olmamaq münafiqlərə də aiddir. Belə ki, Allah-taala buyurur: ***“Sən onların bağışlanmasını diləsən də, diləməsən də, fərqi yoxdur. Onsuz da Allah onları bağışlamayacaq.”***³

Qurani-kərimin bəzi ayələrində münafiqlərin hətta kafirlərdən pis olduğu vurğulanır.⁴ Ayətullah Cəvadi Amuli bu barədə deyir: “Əvvəla, münafiqlər kafir və müşriklərdən daha təhlükəlidirlər. İkincisi, münafiqlər daxilən kafirlər kimi dini inkar etməklə yanaşı həqiqəti danır, yalan danışır, hiyləyə əl atır, həm də istehza edirlər. Lakin küfr içərisində olanlar belə nəfsani çirkinliklərə əl atmırlar. Münafiqlərin küfrü isə bu qəbil çirkinliklərlə doludur.”⁵

4-QURANDA İMAN

Qurani-kərimdə qeyd olunan imanın bütün yönləri haqda çox danışmaq olar. Lakin biz bu bəhsin incə nöqtələrinə işarə etməklə kifayətlənirik:

¹ “Nisa” surəsi, ayə: 140.

² “Tövbə” surəsi, ayə: 113; “Nisa” surəsi, ayə: 116.

³ “Münafiqun” surəsi, ayə: 6.

⁴ “Nisa” surəsi, ayə: 145.

⁵ “Təfsiri-təsnim”, 2-ci cild, səh. 226-250.

1-Quran baxımından iman insanın ixtiyari işlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, Allah tərəfindən hansısa bir əmr insanın qüdrətinə, nəticədə onun ixtiyari olmasına bağlıdır. Əgər iman insanın ixtiyar dairəsindən xaric bir məsələ olsaydı, onun yerinə yetirilməsini xahiş etmək Allahın hikmətinə zidd olardı.¹

2-Quran baxımından “iman” Allah-taalaya baş əymək və təslim olmaqla yanaşı, yəqinlə birgə elm və mərifət deməkdir.²

3-Əməl imanın hissəsi deyil,³ lakin onu gərəkli edən bir şeydir; yəni əməl imanın zati xüsusiyyətlərindən (cins, fəsl) deyil. Amma o həmişə həqiqi imanla yanaşıdır. Belə ki, əməlin olmaması imanın təsirli və iklaslı olmadığını göstərir.⁴

4-Qurani-kərimdə qeyb,⁵ Allah-taala,⁶ məad,⁷ risalət,¹ peyğəmbərlər,² səmavi kitablar,³ imamət⁴ və mələklər⁵ iman mövzusu sayılmışdır.

¹ Bax: “Bəqərə” surəsi, ayə: 41, 91 və 186; “Nisa” surəsi, ayə: 136; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 179 və s. (Bu məsələ ilə əlaqədar Möhsin Cəvadinin “İman nəzəriyyəsi” adlı kitabının 185-192-ci səhifələrinə müraciət edə bilərsiniz.)

² “Hücurat” surəsi, ayə: 15; “Duxan” surəsi, ayə: 8-9; “Nəml” surəsi, ayə: 3; “Loqman” surəsi, ayə: 4; “Səba” surəsi, ayə: 6; “Həcc” surəsi, ayə: 54; “Rum” surəsi, ayə: 56.

³ “Əsr” surəsi, ayə: 3; “Həcc” surəsi, ayə: 54; “Rum” surəsi, ayə: 56.

⁴ “Ənfal” surəsi, ayə: 3-4; “Bəqərə” surəsi, ayə: 177; “Əl-mizan”, 18-ci cild, səh.158.

⁵ “Bəqərə” surəsi, ayə: 2-3.

⁶ “Nisa” surəsi, ayə: 162; “Əraf” surəsi, ayə: 158; “Mücadilə” surəsi, ayə: 22.

⁷ “Mücadilə” surəsi, ayə: 22; “Nisa” surəsi, ayə: 162.

5-Quran baxımından, düz danışmaq,⁶ əxlaqi prinsiplər⁷ ruhi aramlıq⁸, maddi nemətlər⁹ və saleh əməllər imanının faydalarındandır.¹⁰

7-Quran baxımından, iman azalıb-çoxalmaq qabiliyyətinə malikdir. Mərifət azdan başlayıb tədricən çoxaldığı kimi, dini məsələlər və prinsiplər barədə düşüncəmiz də artır. Onlara qəlbən təslim olmaq da azalıb-çoxalmaq qabiliyyətinə malikdir. Beləliklə, insanın imanı həm çoxala, həm də azala bilər.¹¹

MÖMİNLƏRİN MƏQAMLARI

Qurani-kərimdə müxtəlif məqamlara işarə olunmuşdur. Möminlər bu məqamlara malik olmaqda azaddır. “Möminlərin dərəcələri” bu məqamlardandır. Bu

1 “Əraf” surəsi, ayə: 158; “Hücurat” surəsi, ayə: 15.

2 “Nisa” surəsi, ayə: 171; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 179.

3 “Bəqərə” surəsi, ayə: 4, 121 və 136; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 119.

4 “Maidə” surəsi, ayə: 3, 55 və 67.

5 “Bəqərə” surəsi, ayə: 117. Əlavə məlumat əldə etmək üçün bax: “İman nəzəriyyəsi”, səh. 201-246.

6 “Səff” surəsi, ayə: 10-11.

7 “Tövbə” surəsi, ayə: 109; “Ənkəbut” surəsi, ayə: 41. Bax: “Bist qoftar” Şəhid Mürtəza Mütəhhəri, səh. 151-155.

8 “Maidə” surəsi, ayə: 69; “Fəth” surəsi, ayə: 4; “Yunis” surəsi, ayə: 62-63.

9 “Əraf” surəsi, ayə: 96.

10 “Bəqərə” surəsi, ayə: 277; “Maidə” surəsi, ayə: 9. Bax: “Fərazhayi əz İslam”, Əllamə Təbatəbayi, səh. 238.

11 “Ali-İmran” surəsi, ayə: 173; “Ənfal” surəsi, ayə: 2; “Nisa” surəsi, ayə: 136; “Tövbə” surəsi, ayə: 124; eləcə də bax: “Əl-mizan”, 18-ci cild, səh. 259-262.

məqamların geniş şəkildə izahı və onlara malik olmaq yolları barəsində söhbət etmək bizim bu kitabın həcminə uyğun gəlmədiyindən Quran baxımından möminlərin bəzi məqamlarına qısa şəkildə işarə etməklə kifayətlənirik:

1-Təslim məqamı: Yəni, insan tam vücudu ilə Allahın ixtiyarındadır və Ona təslimdir. Bu, həzrət İbrahimin (ə) Allahdan istədiyi məqamdır.¹ Allaha təslimçilik, ona baş əymək əməldə ilahi əmrlərə itaət, günah və haramdan çəkinməklə yanaşı, insanın düşüncələrində aşkar olunmalıdır.²

2-Əbrar məqamı:³ Əllamə Təbatəbainin nəzərinə, bu məqam imanın ən yüksək məqamıdır.⁴ Quran baxımından, bu məqama nail olmaq üçün insan ehtiyac duyduğu və sevdiyi şeyləri (haqq yolunda) sərf etməli başqalarına bağışlamalıdır.⁵ Bu məqam yalnız Allahın xalis və həqiqi bəndələrinə məxsusdur.⁶

3-Təqva məqamı: Allah-taala Qurani-kərimdə bu məqamın xüsusi bir məqam olmasını müxtəlif ifadələr və dəyərli cümlələrlə vurğulayaraq, təqvalıları Öz dostu kimi qələmə verir.⁷ Bəzi təfsirçilərin nəzərinə təqvanın müxtəlif dərəcələri olsa da əhəmiyyət kəsb edən budur ki, insan təqvada üç şərti gözləməlidir:

a) Allahdan qorxmalıdır və qorxduğu üçün günahdan çəkinməlidir.

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 128.

² “Təfsiri mövzuvi Qurani-kərim”, 1-ci cild, səh. 383-384.

³ “Mutəffifin” surəsi, ayə: 18-22.

⁴ “Əl-mizan”, 1-ci cild, səh. 430.

⁵ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 92.

⁶ “Dəhr” surəsi, ayə: 5-6.

⁷ “Casiyə” surəsi, ayə: 19; “Ənfal” surəsi, ayə: 34; “Bəqərə” surəsi, ayə: 21; “Həcc” surəsi, ayə: 37 və s.

b) Günahdan çəkinmək budur ki, insan günahdan uzaqlaşmalı, heç vəchlə günaha yol verməməlidir.

v) Hər halda – istər qorxudan, istərsə də günahdan çəkinmək üçün – insan Allaha yaxınlaşmaq məqsədilə hərəkət etməlidir.¹

4-İxlas məqamı: Mühəqqiq Tusinin təbirincə ixlas bir işi (yalnız) Allaha görə yerinə yetirməkdir. Yəni insan öz qəlbini Haqqa yönəltməli, onun qəlb hərəmində qəlbləri dəyişdirən Allahdan başqası yerləşməməlidir. Qurani-kərim baxımından, “ixlas” insanın əsl mahiyyətidir və o əksər vaxtlarda nəfsani istəklər pərdəsi altında gizli qalır.² Ayələrdə bəyan olunduğu kimi, Allah insandan əməllərini yalnız ixlasla yerinə yetirməsini istəyir. Əgər insan belə bir məqama nail olsa, istədiyi hər şeyə malik olmuşdur.³ Haqq-taalanın görüşünə ümid edib, Onun cəlal və camal sifətlərini arzulayan şəxs mömin olmalı, saleh əməllər yerinə yetirməli və öz işlərində – istər əqidəsində, istərsə də əməlində – Allaha şərik qoşmamalıdır.⁴

SUAL 5: *İman və İslam arasında əlaqə nədən ibarətdir?*

¹ Bax: “Təfsiri mövzuiyi Quran”, 11-ci cild, səh. 205-219.

² “Loqman” surəsi, ayə: 32.

³ “Bəyyinə” surəsi, ayə: 7-8.

⁴ “Kəhf” surəsi, ayə: 110. “İxlas” bəhsi ilə əlaqədar bax: “Təfsiri mövzuiyi Quran”, 11-ci cild, səh. 253-258.

İSLAMIN MƏNASI

Qurani-kərimin bəzi ayələrində “İslam” və ondan düzələn digər sözlərdən istifadə olunmuşdur.¹

İslam dedikdə bəzən insanı Allah-taalaya tam təslim etmək istəyən ilahi dinlərin, bəzən Allahın yeganəliyi və Onun rəsulu həzrət Məhəmmədin (s) haqq olmasına dildə şəhadət vermək, bəzən də iman nəzərdə tutulur.²

Ümumi şəkildə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, İslam təslim olmaq deməkdir. Qəlbən İslamı qəbul etmək iman adlanan etiraf və yəqindən, dildə İslamı qəbul etmək, onu iqrar edib şəhadət verməkdən, bədəni və xarici görünüşü ilə İslamı qəbul etmək Allah-taalanın əmrlərini yerinə yetirməkdən, İslamı mütləq qəbul etmək isə insanın bütün yönlərinə aid “təslim”çilikdən ibarətdir. Təbii ki, belə bir İslam həmişə imanla birgədir. Beləcə, hər bir müsəlmanı mömin də adlandırmaq olar. Lakin İslam bəzən yalnız dildə, yaxud əməldə görünür. Qurani-kərim belə insanları daxilən kafir olmaları aşkarlanana qədər müsəlman hesab edir.

İMAN VƏ İSLAM ARASINDA ƏLAQƏ

Qurani-kərimin müxtəlif ayələrinə əsasən, belə bir həqiqəti etiraf etmək olar ki, iman və İslam bir-birilə qarışmışdır, onların hər bir dərəcəsi başqa bir dərəcəni təkmilləşdirir. Əllamə Təbatəbai bu barədə deyir: “İslamın müxtəlif dərəcələri vardır. Bunun dəlili bu şərif ayədir:

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 19 və 85; “Bəqərə” surəsi, ayə: 28; “Hücurat” surəsi, ayə: 14; “Zuxruf” surəsi, ayə: 69 və s.

² “Yunis” surəsi, ayə: 84.

“Rəbbi İbrahimə: “(Əmrinə) Təslim ol!” –dedikdə, o: “Aləmlərin Rəbbinə təslim oldum” – deyə cavab vermişdi.”¹ Həzrət İbrahim (ə) Allahın əmrinə təslim olaraq müsəlman oldu. Lakin bu ayədən İslamın daha yüksək dərəcələrə malik olması başa düşülür. Nədə Həzrət İbrahimin (ə) İslamın ən yüksək dərəcəsinə nail olması əmr edilir.

İSLAMIN DƏRƏCƏLƏRİ

Birinci dərəcə: Dildə Allahın yeganəliyinə və həzrət Məhəmmədin (s) peyğəmbərliyinə şəhadət vermək; istər qəlbən qəbul etsin, istərsə də etməsin.²

İkinci dərəcə: İnsan öz qəlbində Allah-taalaya və dini məsələlərə ümumi şəkildə iman gətirib, baş əyir. Bu dərəcədə insanın saleh əməllər yerinə yetirməsi tələb olunur. Onun bəzən ilahi əmrlərdən boyun qaçırması da ehtimal edilir. “Zuxruf” surəsinin 69-cu, “Bəqərə” surəsinin 208-ci ayələrində İslamın bu dərəcəsinə işarə olunmuşdur.

Üçüncü dərəcə: İnsan qəlbində Allah-taalanın əmr və qadağalarını incəliklərinə qədər qəbul edir və Ona təslim olur. Bu dərəcədə insan canla-başla Allaha təslim olur və elə itaət edir ki, sanki Onu görür; əgər özü Onu görmürsə, elə hiss edir ki, Allah onu görür.³ İnsani keyfiyyətlərə və səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmaq, baş əymək, razı qalmaq, zahid və təqvalı olmaq... bu dərəcənin tələb etdiyi sifətlərdəndir.

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 131.

² “Hücurat” surəsi, ayə: 14.

³ “Nisa” surəsi, ayə: 65.

Dördüncü dərəcə: İnsan öz vücudunu tam mənada Allahın ixtiyarına verir.¹ Bu dərəcəyə yalnız ilahi övliyalar malik ola bilər. Bəzi alimlər İslamın bu dərəcəsini “böyük İslam” adlandırmışlar.²

İslam və imanla bağlı aşağıdakı iki rəvayətə diqqət yetirmək çox faydalıdır:

1. Məsumlardan: (ə) “İnsanın mömin adı qazanmasının minimum şərtləri hansılardır?” – deyə soruşulduqda, buyurdular: *“Haqq Allahdan başqa heç bir məbud olmamasına şəhadət vermək, bir olan Allahdan başqa heç bir şeyə pərəstiş etməmək, Onun Rəsulunu (s) və imamları qəbul etmək.”*³

2. İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: *“Bəzi vaxtlar Allahın bəndələri möminlikdən öncə müsəlman olurlar, lakin müsəlmanlıqdan öncə mömin ola bilmirlər. Buna əsasən, İslam imandan qabaqkı bir mərhələ və dərəcədədir. Onun (İslamın) imanla müştərək nöqtələri var. (Allah-taalanın qadağan etdiyi) Kiçik və böyük günahlara yol verənlərə iman (mömin) yox, yalnız İslam (müsəlman) adı vermək olar. Əgər onlar tövbə etsələr, iman mərhələsinə qayıda bilərlər. Onları yalnız inkar və “istihlal” halı küfrə sövq edər. «İstihlalın» mənası budur ki, Allahın halalını haram, haramını isə halal bilib, buna qəlbən etiqad bəsləsinlər. Belə bir şəriətdə onlar İslamdan çıxıb, küfr vadisinə daxil olurlar.”*⁴

Beləliklə, yalnız icmali yəqin və elm həddində Allaha mərifəti olanlar möminlər zümərəsindən sayıla bilər. Qeyri-

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 128.

² “Risaleyi seyr və süluk”, Seyyid Bəhrül-Ülum, səh. 74; “Əl-mizan”, 1-ci cild, səh.283-284 və 301-303.

³ “Məcməül-bəhreyn”, səh. 499, “Səngi” çapı.

⁴ “Üsuli-kafi”, 3-cü cild, səh. 44-45.

möminlərdə isə belə bir mərifət yoxdur. Onlar ya şəkk-şübhə, ya nadanlıq, ya güman, ya da hər üçünə qərq olmuşlar. Eləcə də, küfr, ikiüzlülük və şirkin yaranmasına yalnız mərifət və Allahı tanımaq maneələri yox, bəzən əxlaqi və psixi amillər də öz təsirini göstərir.

SUAL 6: *Quran baxımından münafiqlərin və möminlərin əqidəsi onların rəftar və ruhiyyələrində necə aşkarlanır?*

ƏQİDƏLƏRİN AŞKARLANMASI

Əmirəl-möminin Əli (ə) buyurmuşdur: “Möminin əqidəsi (imani), kafirin inkarı (küfrü) onların rəftar və əməllərində müşahidə olunur.”¹ İnsanların əməl və rəftarları Allaha, vəhyə, risalətə və dini məsələlərə mərifət əsasında aşkarlanır və onların əqidələrini göstərir.

İndi isə Qurani-kərim baxımından münafiqlərin, kafirlərin və möminlərin əməl və rəftarlarının xüsusiyyətlərinə diqqət yetirin:

MÜNAFIQLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ərəb ədəbiyyatında “nifaq” sözü gizlətmək, küfr etmək və zahirdə imanlı olmaq mənasını bildirir. Qurani-kərimdə də zahirdə İslamı qəbul edib, batində küfr etmək münafiqlərin xüsusiyyətlərindən sayılmışdır. (Əqidədə yaranan) Bu nifaq əməldə, aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

Münafiqlərin siyasi xüsusiyyətləri:

¹ “Üsuli-kafi”, 1-ci cild, səh. 76.

- 1-Biganələrle dostluq etmək.¹
- 2-Vilayət məqamından üz çevirmək.²
- a) Dini hökuməti qəbul etməmək.³
- b) Vilayət göstərişlərinin (əməli olaraq) əksinə çıxmaq.⁴
- 3-Fürsətdən istifadə etmək.⁵
- 4-Möminləri təhqir etmək.⁶
- 5-Fitnə-fəsad törətmək.⁷
- 6-Psixoloji qalmaqla yaratmaq.⁸
- 7-Günahları yozmaq.⁹

Münafıqların psixoloji xüsusiyyətləri:

- 1-Özünü böyük görmək.¹⁰
- 2-Qorxu içində olmaq.¹¹
- 3-İztirab və həyəcan içində olmaq.¹²
- 4-İnadkarlıq.¹³
- 5-Mənəvi süstlük.¹⁴
- 6-Nəfsani istəklərə uymaq.¹⁵

¹ “Mücadilə” surəsi, ayə: 14.

² “Nur” surəsi, ayə: 47-48.

³ “Nisa” surəsi, ayə: 60-61; “Münafiqun” surəsi, ayə: 7.

⁴ “Nur” surəsi, ayə: 62-63.

⁵ “Nisa” surəsi, ayə: 141; “Əhzab” surəsi, ayə: 19-20.

⁶ “Hud” surəsi, ayə: 27; “Şüəra” surəsi, ayə: 111; “Tövbə” surəsi, ayə: 79.

⁷ “Tövbə” surəsi, ayə: 47-48.

⁸ “Əhzab” surəsi, ayə: 13.

⁹ “Nisa” surəsi, ayə: 62-63.

¹⁰ “Münafiqun” surəsi, ayə: 5; “Bəqərə” surəsi, ayə: 206.

¹¹ “Əhzab” surəsi, ayə: 8-35.

¹² “Tövbə” surəsi, ayə: 56 və 64.

¹³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 18; “Əraf” surəsi, ayə: 179.

¹⁴ “Nisa” surəsi, ayə: 108 və 142; “Tövbə” surəsi, ayə: 54.

¹⁵ “Mühəmməd” surəsi, ayə: 16.

Münafıqlərin əxlaqi xüsusiyyətləri:

1-Özlərini göstərmək:

a) Yalan danışmaq və rıya.¹

b) Yalan and.²

v) Özlərinin yanlış üslublarını yozmaq.³

q) Zahirələrinə fikir vermək.⁴

d) Yalan vədələr vermək.⁵

2-Dini həqiqətləri gözdən salmaq və şübhə yaratmaq.⁶

Münafıqlərin ictimai xüsusiyyətləri:

1-İman və islahat şüarları.⁷

2-İnsanları yaxşı işlərdən yayındırıb, çirkin işlərə dəvət etmək.⁸

3-Paxıllıq etmək.⁹

4-Möminlərdə eyb axtarib, onları istehza etmək.¹⁰

5-Bədxahlıq – başqasının başına gələn bəla və müsibətə sevinmək.¹¹

6-Kin-küdurət saxlamaq.¹²

¹ “Münafiqun” surəsi, ayə: 1; “Bəqərə” surəsi, ayə: 11-12.

² “Münafiqun” surəsi, ayə: 2; “Tövbə” surəsi, ayə: 56.

³ “Tövbə” surəsi, ayə: 42.

⁴ “Münafiqun” surəsi, ayə: 2; “Bəqərə” surəsi, ayə: 204.

⁵ “Tövbə” surəsi, ayə: 75-77.

⁶ “Əhzab” surəsi, ayə: 12; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 154.

⁷ “Nur” surəsi, ayə: 47.

⁸ “Tövbə” surəsi, ayə: 67.

⁹ “Tövbə” surəsi, ayə: 67; “Əhzab” surəsi, ayə: 19; “Münafiqun” surəsi, ayə: 7.

¹⁰ “Bəqərə” surəsi, ayə: 14; “Tövbə” surəsi, ayə: 79.

¹¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 120; “Nisa” surəsi, ayə: 72; “Tövbə” surəsi, ayə: 50.

¹² “Ali-İmran” surəsi, ayə: 118.

ƏXLAQDA NİFAQ VƏ İKİÜZLÜLÜK

Əxlaqda ikiüzlülük dini hökmlərə iltizamlı olmamaqdır. Bu həm insanda, həm cəmiyyətdə öz təsirini göstərir.¹ İmam Əli (ə) əxlaqda ikiüzlülük barəsində buyurmuşdur: *“İnsanın ən aşkar nıfaq və ikiüzlülüüyü başqasını itaətə əmr edib, günahdan çəkindiriyi halda, özünün itaət etməməsi və günahdan çəkinməməsidir.”*²

Həzrət Peyğəmbər (s) də buyurmuşdur: *“Dörd sifətə malik olan şəxs münafiqdir: yalan danışmaq, verdiyi vədə sadıq qalmamaq, əhd-peymanı pozmaq və (başqalarına) qələbə çaldığı zaman günah işlərlə məşğul olmaq.”*³

KAFİRLƏRİN XÜSUSİYYƏTİ

Münafiqlərin və möminlərin malik olduqları xüsusiyyətləri nəzərə alsaq, kafirlərin fərdi və ictimai xüsusiyyətləri məlum olar. Quran ayələrində işarə olunan bu xüsusiyyətlərin bəziləri ni qeyd etməyi münasib görürük:

1-Dinin qarşısını almaq üçün mal-dövlət xərcləmək.⁴

2-İlahi nişanələrə istehza.⁵

3-Batil bir işə görə boş-boşuna mübahisə etmək.⁶

¹ “Biharul-ənvar”, 72-ci cild, səh. 108.

² “Qürəül-hikəm”, hədis: 3214.

³ “Xisal” Şeyx Səduq, səh. 254. Nıfaq və onun xüsusiyyətləri barəsində bax: “Mənşuri-cavid”, Cəfər Sübhani, 4-cü cild, səh. 9-178; “Əl-mizan”, 2-ci cild, səh. 96-97, 9-cu cild, səh. 325, 5-ci cild, səh.116-118, 19-cu cild, səh. 278.

⁴ “Ənfal” surəsi, ayə: 36.

⁵ “Qafir” surəsi, ayə: 81.

⁶ “Kəhf” surəsi, ayə: 56.

- 4-Haqqı tapdamaq.¹
- 5-Qurana iman gətirməmək.²
- 6-İlahi əmrlərdən üz çevirmək.³
- 7-Yersiz etirazlar.⁴
- 8-Həzrət Peyğəmbərə (s) istehza etmək.⁵
- 9-Nəfsani istəklərə uymaq.⁶
- 10-Əqlə tabe olmamaq.⁷

MÖMİNLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fərdi və ictimai baxımdan möminlərin xüsusiyyətləri:

Fərdi xüsusiyyətlər:

- 1-Allaha təvəkkül etmək.⁸
- 2-Allahı yad edərkən qəlbləri titrəyər.⁹
- 3-Vacib əməlləri (xüsusilə namazı) həmişə vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmək.¹⁰
- 4-İffətli olmaq və zinadan qorunmaq.¹¹
- 5-Namazlarında hər şeyi unudaraq ruhən və cismən yalnız Allaha boyun əyər, Onun qarşısında kiçilirlər.¹²
- 6-Yersiz və lüzumsuz işlərdən uzaqlıq.¹³

¹ “Kəhf” surəsi, ayə: 56.

² “Səba” surəsi, ayə: 31.

³ “Ehqəq” surəsi, ayə: 3.

⁴ “Əl-mizan”, 15-ci cild, səh. 222.

⁵ Yenə orada.

⁶ Yenə orada.

⁷ Yenə orada.

⁸ “Ənfal” surəsi, ayə: 2.

⁹ “Ənfal” surəsi, ayə: 2; “Tövbə” surəsi, ayə: 51.

¹⁰ “Muminun” surəsi, ayə: 9.

¹¹ “Muminun” surəsi, ayə: 5.

¹² “Muminun” surəsi, ayə: 2.

¹³ “Muminun” surəsi, ayə: 3.

7-İlahi ayələri eşidərkən imanları artar.¹

İctimai xüsusiyyətlər:

1-Başqalarını yaxşı əməllərə çağırmaq və çirkin işlərdən çəkindirmək.

2-Başqalarının maddi ehtiyaclarını təmin etmək.

3-Mömin qardaşlarla ilə dostluq etmək.²

4-Camaatla təmkin və təvazökarlıqla davranmaq.³

5-Xeyirxah işlərdə hamından qabağa keçmək.⁴

6-Kafirlərlə dostluq etməmək.⁵

7-Əmanətə sadıq qalmağa söy göstərmək.⁶

8-Əhd-peymanə vəfalı olmaq.⁷

9-Allahın Rəsuluna itaət etmək.⁸

İmam Sadiq (ə) bir rəvayətdə möminin səkkiz xüsusiyyətə malik olduğunu buyurmuşdur:

1-Çətinlik zamanı dözümlü və sakit olarlar.

2-Dünyanın ağır imtahanları, bəla və müsibətlərinə səbir etmək.

3-Ruzi və rifahı geniş olarkən Allaha şükür etmək.

4-Allah-taalanın əta etdiyi ruziyə razı və qane olmaq.

5-Düşmənlərə zülm və təcavüz etməmək.

6-Öz yükünü və işini dostlarının üzərinə atmasın, ya da dostluq xatirinə onların günahlarını öz öhdəsinə götürməsin.

¹ “Ənfal” surəsi, ayə: 2.

² “Tövbə” surəsi, ayə: 71.

³ “Furqan” surəsi, ayə: 63.

⁴ “Muminun” surəsi, ayə: 59.

⁵ “Mücadilə” surəsi, ayə: 22.

⁶ “Muminun” surəsi, ayə: 8.

⁷ “Muminun” surəsi, ayə: 8.

⁸ “Ənfal” surəsi, ayə: 1.

7-Bədəni Allaha itaət və insanlara xidmətdə əziyyət çəkir.

8-Camaat onun əlindən əmin-amanlıqda olar.

O həzrət rəvayətin sonunda buyurmuşdur: *“Möminin elmi onun dostu və yardımçısı, helmi və səbri vəziri, yol göstərəni və məsləhətçisi, əqli əməllərə əmr edəni, müdarası gücü və qardaşı, ehsan və yaxşılığı mehriban və ürəkyandıran atasıdır.”*¹

Bir sözlə, həqiqi mömin sonsuz bir aləmə bənzəyir. Möminlərin sifətləri və əməli xüsusiyyətləri barəsində əlavə məlumat əldə etmək istəyənlər “Nəhcül-bəlağə”nin “Həmmam” xütbəsinə müraciət edə bilirlər.

ALLAHA YƏQİNLIYIN DƏRƏCƏLƏRİ

SUAL 7: *Kamil iman və yəqinlik dərəcələri nədir? Müasir dövrdə bu məqamlara nail olanlar varmı?*

KAMİL İMAN VƏ YƏQİNİN (SEYRİ–SÜLUKUN) MƏRHƏLƏLƏRİ

Qeyd etdiyimiz suala cavabın aydın olması üçün bir neçə nöqtəyə diqqət yetirmək lazımdır:

1-Bəndənin Allah dərgahına yüksəlişi (seyri-süluku) üfqi yox, şaquli bir seyrdir. Şaquli dedikdə, təbii müstəvidə yox, ilahi müstəvidəki məna nəzərdə tutulur. Yəni, üstün məkana yox, üstün məqama nail olmaq.

2-Batində Allaha çatma yollarını müxtəlif dərəcələrə bölmək olar. Bu yolu ötüb-keçənlər öz səfərnamələrini “Seyr-süluk risaləsi” adlandırmışlar.

¹ “Səfinətül-bihar”, 1-ci cild, səh. 37.

3-Bu yolu birinci dəfə ötüb-keçənlər ona heç bir ad və əlamət vermir. Onun əlamətlərini özlərində görür, əldə etdiklərini başqaları üçün əlamət kimi qeyd edirlər. Peyğəmbərlər və övliyalar bəşər təlimi görmədən bu yolda qabaqcıllardır. Həmin yolu bəşərdən təlim almadan çətinliklə keçir, bağlı yolları açaraq, onlara əlamət qoyurlar. Ariflər onların şagirdləri sayılır.

4-Yəqinin ən yüksək dərəcəsi ayələr, rəvayətlər və aqli dəlillərə, ariflərin seyr etdikləri mərhələlərə əsasən, sonuncu yox, həmin mərhələlərdən biridir.

Qeyd etdiyimiz məsələlərə diqqət yetirdikdə (bizim məlumatımıza görə) görürük ki, yəqin və ondan yüksək mərhələyə nail olanların sayı çox azdır. Onların kimliyi vəfat etdikdən sonra bəlli olmuşdur. Çünki sirri gizli saxlamaq təkamül yolunun şərtlərindəndir. Müasir dövrün arifləri sırasında Seyyid Əli Qazi, Ənsari Həmədani, Əllamə Təbatəbai, İlahi (Əllamə Təbatəbainin qardaşı), İmam Xomeyni, Şeyx Cavad Məliki Təbrizi, Ayətullah Bəhcətin adını qeyd etmək olar. Onlar yəqin, bəlkə də, daha yüksək dərəcəyə nail olmuşlar.

Cavabın sonunda aşağıdakı hədisi qeyd edir, onun barəsində düşünməyə çağırırıq:

İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: *“Allah-taala imanı yeddi əsas üzərində qurdu: 1-Ehsan və yaxşılıq. 2-Düz danışmaq. 3-Yəqin. 4-Razılıq. 5-Vəfalı olmaq. 6-Elm. 7-Səbir. Sonra onları camaat arasında bölüşdürdü. Bu yeddi qismin hamısına malik olan insan kamil iman mərhələsinə çatmışdır. Böyük Allah bəziləri nə (yeddi qismdən) bir, bəziləri nə iki, bəziləri nə isə üç pay əta etdi. Allah-taala bu minvalla bəzilərinə imanın bütün yeddi qismini bağışladı. İmanın yalnız bir payına malik olan şəxsdən iki payın, iki payına malik olan şəxsdən üç payın vəzifəsini*

istəməyin... Bu tələblə onların yükünü ağırlaşdırırsınız. Məhz bu səbəbdən də, (insanlar) imanın yeddi payını və qismini (kamil iman) tədricən əldə etməlidirlər."¹

ALLAHIN ZATI HAQQINDA ANLAYIŞ

SUAL 8: Allahın zati haqqında izahat verin.

Bəşər cəmiyyəti Allahın gözlə görünməyən zatını dərk etməyə qadir deyil. Bu barədə fikirləşən, heyrət və sərgərdanlıqdan, azgınlıqdan başqa bir şey qazanmaz.

“Qeybi huviyyət”, “qeybi zat”, “zat məqamı”, “zat mərtəbəsi”, bəzən də (“ünəqa” və “qeybül-qüyub” – “qeyblərin qeybi” kimi) başqa sözlərlə ifadə olunan ilahi zat mütləq varlıqdır. Onun heç bir hədd-hüdudu yoxdur. O istər məfhum, istərsə də xarici nümunə baxımından konkretləşmədən pakdır. Onun nə adı var, nə əlaməti; nə isimdir, nə sifət; nə bir ad və sifətlə, nə də mütləq şəkildə – həmin sifət və ad olmadan məhdudlaşır; nə bir konkretləşmə ilə, nə də o konkretləşmə olmadan konkretləşir; hətta mütləqlik və konkretləşmənin olmaması ilə ona şərt qoyulmur. Çünki şərt və konkretləşmənin olmaması da öz növbəsində bir növ konkretləşmə və şərt sayılır. Allahın zat məqamı onların hamısından pakdır. Lakin Onun bütün ad və sifətləri zat məqamından təsirlənib, təcəllə məqamında aşkarlanır.

Buna görə də, Allahın zatını əql, güman, kəşf vasitəsilə dərk etmək qeyri-mümkündür və bütün bunlar həmin məqamı qavramaqda tamamilə acizdir. Əgər bu barədə fikirləşsələr, heyrət içində qalar, yaxud azgınlığa düşərlər. Nəinki ona çatmaz, hətta ondan uzaqlaşarlar. Qurani-

¹ “Üsuli-kafi”, 3-cü cild, səh. 83-85.

kərimdə buyurulur: *“(Rəbbin) Onların keçmişini də, gələcəyini də bilir. Onların elmi isə Allahın zatını əhatə edib qavraya bilməz.”*¹

ALLAHIN ZATI HAQQINDA FİKİRLƏŞMƏK

İnsan Allahın zatından başqa hər şeyi dərk edə bilər. Onun zati hər şeydən üstündür və öz məxluqdur. Hətta “işarə” ilə bu məqama yol tapmaq qeyri-mümkündür—istər hissi işarə ilə, istərsə də zehni, əqli və xəyali işarə ilə. Bəli, konkretləşməyən zata necə işarə etmək olar?

Məhz bu səbəbdən də Allah-taalanın zati haqqında fikirləşmək qadağan olunmuşdur. İmam Rza (ə) buyurmuşdur: “Allahın zatını hansısa bir şeyə bənzədən şəxs Onu tanımamış, zat məqamına çatmaq (onu anlamaq) istəyən şəxs Onun yeganəliyini qəbul etməmişdir. Allahın zatını zehmində təsəvvür edən şəxs Onun həqiqətinə çatmamış, Allahın zatının hədd-hüdudu olduğunu deyən şəxs Onu təsdiq etməmiş və Onun zatına işarə edən şəxs Allaha üz tutmamışdır.”²

Hətta əql və eşq bir-birinə qoşulub, Allahın zat məqamına doğru yüksəlmək istəsə, hey-rət və sərgərdan vəziyyətdə qalaraq, heç bir yerə çatma bilməyəcək və bu sahədə öz acizliklərinə etiraf edəcəklər.

Dua edən “dua”, ibadət edən “ibadət”, zikir edən “zikr”, arif “irfan” məqamında Allahın adları zahir olan zaman Onun həqiqi zatına üz tutur. Onu adları və sifətləri ilə yad

¹ “Taha” surəsi, ayə: 110.

² “Tovhid”, Şeyx Səduq, “tovhid və nəfyut-təşbih” bölümü, səh.34.

edirlər. Başqa sözlə, Allahın zatına yol tapmaq qeyrimümkün olduğundan Onun zatını adları ilə çağırırlar.¹

QURAN NÖQTEYİ-NƏZƏRİNDƏN ALLAH

Allah-taala barəsində dəqiq, əhatəli və aydın tərif bəyan edən Qurani-kərim Onu bizə yalnız adları və sifətləri ilə tanıtdırır.

Qurani-kərim Allah-taalanı adları və sifətləri vasitəsilə ən kamil həddə təqdim etmiş, alim və geniş mərhəmət sahibi,² tez hesab çəkən, diri və əbədi,³ uca, böyük və haqq,⁴ əzəmət və kərəm sahibi⁵ hər şeydən ehtiyacsız⁶ sifətləri ilə vəsf etmişdir.

Qurani-kərim nöqteyi-nəzərindən Allah hər şeydən ucadır;⁷ yəni bizim təsəvvür etdiyimiz hər şeydən üstündür və heç vaxt Onun həqiqətini, cəlal və camal sifətlərini olduğu kimi dərk etməyə qadir deyilik.⁸

Allah təkdir,⁹ onun tayı-bərabəri, bənzəri, oxşarı¹⁰ və özündən başqa heç bir məbud yoxdur.¹¹

Allah varlıq aləminin və kainatın həqiqi padşahıdır. O, hər nöqsandan pak, müqəddəs, salamatlıq və əmin-

¹ Bax: “Məqalat”, Məhəmməd Şücai, 3-cü cild, səh. 187-191.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 115.

³ “Ənam” surəsi, ayə: 62; “Taha” surəsi, ayə: 111.

⁴ “Loqman” surəsi, ayə: 30.

⁵ “Ər-rəhman” surəsi, ayə: 27.

⁶ “İxlas” surəsi, ayə: 2.

⁷ “Taha” surəsi, ayə: 114.

⁸ “Ənam” surəsi, ayə: 100.

⁹ “İxlas” surəsi, ayə: 1; “Nəhl” surəsi, ayə: 15.

¹⁰ “Şura” surəsi, ayə: 11.

¹¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 18.

amanlıq bəxş edən, əziz, islahatçı və böyüklüyə layiq, yenilməz qüdrət sahibi¹ və hər şeyə qadirdir.²

Allah bağışlayan və mehribandır. Bu iki sifət Onda elə bir həddə əks olunmuşdur ki, Quranın bütün surələri bu iki sifətlə – “Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim”lə başlayır. O, bəndələrinə qarşı mehriban və rəhmli olmağı Özü üçün əzəldən zəruri etmişdir!³

Allah-taalanın əzəməti, böyüklüyü və kərəmi son həddədir. O, insana boyun damarından da yaxındır. İnsanın adi hərəkətlərindən tutmuş ürəyindən keçən ən gizli hisslərədək hər şey Allaha məlumdur.⁴

Allah yenilməz qüdrət və qüvvət,⁵ nemət,⁶ rəhmət⁷ və böyük fəzilət sahibi⁸,

tövbələri qəbul edən,⁹ insanları sevəndir.¹⁰

Allah-taala kainatı, göyləri və yeri yaradan,¹¹ ixtiyar sahibi, aləmlərin Rəbbi, maliki və idarəedicisidir.¹² Onun yaradılışda, hakimiyyətdə, hökm etməkdə, rübubiyyətdə,

¹ “Həşr” surəsi, ayə: 23.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 284.

³ “Ənam” surəsi, ayə: 12.

⁴ “Qaf” surəsi, ayə: 16.

⁵ “Qafir” surəsi, ayə: 3; “Ənfal” surəsi, ayə: 8.

⁶ “Qafir” surəsi, ayə: 3.

⁷ “Ənam” surəsi, ayə: 123.

⁸ “Ali-İmran” surəsi, ayə: 74.

⁹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 37; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 8.

¹⁰ “Büruc” surəsi, ayə: 14.

¹¹ “Həşr” surəsi, ayə: 24; “Ənam” surəsi, ayə: 14.

¹² “Fətiyə” surəsi, ayə: 2.

şəfaətdə, ümumiyyətlə heç bir sahədə şəriki və bənzəri yoxdur.¹

Bütün insanlar Allaha möhtacdır. Allah isə ehtiyacsızdır. O, insanların ibadətinə belə möhtac deyil. Allah şükrə, tərifə layiqdir, Onun bütün işləri bəyəniləndir.²

Allah-taalanın rəhmət və qüdrəti genişdir, insanlara istədiyi kimi əta edir, ruzi verir.³ O hər yerdə bizimlədir və hər işimizdən aghədir.⁴ Bir sözlə, hər tərəfə üz tutsaq, Allah oradadır.⁵

O, duaları eşidən, qəbul edəndir.⁶

ALLAH-TAALANIN MADDİ OLMAMASININ SÜBUTU

SUAL 9: Allah-taalanın maddi və mütləq şəkildə möhtac olmamasını necə sabit etmək olar?

ALLAH CİSM VƏ MADDİ DEYİLDİR

Maddi və cismani varlıq məkana malikdir, hiss olunur. Buna günəşi, ayı, ağacı, havanı, işığı... misal göstərmək olar. Allah maddi deyil; çünki maddi varlıqlar məhduddur, nə qədər böyük olsalar da, sonsuz deyillər. Ən böyük kəhkəşanlar sona çatır və onlardan böyüyünü təsəvvür

¹ “Ənam” surəsi, ayə: 57, 162 və 164; “Zümər” surəsi, ayə: 44.

² “Fətir” surəsi, ayə: 15.

³ “Maidə” surəsi, ayə: 64.

⁴ “Hədid” surəsi, ayə: 4.

⁵ “Bəqərə” surəsi, ayə: 115.

⁶ “Qafir” surəsi, ayə: 60.

etmək olar. Lakin Allah qeyri-məhdud, sonsuz və mütləq kamaldır. Əks təqdirdə O möhtac və naqis olar.

Maddə həm də mürəkkəbdir; yəni, hissələr, ünsürlər və atomlardan təşkil olunmuşdur. Bu hissələr bir-birlərindən ayrılır. Mürəkkəb olan hər şey hissələrə və tərkiblərə ehtiyacdır. Allah-taala isə onlara möhtac deyil. Çünki O mütləq əhatəli və alimdir. Hər yerdə hazırdir.

Həmçinin, maddə bir haldan başqa hala keçir, onun tərkibində dəyişikliklər baş verir; bitkilər, heyvanlar, hətta günəş, dəniz və dağlar... da daim dəyişilir, bir haldan başqa hala keçir. Heyvanlar və bitkilər böyüyür və zəifləyir. İstiliklər və böyük partlayışlar nəticəsində günəşin çəkisi azalır. Dağlar günəş hərarəti, sel, zəlzələ, soyuq və digər amillərin təsirinə məruz qalır. Lakin Allah-taala dəyişmir, haldan hala keçmir; çünki Onda zəifliyə səbəb olacaq heç bir nöqsan yoxdur. Təbii ki, birbaşa Allahın məxluqu sayılan, zat məqamından kənar amillər Ona təsir edə bilmir. Əks təqdirdə, O, Özündən başqasına tabe olub, ondan təsirlənər. Bu da böyük Allahın mütləq hakimiyyətinə uyğun deyil.¹

ALLAHIN EHTİYACSIIZLIĞI

Allah mütləq şəkildə nəyəsə möhtac deyil; çünki O, zəruri varlıqdır və zəruri varlığın səbəbə ehtiyacı yoxdur. Əksinə O özü mümkün varlıqların səbəbidir. Əslində mümkün varlıqlar Ona möhtacdır. Əgər Allah başqa bir varlığa azacıq ehtiyac duysa, həmin varlıq Onun səbəbi olasıdır. Belə olan təqdirdə artıq O zəruri varlıq sayıla bilməz. Başqa sözlə, Allahın sübuti sifətlərini – elmini,

¹ Bax: “Məarif İslam”, Məhəmməd Cavad Bahunər, səh. 16-18.

qüdrətini, həyatını (diriliyini) və kəmalını isbat etməklə, belə bir həqiqətə çatacağıq ki, bütün varlıqlar bu sifətlərdə Allaha möhtacdır. Əgər Allah-taala bu yöndə onlara möhtac olsaydı, artıq mütləq qüdrət və mütləq elm sahibi olmazdı. Bir sözlə, belə bir varlıq Allah yox, məxluq olardı. Halbuki kamal və mütləq sifətlərə malik varlıq yalnız Allahdır!

İLƏHİ SİFƏTLƏRİN MƏNASI

SUAL 10: *Allah-taalanın məhdud bir varlıq olmadığını nəzərə almaqla Onun məhdud olmayan sifətlərini necə dərk edə bilərik?*

İLƏHİ SİFƏTLƏRİN DƏRKİ

Əsas sual bundan ibarətdir: İnsan əqli Allahın zətinin hansı sifətlərə malik olduğunu başa düşməyə qadirdirmi? Onun zətinə hansı sifətlər layiqdir, hansı sifətlər layiq deyil? Görəsən, insan əqli iləhi sifətləri dərk etməyə qadirdirmi? Əgər insan bu barədə fikirləşsə, müəyyən bir nəticəyə nail ola bilərmi?

Müsəlman sxolastlar bu sualları müxtəlif şəkildə cavablandırmışlar. Biz burada yalnız Əllamə Təbatəbəinin ən tutarlı və mükəmməl cavabını qeyd etməklə kifayətlənirik:

İnsan əqli Allahın sifətlərini dərk etməyə qadir olduğundan, onlar haqqında araşdırma da apara bilər. Allahın elm, qüdrət və həyat kimi zəti; rəhmət, məğfirət (bağışlamaq), ruzi, nemət və hidayət kimi fəli sifətlərini isbat etməyimizin, eləcə də varlıqların Ona möhtac olduğunu qavramağımızın səbəbi məhz budur ki, həmin kamilliklərin nümunələrini özümüzdə görürük.

Məxluqatda mövcud olan kamil sifətlər varlığın əsas mənbəyi olan Allahın həmin kamilliklərə malik olmasının əlamətidir. Eyni zamanda, Allahın zatının və sifətlərinin incəliklərinə bələd olduğumuzu iddia etmirik. Əksinə etiraf edirik ki, əqlimizlə isbat və vəsf etdiklərimiz Onun malik olduqlarından fərqlənir. Məsələn, özümüz məhdud olduğumuzdan, Allaha aid isbat və vəsf etdiyimiz elm də məhdud olur. Halbuki Allah-taala məhdud şeylərdən üstün və böyükdür. Bu məfhumlar məhdud olduğundan Allahın sonsuz vücudunu əks etdirə bilmir. Əlbəttə, bu, əqlin bu mövzuda hökmünün mötəbər olmamasının səbəbi deyil. Məsələn, insanın Allah-taala ilə tanışlığı insanın əllərini dənizin suyuna yaxınlaşdırıb, ondan götürmək istəməsinə bənzəyir. Belə ki, o şəxsin su içməkdə məqsədi yalnız öz susuzluğunu aradan qaldırmaqdır. O dənizdən iki əlinin tutacağı miqdardan artıq su götürə bilmədiyi üçün, bundan yuxarı hədd haqqında əsla fikirləşmir.¹

ALLAHIN «SƏLBİ» SİFƏTLƏRİ

Biz öz əqlimiz və düşüncəmiz həddində Allahın sifətlərini başa düşürük. Lakin Allaha aid edilən bu məfhumların həqiqi və bizim düşüncəmizdən üstün mənalarını qəbul etmək üçün səlbə sifətlərə müraciət edir, ilahi sifətlərlə bağlı düşüncə nöqsanlarını aradan qaldırırıq. Eyni zamanda, *“Allah alim, qadir və diridir”* – deyib, əlavə edirik ki, Allah-taala vəsfə sığmır və bizim vəsfələrimizdən olduqca üstündür. Bu, bizi həqiqətə daha da yaxınlaşdırır.²

¹ “Məcmueyi-rəsail”, Əllamə Təbatəbayi, səh. 227.

² “Əl-mizan”, 8-ci cild, səh.57 və 6-cı cild, səh. 100-102; “Məcmueyi-rəsail”, səh. 224-226.

Biz inanırıq ki, bu məfhumlar əqlimizin dərk etdiyi mənalara fəvqındadır. Bəzilərinin iddi etdikləri kimi, bütün bu ilahi sifətlərin və adların tək halda məcazlar və təmsili istiarələr olduğunu qəbul etmirik. Məsələn, “Həsən bildi” və “Allah bildi” cümlələri arasında heç bir fərq qoymayıb, onların eyni məna daşıdığını düşünürük. Bu məna alimin müəyyən bir şey bilməsindən ibarətdir. Bunu da bilirik ki, Həsənin elm və biliyi yalnız zəhn vasitəsilədir. Lakin bunu Allaha münasibətdə təsəvvür etmək qeyri-mümkündür; çünki Allahı zəhnlə vəsf etmək olmaz. Əlbəttə, bu xüsusiyyət elmin əyani nümunələrindəndir və məfhumun dəyişilməsinə səbəb olmur. Buna əsasən, məfhum birdir və əyani nümunələrin xüsusiyyətləri məfhumla təsirsizdir. Beləliklə, Allahın sifətlərinin bəyanında ümumi qayda budur ki, onların məfhumlarını səlbi sifətlər vasitəsilə nöqsanlardan uzaq bilək.¹

Nəticə: Biz Allahın sifətləri dedikdə insanın sifətlərindən başa düşdüyümüz mənalara nəzərdə tuturuq. Əql insanın malik olduğu sifətləri dərk etdiyi kimi, Allah-taalanın sifətlərini də dərk edir. Lakin insanla Allah arasında dərəcə fərqi görə Allah-taalanın sifətlərinə şübhə yaranır. Bu şübhə səlbi sifətlərin köməyiylə aradan qaldırılır. Buna əsasən, sübuti və səlbi sifətlər vasitəsilə məfhumda heç bir dəyişiklik etmədən, onu həqiqi xarici nümunələrə tətbiq edərək deyirik: “Allah mövcuddur, lakin Onun varlığı məxluqların varlığından fərqlənir; Allahın elmi var. Lakin Onun elmi insanların elmindən fərqlənir; Onun qüdrəti var. Lakin məxluqların qüdrəti

¹ Bax: “Rəsaili-tövhiidi”, Əllamə Təbatəbəyi, tərcümə və təhqiq: Əli Şirvani, səh. 54-55.

kimi deyil; O diridir. Lakin bu dirilik məxluqların diriliyindən fərqlənir...¹

ZƏRURİ VARLIĞIN (ALLAHIN) MÜTLƏQ KAMİL OLMASI

SUAL 11: “Vücud” sübutunda qeyd olunduğu kimi, mümkün varlıqlar öz varlıqlarını yalnız “zəruri varlıq”dan (Allahdan) alırlar. Bəs nə üçün “zəruri varlıq” mütləq kamil olmalıdır? O zat bütün varlıqların yaranmasına səbəb olduğu, eyni zamanda Özünün heç bir yaradanı olmadığı halda naqis ola bilməzmi? Nə üçün zamandan kənarda – mücərrəd varlıqlar üçün belə – hərəkət və dəyişiklik qeyri-mümkündür?

ZƏRURİ VARLIQ

“Zəruri varlığın” mütləq kamil olması məhz həmin məfhumun özündən alınır. Belə ki, “zəruri varlıq” naqis olarsa, bir kamal üçün imkan halı olmayasıdır. Başqa sözlə, Onun zati kamal sayılan sifətin birinə malik olmayacaqdır. Belə bir şəraitdə, “zəruri varlığın” zati bəzi kamallara malik olub, digər kamallardan uzaq olmalıdır. Bu da, – əqlə əsasən, – “zəruri varlığın” varlıq və yoxluqdan ibarət olması mənasını ifadə edəcəkdir; yəni Allah-taala bir sıra kamallara sahibdir, digər kamallardan uzaqdır. Mürəkkəb varlıq– hətta əqli təhlillərə əsasən, hissələrdən təşkil olsa – öz hissələrinə möhtac olacaqdır. Belə olan təqdirdə, möhtac varlıq mümkün sayılacaqdır; yəni malik olmadığı kamallarla bağlı imkan formasını daşıyacaqdır. Başqa sözlə, Allahın zati vacib varlıqdan

¹ “Üsuli fəlsəfə və rəyişi realizm”, 5-ci cild, səh. 105-110.

uzaqlaşıb, mümkün varlıqlar sırasına daxil olacaqdır. Halbuki bu, bizim fərz etdiyimiz zat Allah-taalanın zəruri varlıq olması ilə uyğun gəlmir və həqiqətin əksinədir.

“Zəruri varlığın” əqlin təhlil etdiyi hissələrdən ibarət olmasının səbəbi budur ki, əql təkliddə məhdud varlıqları iki hissədən – vücut və mahiyyətdən ibarət bilib, başqa sözlə, mümkün varlıqlarla təhlil edir. (Çünki mümkün olan hər bir şey vücut və mahiyyətdən təşkil olunmuşdur.) Lakin “vacibül-vücut” mütləq vücutdur və əql heç bir mahiyyəti ona aid edə bilmir. Buna əsasən, Allah-taala hər bir tərkibdən, hətta əqlin təhlilindəki tərkibdən uzaqdır.¹

Beləliklə, “zəruri varlığın” məfhumuna diqqət yetirdikdə, deməliyik ki, Allah-taala bütün kamallara malikdir, həqiqətdə mütləq kamaldır. Onun müqəddəs zatından bəzi kamalları ayırmaq, “zəruri varlığı” vacib və zərurilik halından çıxarmaq, mümkün bir varlıq saymaqdır. Bizim fərziyyəmizə görə isə Allah “zəruri varlıq”dır.

HƏRƏKƏT VƏ ZAMAN

Hərəkətin zamansız baş verməməsinin səbəbi budur ki, hərəkət və zaman arasında ayrılıq yoxdur. Varlıqlar hərəkət vasitəsilə zamana malik olur. Cisimlərin varlıq zatında həm hərəkət və diyişiklik, həm də zamanla həqiqi əlaqələri var!” – deyə bilmərik. Başqa sözlə, bizim dərk etdiyimiz və adını “zaman” qoyduğumuz həqiqət hərəkət, keçici dövr, tədrici yeniləşmə və seyr etməkdən başqa bir şey deyil. Bunlar xarici həqiqətə işarə edən təbirlərdir və

¹ Bax: “Nihayətül-hikmə”, Əllamə Təbatəbayi, səh. 56; “Amuzeşi-fəlsəfə”, 2-ci cild, səh. 351-352.

həqiqətin, yaxud maddi varlıqların xüsusi keyfiyyətindən, yəni sabit yox, keçici olmasından ibarətdir.

“Zaman” hərəkətin və keçici dövrün məhz xarici həqiqətdir və maddi həqiqətlərin hər hansı birinin zatında qoyulmuşdur. Bəzən filosofların dilində belə bir ifadə ilə qarşılaşırıq: *“Zaman hərəkətin və keçici dövrün miqdarından ibarətdir.”* Diqqət yetirmək lazımdır ki, hərəkət və keçici dövrün miqdarı, onların məhz özüdür; yəni hərəkət və keçici dövrü bir şey, onun miqdarını isə başqa bir şey təsəvvür etmək olmaz. Həqiqətdə onun miqdarı müəyyən formadan (xarici hərəkət və keçici dövrdən) ibarətdir. Belə ki, müəyyən bir hərəkət və keçici dövr zamanın adını özünə götürür.¹

“Zamanın mücərrəd olması” məsələsinə gəldikdə isə, bu düzgün iddia deyildir. Zaman maddi varlıqların xüsusiyyətlərindəndir. Mücərrəd varlıqların yalnız bir qismi üçün ikinci dərəcəli zaman və məkan nəzərdə tutmaq olar. O da bədənlə əlaqəli ruhdur. Deməli, insanın bədəni harada olsa, ruhu da oradadır. Bədən mövcud olduğu qədər ruh da mövcuddur. Belə bir məkan və zamana sığmaq həqiqətdə bədənin xasiyyətindəndir. Sadəcə ruh onunla əlaqəli olduğundan məcazi olaraq ona aid edilmişdir.²

ALLAHIN DÜZ DANIŞMASI

SUAL 12: *Qurani-kərimdə nazil olanların həqiqiliyinə yəqinlik məqsədilə Allahın düz danışmasını necə isbat etmək olar?*

¹ Bax: “Amuzeşi-fəlsəfə”, Məhəmməd Şücai, 2-ci cild, səh.145-146; “Məad”, 2-ci cild, səh. 114-115.

² “Amuzeşi-fəlsəfə”, 2-ci cild, səh. 125-126.

Allahın danışığı ilahi rübubiyyətin, dünya və insana müdiriyyətin tələbidir. Bu danışq elm, hikmət, insanların doğru yol yönəlişi, düzgün mərifətin əsasıdır. Onun hansısa söhbətlərinin həqiqətə uyğun gəlməməsi (yalan danışması) ilahi hikmətin əksinədir. Allahın hikməti və müdrikliyi insanları Onun söhbətlərinə inanmağa, dəvət edir, onlara düzgün mərifət yolunu tanıtdırır. Beləcə yalan Allahın sözlərinə etimadsızlıq yaradır. Bu, məxluqatın hidayət və mərifətinə yönəli ilahi məqsəd və hikmətə uyğun gəlmədiyindən Allah-taalanın bütün kəlamları və sözləri haqq və doğrudur.¹

Bundan əlavə, yalan çirkin sifətlərdən sayıldığı üçün nadanların, ehtiyacıların, aciz və qorxaqların üslubu olduğuna görə Allahın rübubiyyət məqamından uzaqdır. Allah-taala bəyənilməyən sifətlərə malik deyildir, üstəlik belə sifətlər Ondan uzaqdır. Eləcə də, Allah-taala heç bir şeyə ehtiyac duymadığı və Onda heç bir nöqsan olmadığı üçün yalan danışmır. Allah-taala bütün gözəl və kamal sifətlərə kamil şəkildə malik olduğundan, ən düz danışandır. Necə ki, Qurani-kərimdə bu həqiqətə belə işarə etmişdir: ***“...Allahdan daha doğru danışan kim ola bilər?”***²

Ümid edirik ki, aşağıdakı incə-nöqtələrə diqqət yetirməklə Allah-taalanın sifətlərini dərk edək.

MÜTLƏQ VARLIQ

Öncə isbat olunduğu kimi, Allah-taala mütləq varlıq və mütləq həqiqətdir. Buna görə də, Ona yoxluq və faniyyət yol tapa bilməz. Digər tərəfdən isbat olunmuşdur ki, kamal

¹ “Amuzəşi-əqaid”, Misbah Yəzdi, 1-ci və 2-ci cild, səh. 117.

² “Nisa” surəsi, 87-ci ayə.

varlığa bərabərdir və nöqsanın mənbəyi yoxluqdur. Buna əsasən, Allah-taalanın zəti həqiqi kamala malikdir; çünki həqiqi kamal varlığa və həqiqətə qayıtmaqdan ibarətdir. Allahın zəti mütləq varlıq olduğu üçün mütləq kamaldır. Başqa sözlə, Allahın zəti mütləq varlıq olduğu üçün, (mümkün varlıqlar kimi) Ona əsla hədd təyin etmək olmaz. Buna əsasən, bütün səciyyələri, o cümlədən, ən yüksək və mütləq kamal Onun zətinə aid edilir. Onun müqəddəs zəti heç vaxt naqis sifətlərlə –nadanlıq, zəiflik, qaranlıq və yalanla... vəsf olunmaz. Elm, düz danışmaq, qüdrət və həyat kimi kamal sifətləri ən yüksək həddə Ona aid edilir. Çünki O, mütləq varlıqdır və kamillik varlığa bərabərdir.¹

ALLAHIN ƏBƏDİ VƏ ƏZƏLİ OLMASI

SUAL 13: Zəruri varlığın əbədiliyini necə isbat etmək olar? Zəruri varlıq özünü yox edə bilərmidi?

“Zəruri varlıq” məfhumundan Allahın əzəli və əbədi olması aydınlaşır. Çünki zəruri varlığın səbəbə heç bir ehtiyacı yoxdur və O mümkün varlıqların səbəbidir. Buradan “zəruri varlıq” üçün iki sifət isbat olunur:

1. Onun başqa varlıqlara möhtac olmaması; çünki Onun başqa bir varlığa azacıq belə ehtiyacı olsa, həmin varlıq Onun səbəbi (və yaradanı) olacaqdır. Səbəbin də mənası budur ki, başqa bir varlıq ona möhtac olsun.

2. Mümkün olan varlıqlar Onun nəticəsi və Ona möhtacdır. Allah, onların yaranışının ilk səbəbidir.

Bu iki məsələni nəzərə almaqla deyə bilərik: Başqa bir varlığa möhtac olan varlıq ona tabedir və səbəbi aradan

¹ “Üsuli fəlsəfə və rəyişi realizm”, 5-ci cild, səh. 132.

qalxsə vücuda gələ bilməz. Başqa sözlə, desək, bir varlığın müəyyən bir zamanda məhvi onun möhtac və mümkün bir varlıq olmasının əlamətidir. “Zəruri varlıq” sözsüz ki, mövcuddur, həmişə yaşayacaq və heç bir varlığa da möhtac deyil. Beləliklə, “zəruri varlıq” üçün iki sifət isbat olunur: 1-Əzəlilik; yəni Onun üçün keçmişdə yoxluq məfhumu təsəvvür olunmur. 2-Əbədilik; yəni gələcəkdə də əsla yox olmayacaq. Deməli, yoxluğa və məhvə məhkum hər bir varlıq “zəruri varlıq” deyil.¹

Qeyd edilənlərə diqqət yetirməklə aydın olur ki, “zəruri varlığın” özünü məhv etməsi mümkün deyil; çünki Onun varlığı vacib və zəruridir. Əgər bu zərurəti öz üzərindən götürmək istəsə, onun zatında inqilab yaranar və bu da, onun “zəruri varlıq” olması ilə uyğun gəlməz. Başqa sözlə, “zəruri varlığın” məhvi qeyri-mümkün bir varlıq deməkdir. Buna əsasən, özünü məhv etməyə qadir olan varlığın məhv olması mümkündür və məhv olması mümkün olan varlıq “zəruri” yox, «mümkün» varlıq adlanır.

İLƏHİ ƏDALƏTİN MƏNASI

SUAL 14: *İlahi ədalət məsələsi ilə əlaqədar belə bir sual yaranır: Quran ayələrinə və tutarlı dəlillərə əsasən, zinadan dünyaya gələn şəxs mömin ola bilməz. Ümumiyyətlə, onun günahə meyilli olması üçün zəmin daha böyükdür. Digər tərəfdən, hədisi-qüdsidə deyilir ki, zinadan dünyaya gələn şəxs behiştə daxil olmaz və heç vaxt Əhli-beyti (ə) sevməz. İlahi ədalətə əsasən, (zinada*

¹ “Amuzeşi-əqaid”, 1-ci və 2-ci cild, səh. 84-85.

heç bir rolu olmayan) zinadan dünyaya gələn şəxs belə olmalıdır?

“Ədalət” hər şeyi öz yerində qərar verməkdir. Əmirəl-möminin Əli (ə) bu barədə buyurmuşdur: *“Ədalət hər şeyi öz yerində qərar verməkdir.”*¹

Bu tərifə əsasən, ilahi ədalət budur ki, Allah-taala Öz hikmətinin tələbi əsasında dünyanı xeyirli və kamil, eləcə də, müxtəlif varlıqları son hədəfə uyğun halda yaratmışdır.

Digər tərəfdən ilahi ədalətə əsasən, varlıq aləmi elə xəlq olunmuşdur ki, öz varlıq mərtəbəsinə mütənasibdir və hər bir yaranmış üçün ona uyğun gələn qayda-qanunlar, adət-ənənələr mövcuddur. Bu arada maddi və bizim həyat sürdüyümüz aləm elə xəlq olunmuşdur ki, Öz varlıq mərtəbəsinə mütənasibdir. Bu səbəbdən də, ona xüsusi nizam hakimdir. İxtilaflar, dəyişikliklər, hərəkət, təsir göstərmək və təsirlənmək bu dünyanın ayrılmaz xüsusiyyətlərindən sayılır.

VARLIQLARIN TƏSİRİ

Dünyanın qayda-qanunlarından biri varlıqların bir-birinə təsir göstərməsi və təsirlənməsidir. Yəni bir sıra amillər bir varlığın müəyyən formaya düşməsinə təsir göstərir və o həmin amildən təsirlənir. Buna torpaq, günəş və su vasitəsilə bir ədəd toxumun bitki olmasını misal göstərmək olar. Belə ki, bitkinin dəyişməsi bu üç amilin necəliyinə bağlıdır.

Başqa bir misal: Fizioloji və bioloji xüsusiyyətlər uşağın cisminə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, valideynin ruhi xüsusiyyətləri rüşeymə öz təsirini göstərir. Şəriətə uyğun olmayan yolla nütfənin bağlanması, eləcə də,

¹ “Nəhcül-bəlağə”, hikmət: 437.

belə bir övladın dünyaya gəlişində anaya hakim ruhiyyə səbəbindən, günahdan dünyaya gələn uşağın günaha meylı daha güclü olur. Bu, maddi aləmə uyğun qayda-qanunlardan təsirlənir. Bir sıra səbəb və amillər varlığa öz təsirini göstərir və həmin varlıq bu səbəb və amillərdən təsirlənir.

Yer üzündəki varlıqlar içərisində insan özünəməxsus xüsusiyyətə və formaya malikdir. Bu da, insanın həqiqi tərkibindən – cism və ruhdan aslıdır. İnsanın quruluşu elə tənzimlənmişdir ki, bu dünyada bir sıra səbəb və amillər müqabilində müqavimət göstərməyə, onlardan təsirlənməməyə, hətta onların təsirinin qarşısını almağa qadirdir.

İnsan elm, iradə və azadlığa malik olduğu üçün, – maddi və digər amillər nəticəsində birbaşa sıxıntıda olmasından əlavə – müqavimət göstərmək və onların təsiretmə qabiliyyətinin qarşısını almaq qüdrətinə malikdir.

ZINADAN DÜNYAYA GƏLƏN ŞƏXSİN İXTİYARI

Zinadan dünyaya gələn şəxs elm və biliyini artırmaq, doğru yol seçərək ata-anasının yaratdığı cərəyanın əksinə hərəkət etmək gücündədir. Əlbəttə, bu təbii cərəyanla mübarizə aparmaq böyük müqavimət tələb edir və insanın çoxlu çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Lakin Allah-taala həmin çətinliklərə görə, öz istəyinin əksinə hərəkət edib, saleh əməl yerinə yetirən şəxsin savabını iki qat verəcəkdir. Əgər zinadan dünyaya gələn şəxs öz ata-anasının yol verdiyi günahın təsirindən məcburi şəkildə günaha yönəlmişsə, onun cəzalanmasının səbəbi nədir? İlahi cəza və əzab insanın qarşısında yaxşı və pis yol

olduqda və insan seçim apara bildikdə həyata keçir. Belə ki, yaxşı yol seçib saleh iş görərsə savab qazanar, yox əgər pis yol seçib günaha yol verərsə, ilahi əzaba düşər olar. Bu məsələ bütün insanlara, hətta zinadan dünyaya gələnlərə aiddir. İlahi cəzanın zinadan dünyaya gələn şəxs barəsində bəyan olunmasının səbəbi budur ki, o, ixtiyar və iradə sahibidir, öz yolunu və taleyini dəyişdirmək qüdrətinə malikdir.

Uşağın şəriətə uyğun gəlməyən çatışmazlıqları maddi aləmə hakim nizamın əksinə olmadığı üçün, ilahi ədalətin ziddinə də deyil. Digər tərəfdən, zinadan dünyaya gələn şəxsin elm, iradə və azadlığa malik olması insana hakim adət-ənənənin tələbinə görədir. Bu da, ilahi ədalətdən sayılır. Həmçinin, zinadan dünyaya gələn şəxs ixtiyar sahibi olduğu və öz yolunu dəyişməyə qadir olduğu halda, onu dəyişmədiyi üçün ilahi ədalət çərçivəsində cəzalanacaqdır.

ALLAHIN ƏDALƏTLİ OLMASININ SƏBƏBİ

SUAL 15: Hansı əsasla Allahı ədalətli bilirik?

Allah-taala ən yüksək ixtiyara, yenilməz qüdrətə malik olduğu və heç bir qüvvənin təsiri altında olmadığı halda, mümkün olan hər işi yerinə yetirmir. O, qadir olduğu hər işi yox, istədiyi işi yerinə yetirir.

Məlum olduğu kimi, Onun istək və iradəsi səbəbsiz, ölçüsüz deyil. O kamal sifətlərinin tələb etdiyi işi görür. Əgər onun kamal sifətləri bir işin baş verməsini tələb etmirsə, həmin iş yerinə yetirilmir. Allah-taala mütləq kamal sahibi olduğundan Onun istəyi məxluqların kamal və xeyridir. Əgər bir məxluqun varlığı dünyada şər işlərin

yanarına səbəb olursa, onun şər olmasının səbəbi ikinci dərəcəli məqsəddir. Yəni xeyir işlər bir-birindən çox ayrıldığı üçün onun ardınca əksəriyyət təşkil edən xeyir ilahi iradədə gerçəkləşəcək.

Beləliklə, Allahın kamal sifətlərinin tələbinə görə dünya ən çox kamala və xeyrə malik halda yaranmışdır. Bununla da, Allah-taalanın hikmət və müdriklik sifətinə malik olması isbat olunur.

Allahın iradəsi – Onun varlığı xeyir işlərin mənbəyi olduğundan – insanın yaranışını labüd edir. İnsanın əsas üstünlüklərindən biri onun ixtiyar sahibi və iradə azadlığına malik olmasıdır. Şübhəsiz, ixtiyar və (yaxşını pisdən) ayırd etmə qüvvəsinə malik olmaq varlığın kamallarındandır. Ona sahib varlıq ona sahib olmayandan üstün və kamil hesab olunur. Lakin insanın ixtiyar sahibi olduğundan həm yaxşı və saleh əməllər yerinə yetirib, əbədi və son kamala çata bilər, həm də çirkin və bəyənilməyən işlər görüb, əbədi bədbəxtliyə və uçuruma yuvarlana bilər. Əlbəttə, Allahın istəyi insanın təkamülə çatmasıdır. Lakin təkamülə çatmaq insanın ixtiyarına verildiyi üçün onun nəfsani və şeytani istəklərə uyaraq, azgınlığa və inhirafa yuvarlanması da mümkündür. İnsanın öz istək və ixtiyarı ilə belə bir azgınlığa düşməsi də ikinci dərəcəli olaraq ilahi iradə dairəsində qərar tutacaqdır.

Haqqa yönəlmək üçün, xeyir və şər yolları düzgün tanımaq lazımdır. Allah-taala insanı xeyrə və məsləhətli işlərə çağırmış, günaha və azgınlığa səbəb olacaq işlərdən çəkəndirmişdir. Belə ki, onun təkamülə doğru hərəkəti üçün zəmin yaransın. Çünki ilahi təkliflər və göstərişlər insanın öz əməllərinin nəticəsinə çatması üçün qərar verilmişdir. Bunun Allah-taalaya heç bir faydası yoxdur.

Məhz bu səbəbdən də, Allahın hikməti bu təkliflərin və göstərişlərin insanın qüdrətinə münasib olmasını tələb edir. Çünki itaəti mümkün olmayan təkliflər və göstərişlər yersizdir.

Beləliklə, ədalətin ilk mərhələsinin (təklif məqamındakı ədalətin) dəlili budur ki, əgər Allah-taala öz bəndələrinə onların qüdrəti çatmayan bir vəzifə təyin etsə, onların yerinə yetirilməsi mümkünsüz olacaq və həmin vəzifə yersiz sayılacaq.

İnsanlar arasında hökm edərkən ədaləti gözlədikdə (bu incəliyə diqqət yetirdikdə) bu işin insanların müxtəlif savab və ya cəzalara layiq olmasını müəyyən etmək məqsədilə yerinə yetirilməsi isbat olunur. Belə ki, ədalətin əksinə olarsa, məqsədin də əksinə olar.

Nəhayət, mükafat və cəza verərkən yaradılışın son məqsədinə diqqət yetirməklə ədalət təmin olunur. Belə ki, Allah-taala insanları yaxşı və pis əməllərin nəticələrinə çatmaq üçün yaratmışdır. Əgər tələblərin əksinə mükafat və cəza verilsə, məqsəd həyata keçməz. Beləcə ilahi ədalətin dəlili budur ki, Onun zati sifətləri hikmət və ədalətlə rəftar etməsinə səbəb olur. O, zülmə, haqsızlığa, puç və yersiz işlərə səbəb olacaq heç bir sifətə malik deyil.¹

İLƏHİ ƏDALƏT VƏ İNSANIN BAŞINA GƏLƏN MÜSİBƏTLƏR

SUAL 16: *Deyirlər ki, haram qida övlada öz təsirini göstərir. Əgər övlada haram mal yedirən onun*

¹ “Amuzeşi-əqaid”, 1-ci cild, səh. 162-164.

ata-anasıdırsa, onların günahının acısını nə üçün övlad dadmalıdır?

Aşağıda qeyd olunan bir neçə nöqtə bu sualın cavabının daha yaxşı başa düşülməsində bizə kömək edəcəkdir:

1-İlahi hikmət, yaxud Allahın işlərinin məqsədyönlü olması:

Bizim etiqadımız budur ki, Allahın fellərində (işlərində) xüsusi məqsəd vardır. Belə ki, Onun feli məsləhətə əsaslanır və onun xeyri məxluqlara qayıdır. Belə də deyil ki, Onun yaratdıqlarının mənfəətlərini nəzərə almaqla onun yerinə yetirilib-yetirilməməsi bərabər səviyyədə olsun. Buna görə də, Allahın fellərində məqsəd fail (iş görən) yox, felin özüdür. Çünki Allahın zəti kamil, mütləq və ehtiyacsızdır, Onun üçün heç bir məqsəd təsəvvür edilə bilməz.¹

Bu təhlilə diqqət yetirdikdə, Allahın felləri məqsədli görünür. Yəni Allah-taala puç və yersiz işlərdən uzaq və pakdır. Onun felləri hikmət üzündəndir.

2-İlahi ədalət:

Ədalətin ən düzgün mənası “hər şeyi öz yerində qərar verməkdir.” İlahi ədalətin mənası belədir: “*Allah-taala hər bir varlıqla ona layiq şəkildə rəftar edir, onu layiq olduğu məqamda görür, nəyə layiqsə, onu da bəxş edir və bu işdə onların malik olduğu istedad və qabiliyyət nəzərdən qaçırılmır.*”²

3-Hikmət və ədalətin əlaqəsi:

¹ Bax: “Amuzeşi kəlami İslami”, Məhəmməd Səidi Mehr, 1-ci cild, səh. 310 və 314; “Məcmueyi-asar”, Şəhid Mürtəza Mütəhhəri, 2-ci cild, səh. 143 və 145.

² “Amuzeşi kəlami İslami”, 1-ci cild, səh. 326-327.

“Hikmət” – failin (iş görənin) çirkin işlərdən çəkinməsi mənasını daşıyır. Bu mənə ədalətə də şamil olunur. Çünki ədalət yaxşı, zülm və haqsızlıq isə pisdir. Buna əsasən, ədaləti hikmətin bir hissəsi hesab etmək olar.¹

4-Başa gələn müsibətlərin mənbəyi:

Dünyada insanların əzab-əziyyətli, işkəncələrə məruz qaldığını görür və bunu gizlədə bilmirik. Bu əzab-əziyyətlər iki səbəbi ola bilər:

a) İnsanın başına gələn müsibət və bəlalər pis işlərdən irəli gəlir, onun xəta və günahlarının nəticəsidir. İnsanın yaranışındakı hikmətli məqsədə diqqət yetirdikdə, onun ixtiyar sahibi olaraq yarandığını görürük. Bəzi insanlar öz azadlıqlarından düzgün istifadə etmir, günaha bataraq acınacaqlı aqibətə düşər olurlar.

b) İnsanın başına gələn ağrı-acıların və bəlalərin bir hissəsinin onun əməlləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və günahlarının cəzası sayılmamalıdır. Məsələn, öncə bəyan olunduğu kimi, övladların bəlalərlə üzləşməsi ailənin, atasının onlara haram tikə daddırması və əməlləri ilə yox, başqa səbəblərlə bağlıdır.

5-İlahi ədalət və insanın başına gələn bəlalər:

Belə görünür ki, ilahi ədalət və hikmət bölməsindəki dini prinsiplərə əsasən, bəşər cəmiyyətinin başına gələn bəlalərin iki qismi ilahi ədalət və hikmətlə heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Bu ziddiyyətsizliyi iki cür təhlil etmək olar:

1. Məlum olduğu kimi, insanın öz əməlinin nəticəsi olan bəlalərin Allahla heç bir əlaqəsi yoxdur. Allahın ədalətinə əsasən, bu bəlalər insanın öz əməllərinin

¹ Yenə orada, səh. 325.

nəticəsidir. Lakin insanın öz əməlləri ilə bağlı olmayan və başqalarının günahı nəticəsində qarşısına çıxan ağrı-acılar və bəlaları Allah-taala Öz ədaləti və rəhməti sayəsində aradan qaldırır; yəni O, dünya, ya axirətdə zərər çəkən insana elə bir nemət bağışlayır ki, bu yolla öncəki ağrı-acı və çətinliklər aradan qalxır, yaddan çıxır. Haram mal yeyən şəxs pis əməli nəticəsində övladın müsibətə düşər olmasına baxmayaraq, Allah-taala Öz ədalətinə əsaslanaraq, bu müsibəti aradan qaldırır. Əlbəttə, Allahın bu işi o zaman baş verir ki, insan, ya da övlad müxtəlif səbəblər üzündən öz iradə və istəyinin ardınca getməyib, yaşayış yolunu dəyişsin. Əgər öz iradəsindən düzgün şəkildə istifadə etməyə və həyat proqramlarını atasının tutduğu yoldan ayırmağa qadir olsa, hidayət yoluna düzəlir. Müsibətlərin davamı və onların ağrısı insanın öz əməllərinin nəticəsi olduğundan, ilahi ədalət həmin övladın (pis işlər ardınca gedərək öz həyat proqramlarını dəyişmədikdə) istər dünya, istərsə də axirətdə cəzalanmasını tələb edir.

2. İkinci təhlil aşağıdakı nöqtələrə diqqət yetirdikdə aydın olur:

a) Kainatın və aləmin xüsusi nizamı var. Ona hakim qayda-qanunlar əbədi və dəyişməzdir. Bu qayda-qanunların ən üstünü “səbəb-nəticə” (determinizm) qanunudur. Bu qanuna əsasən, mümkün olan hər bir varlığın müəyyən səbəbi var. Səbəb və nəticə arasında müəyyən əlaqələr mövcuddur. Belə ki, hər nəticə hər səbəbdən vücuda gəlir.

b) Dünyaya hakim qayda-qanunlar zati deyildir. Belə ki, dünya mövcud ikən onun qayda-qanunlarının və nizam-intizamının dəyişməsinə fərz etmək qeyri-

mümkündür. Necə ki şirinliyi olmayan şəkər rütubəti olmayan su fərz etmək mümkün deyil.

v) Dünyanın sabit, əbədi və dəyişməyən aləmləri arasında fərqlərin mövcud olması zəruridir. Məsələn, səbəb və nəticə arasındakı əlaqə tələb edir ki, kor, ya şikəst halda doğulmuş səbəbi aydınlaşsa, ona (bir uşağın kor, yaxud şikəst doğulması ilə) uyğun gələn nəticə də olmalıdır. Başqa bir misala diqqət yetirin: Haram mal yemək və onu başqasına yedirtmək insanın dünyada bəlalara, müsibətlərə düçar olmasına səbəb olur. Əksinə, halal mal yemək və onu başqasına yedirtmək mal-dövlətin bərəkətli olması ilə nəticələnir. Buna əsasən, Allahın yaratdıqları arasında fərqlərin mövcudluğu sabit və dəyişməyən qayda-qanunlara görədir. Onların dünyadan kənarlaşması mümkün deyildir. Ümumiyyətlə, gözəl nizama əsasən, belə bir tələb ilahi ədalət və hikmətdən qaynaqlanır.

Bu məsələlərə diqqət yetirdikdə, demək olar ki: Haram mal yeyən övladın bəzi kamallara çatmamasının, eləcə də bəla və müsibətə düçar olmasının səbəbi obyektiv aləmə hakim qayda-qanunlardır. Beləliklə, haram yeyən övladın bəla və müsibətə düçar olması Allahın ədalətinə əsla zidd deyil. Bu, Allahın haqsızlıq, ya (insanlar arasında) fərq qoymasından qaynaqlanmır. Onu Allah tərəfindən pis bir iş hesab etmək olmaz. Bundan əlavə, ilahi ədalət və hikmətə əsasən, həmin övlad ixtiyar və iradə azadlığına malikdir. Ondan yaxşı istifadə etməklə özünü atasının süfrəsindən yediyi haram malın acınacaqlı nəticəsindən azad edə bilər. Ümumiyyətlə, diqqət yetirmək lazımdır ki, insan zəhmətkeş, məsuliyyətli bir varlıqdır. O gözəl həyat sürmək üçün səy etməli, təbiət və cəmiyyətin bəyənilməyən amillərilə, eləcə də insanın (öz atası olsa

belə) zülm və pis əməlləri ilə mübarizə apararaq öz gələcəyini işıqlandırmalıdır.

SEYYİDLƏR VƏ İLAHİ ƏDALƏT

SUAL 17: *Seyidlərin digər insanlardan üstünlüyü Allahın ədaləti ilə uyğun gəlirmi?*

Seyidlərin əksəriyyətinin dünyadan imanlı halda getmələrinin Allahın ədaləti ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur. Çünki Allahın ədalətinə əsasən, hər kəs öz qabiliyyəti, əməlləri, niyyəti və danışığı əsasında haqqını alır. Seyidlər də başqaları kimi, ixtiyar sahibi olaraq, müxtəlif çirkinliklər, xətalər və azğınlıqlar müqabilində haqq yola yönəlsələr, özlərini azğınlığa düşməkdən qoruyub saxlayacaq, Allahın ədaləti sayəsində varlıq aləminə hakim nizama görə, dünyadan mömin gedəcəklər.

Digər tərəfdən, genetik və irsi amil baxımından, seyidlərin əsil-nəsəbi imamlarla əlaqələnilir. Bu, onların doğru yola yönəlmələri və mömin olmaları üçün daha da münasib bir şərait yaradır. Lakin bu amil imanlı olmaq üçün müxtəlif zəruri amillərdən təkə biridir. Buna görə də, bəzi seyidlər bu xüsusiyyətlərə malik olduqları halda onların doğru yoldan uzaq düşdüyünün şahidiyik. Çünki onlar əyri və batil yol seçmiş, çirkin əməllərə yol verərək azğınlığa düşmüşlər. Allah-taalanın ədalətinə əsasən bir insan öz ixtiyarı ilə doğru yol seçib, bu yolda qədəm götürsə və təkamülə çatması üçün səy etsə, müsbət nəticəyə çatar və imanlı halda dünyasını dəyişər. Seyidlərin əksəriyyəti, genetik amildən əlavə, öz ixtiyarı və iradəsi ilə doğru yol seçmişdir. Bunun müqabilində, Allah-taala öz ədaləti sayəsində onlara gözəl nəticə əta etmişdir. Digər tərəfdən, Allahın ədaləti tələb edir ki, bir

insan öz istək və iradəsi ilə azğın yol seçib, bu yolda qədəm götürərsə, acınacaqlı aqibətə düçar olar, imansız halda dünyadan gedər. Məhz bu səbəbdən bəzi seydilər öz istək və ixtiyarları ilə batıl yol seçmişlər. Bunun müqabilində Allah-taala Öz ədaləti əsasında, onlar üçün acınacaqlı aqibət qərar vermişdir.

ALLAHIN VƏSFİNDƏ İŞLƏDİLƏN “ƏLA” (UCA) İFADƏSİ

SUAL 18: “*Sübhənə Rəbbiyəl-əla*” (Mənim uca Allahım pak və müqəddəsdir) cümləsindəki “əla” sözünün mənası nədir?

“Əla” sözü “uluvv” kökündən götürülmüşdür və “ucalıq” mənasını ifadə edir. Allahı uca adı ilə vəsf etdikdə, zəif varlıqları Onunla müqayisə məqsədilə “əla”, “əliyy” və “mütəali” kimi sözlər işlədilir.¹

Lakin Allah-taalanın ucalığı zati olduğundan, varlıqlara və məxluqlara Onun lütf və mərhəməti sayəsində üstünlük verildiyindən, məxluqların üstünlüyünü Allah-taalanın üstünlüyü və ucalığı ilə müqayisə edərək “*Allah Özünün üstün, uca məxluqlarından üstün və ucadır!*” – demək olmaz. Bu müqayisənin məna və məfhumu yoxdur.²

“Əla” (uca) ifadəsi Allah-taalanın Öz məxluqlarının düşüncəsindən üstün və uca olmasını, Onun zatının dərk olunmamasını bəyan edir. (Onun bu məqamını nə fikirdən, nə aqıldan, nə xəyaldan keçirmək olar, nə də ilahi övliyələr öz kəşflərilə dərk edə bilirlər.) Qurani-kərimdə buyrulur:

¹ “Rəsaili-tövhiidi”, səh. 46.

² “Şərhi tövhiidi-Səduq”, Qazi Səid Qumi, 1-ci cild, səh. 88.

“(Rəbbin) Onların keçmişini də, gələcəyini də bilir. İnsanların elmi isə Onu (Allahın zatını) əhatə edib, qavraya bilməz!”¹

ALLAHIN MƏHƏBBƏTİ BARƏDƏ ARAŞDIRMALAR

SUAL 19: *Allah-taala bizi sevdiyi üçün yaratmışdır. Sevgi və məhəbbət də bir növ ehtiyac sayılır. Görəsən, Allah-taalanın bizi yaratmağa ehtiyacı varmı?*

Bu irad məhəbbətin, xüsusilə Allahın məhəbbətinin mənasına lazımınca diqqət yetirilmədiyi üçün irəli gəlmişdir. Ümid edirik ki, bu məsələ aşağıdakı incəliklərə diqqət yetirməklə aydınlaşsın:

1-Məhəbbətin tərif:

Qəzzali “İhyau ülumid-din” adlı dəyərli əsərində məhəbbət və kin-küdurətə belə tərif vermişdir: *“Məhəbbət insan təbiətinin ləzzəti dərk olunan şeylərə meyl göstərməsindən, kin-küdurət isə çətinliyi, ağrı-acısı dərk olunan şeylərə nifrət etməsindən ibarətdir.”²*

Sədrül-Mütəəllihin də, məhəbbətə belə tərif vermişdir: *“Məhəbbət insanın öz təbiətinə uyğun şeyi sevməsi, yaxud ona görə sevməsidir. O əqli, hissi və həqiqi, xəyali bir şey ola bilər.”³*

Buna əsasən, məhəbbət həbiblə məhəbbub arasında mülayimlik meyarı olan cazibədən ibarətdir. Başqa sözlə,

¹ “Taha” surəsi, ayə: 110.

² “İhyau ülumid-din”, 4-cü cild, səh. 275.

³ “Fəlsəfə və Quran dər zəminəyi Əl-mizan” kitabından nəqlən, 3-cü cild, səh. 145.

məhəbbət, şüur sahibi olan bir varlığın könlündə onun müqabil tərəfin mövcud olması ilə yaranan sakitlik, meyl və istəklərə uyğun bir hala deyilir.¹

2-Məhəbbətə ehtiyac duymaq:

Bəşər cəmiyyəti məhəbbətə ehtiyacıdır. Məhəbbət insanın ruhi və psixi duyğularının və ehtiyaclarının əsasını təşkil edir.² Əgər insanın bu ehtiyacı təmin olunmazsa, həyəcan və iztiraba düşər. Məhəbbətin az olması, yaxud olmaması insanın ruhunda mənfi təsir qoyub, acınacaqlı nəticələr yaradır və onların bir-birilə əlaqələrini qırır.³

Məhəbbət qaranlığa qalib gələn işıqlı çıraq və dərin duyğudur. İnsanlar tarix boyu ona nail olmaq yollarını axtarmışlar. Məhəbbət yüksəkliklərə ucalmaq, istənilən kamilliklərə çatmaq yoludur. Buna görə də, sevmək, məhəbbət bəsləmək bəşər cəmiyyəti üçün ən dərin ehtiyac olmuşdur. İnsan hələ də ona möhtacdır.⁴

3-Məhəbbətin səbəbləri:

Məhəbbət üçün müəyyən səbəblər göstərilir. Ən əhəmiyyətli amil insanın özü-özünü (nəfsini) sevməsidir.⁵ Hər bir əql sahibinin məhəbbət bəslədiyi ilk şey onun öz nəfsidir. Məhəbbətin tərifində qeyd etdiyimiz kimi, insanın hansısa bir şeyə məhəbbəti onun təbii meylinə

¹ Bax: “Əxlaq dər Quran”, Misbah Yəzdi, 1-ci cild, səh. 359-360.

² “Rəvanşünasiyə-tərbiyəti”, Əli Şəriətmədari, səh. 251-253.

³ “Məsaili no-cəvanan və cəvanan”, Məhəmməd Xudayarifərd, səh. 31.

⁴ Bu məsələ ilə əlaqədar bax: “Ayini mehrvərzi”, Məhəmmədrza Kaşifi, 1-ci və 2-ci bölmə.

⁵ Məhəbbət səbəblərilə tanış olmaq istəyənlər Məhəmmədrza Kaşifinin “Ayini-mehrvərzi” kitabının 4-cü bölməsinə müraciət edə bilərlər.

uyğun səbəblərdən irəli gəlir. Məlum olduğu kimi, hər bir varlıq hər şeydən artıq öz nəfsinə daha uyğundur. Necə ki hər bir varlıq özünü hamıdan yaxşı tanıyır. Buna əsasən, demək olar ki, hər bir varlıq hər şeydən çox özünü istəyir. Nəfsi və özünü sevmək əql və şüur sahibi olan hər bir varlığın təbiətində yaşamaq istəyinin mövcud olmasıdır; necə ki varlıq kamalı da onun diqqət mərkəzindədir. Çünki nöqsan kamalın ziddidir və kamala sahib olmamaq bir növ məhv olmaqdır. Əql sahibi olan varlıqlar yoxluğa və məhv olmağa nifrət etdikləri üçün (bir növ məhv olmaq sayılan) naqisliyi xoşlamırlar. Demək, nəfsi sevmək (insanın özünü sevməsi) varlıq kamalına və yaşamağa meyl deməkdir.

4-Allahın məhəbbəti:

İnsan fitrətinin məhəbbətlə qarışması Allah-taalanın zatında məhəbbətin olmasına sübutdur. Çünki Allahda olmayan həqiqətin insanın vücudunda təzahürü qeyri-mümkündür. Görəsən, bir şəxs bir şeyə sahib olmadığı halda onu başqasına əta edə bilərmə?!

Əbül-Həsən Deyləmi deyir: “Mənim yanımda bir filosofdan eşqin yaranması haqda soruşulduqda, dedi: *“Eşqini bildirən birinci varlıq Allah-taaladır.”*¹

Digər tərəfdən, öncə qeyd etdiyimiz kimi, məhəbbətin ən mühüm səbəblərindən biri əql sahibi olan hər bir varlığın özünü sevməsidir. Allah-taalanın əql və şüur sahibi olan bir varlıq kimi Özünü sevməsi mümkündür. Lakin Qurani-kərimdə Onun öz

¹ “Ətful-əlf”, səh. 28.

bəndələrinə məhəbbəti ilə əlaqədar nazil olan ayələr də mövcuddur.¹

Görəsən, Allahın bu məhəbbəti Özünü sevməsindən fərqlidirmi? Ümumiyyətlə, Allahın məhəbbəti insanların məhəbbəti kimidirmi?

1-Allahın bəndələrinə qarşı məhəbbəti bir baxışdan Özünü sevməsidir. Çünki məxluq (yaradılmış) Allahın zatından qaynaqlanan fellərdəndir, həqiqətdə Onun ad və sifətlərinin əlamətidir. Allah-taala Öz zatını sevdiyi üçün, Onun zatının nişanəsi və əlaməti olan hər bir şeyə məhəbbət bəsləyir.²

Qazi Həmədəni bu haqda demişdir: “*Ey eşidənlər, can həzrət Müstəfaya fəda olsun! Məxluqlar elə güman edirlər ki, Allahın onlara göstərdiyi məhəbbət və ata etdiyi nemətlər onlara xatirdir. Xeyr, bu, onlara xatir deyil. O, bunları Özünə xatir ata edir; çünki aşıqın məşuqa mərhəmət göstərib ata etməsi ona xatir yox, öz eşqinə görədir. Bu sözləri unutma! Sən elə güman edirsən ki, Allahın həzrət Müstəfaya məhəbbəti ona xatirdir? Xeyr, bu Onun öz eşqinə sədaqətidir.*”³

2-Allahın öz bəndələrinə məhəbbəti maddi aləmdə mövcud olan “infiali” məhəbbət deyil. İbni Sinanın dediyi kimi, Onun Özünü sevməsi xeyirin dərkidir. Allah-taala Öz cəmalını dərk etdiyi üçün aşıqdır. O Öz zatını tanıdığı üçün məşuqdur.⁴ Allahın

¹ Məsələn, “Bəqərə” surəsi, ayə: 65; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 31.

² Bax: “Əl-mizan”, 1-ci cild, səh. 411.

³ “Təmhidat”, səh. 217.

⁴ Bax: “Risaleyi-eşq”, səh. 4-6.

feli Onun zatından ayrı olmadığından məhəbbətə səbəb olur. Onun yaratdıqları Öz felinin nəticəsi olduğu üçün onlara məhəbbət göstərir. Lakin bu məhəbbət maddi aləmdə mövcud olan nəfsin reaksiyası mənasında deyil. Əksinə xeyir və kamalı dərk etmək mənası daşıyan zata sevgidir. Lakin (İmam Xomeyninin buyurduğu kimi,) bu məhəbbətin aşkar olması bəndələrə kəramət, rəhmət və mərhəmət göstərilməsidir.¹ Başqa sözlə, bir bəndə Allah-taalanın sonsuz mərhəmətinə çatdıqda, Onun məhəbbətinə nail olur.

Bu izahata diqqət yetirdikdə, aydın olur ki, Allahın bəndələrə məhəbbəti Onun zatından qaynaqlanan kamal və xeyirin dərk və əta olunmasıdır. Bu, insanların bir-birinə qarşı məhəbbəti kimi deyil; çünki bizim istəklərimizdə nəfsani reaksiyalar mövcuddur. Allahın məhəbbəti bizim bir-birimizə bəslədiyimiz məhəbbətdən fərqləndiyi üçün bizim məhəbbətimizdə mövcud olan ehtiyac Allahın məhəbbətində əsla mənə kəsb etmir. Biz tənhalıqdan azad olmaq, ruhi sakitliyə, kamala çatmaq və bir-birimizlə vəhdət yaratmaq üçün məhəbbətə möhtacıq. Elə bir məhəbbət ki, insanın nəfsi onun müqabilində fərəhlənərək reaksiya göstərir. Lakin Allahın öz bəndələrinə məhəbbətində bunların heç biri təsəvvür olunmur; çünki O, tənhalıqdan azad olmağa və kamala yiyələnməyə möhtac deyil. O, zətən ehtiyacıdır. Onun məxluqları sevməsi xeyir və kamal bəxş etməsidir. Bu Onun zatında mövcuddur və bütün varlıqlarda aydın şəkildə görünür.

¹ “Ərbəin”, səh. 390-391.

ALLAHIN XALIQI

SUAL 20: *Mən Allahın varlığını inkar etmirəm. Lakin deyilənlərə görə, hər bir şeyin yaradanı vardır. Görəsən, Allahın yaradanı və xalığı kimdir?*

Bəli, hər bir şeyin, hər bir şəxsin xalığı və yaradan səbəbi var. Amma diqqət yetirmək lazımdır ki, görəsən, bu qanunun meyarı var, ya yox? Digər tərəfdən, görəsən, Allah-taalada bu meyar mövcuddurmu, O da bu qanuna aid edilmirmi?

Əvvəla, “*hər bir varlığın və nəticənin bir səbəbi vardır*” – qanunu meyara əsaslanır. Necə ki, İslam filosofları bu məsələ barəsində ayrıca bir fəsildə bəhs etmiş və ona “Səbəbə möhtac olmağın meyarı” adını vermişlər. Bu məsələni qısa şəkildə belə bəyan etmək olar ki, əgər səbəb əlaqəsinin predmeti mütləq şəkildə varlıq olarsa, mənası budur ki, varlıq (olduğu kimi) səbəbə möhtacdır. Bu da, hər bir varlığın səbəbə möhtac olmasını tələb edir. Lakin belə bir mətləb, aydın olmadığı kimi, onun heç bir dəlili də yoxdur. Üstəlik onun əksini sübut edən dəlillər var. Allah-taalanın varlığını sübut edən dəlillər göstərir ki, səbəbə möhtac olmayan varlıq da mövcuddur. Buna əsasən, “*hər bir varlıq səbəbə möhtacdır*” – qanununun predmeti mütləq deyil, onun şərti vardır. Bəs, bu predmetin şərti nədir?

İslam filosofların nəzərinə, hazırkı məsələnin predmeti “mümkün”dür; yəni, zati olaraq mövcudluğu (yoxluğu) mümkün olan fərz edilməsi qeyri-mümkün olmayan hər bir varlıq səbəbə

möhtacdır. Halbuki Allah-taala «mümkün» yox, «zəruri» bir varlıqdır; yəni, Onun fərz olunmaması mümkün deyil. Onun üçün varlıq zəruri, yoxluq isə qeyri-mümkündür. Mövcud olub-olmaması bərabər olan varlığın səbəbə ehtiyacı var. Belə ki, səbəb yaranıb, bir tərəfi başqa tərəfə qalib edərək ona varlıq verir. Çünki o şey öz-özünə nə mövcud, nə də yox ola bilər. Lakin Allah-taala “zəruri varlıqdır” və Onun üçün varlıq vacibdir. Buna əsasən, “hər bir şey səbəbə möhtacdır” – cümləsində məqsəd (Allaha da aid edilən) hər varlıq yox, “varlığı mümkün olan” hər bir şeydir.¹

Bundan əlavə, əgər (varlığı zəruri olan) Allahı yaradan bir səbəbin mövcudluğunu fərz etsək, fəlsəfədə batilliyi sübut edilmiş sonsuzluğa – mühakimə ilə sübutların bir-birindən asılı olaraq davam edib, müəyyən bir nəticəyə çatmamasına – düşər olacağıq. Əgər (sonu olan və sonu olmayan) bir sıra səbəb və nəticələri, xaliq və məxluqları zati olaraq zəruri, səbəbi və yaradanı olmayan varlığı nəzərə almadan fərz etsək, ümumi şəkildə və ayrı-ayrılıqda onların heç biri zəruri olmayacaqdır. Zəruri olmadığına görə, vücuda da gəlməyəcəkdir. Çünki hər bir nəticə zəruri olaraq (zaman baxımından yox, dərəcə baxımından) vücuda gəlir və onun yox olması əsla mümkün deyil. Əgər onun min bir şərtlə yaranmasını, hər hansı bir silsilənin mövcud olmasını nəzərə alsaq, vacibin mövcud olmadığını görəcəyik. Məlum olduğu kimi, varlığın özünün özünə səbəb olması və öz məhvinin qarşısını ala bilməsi də belədir; çünki o silsilənin, yaxud

¹ Bax: “Amuzeşi-fəlsəfə”, 2-ci cild, səh. 29-30.

bütün silsilənin səbəbinin mövcud olmasını fərz etsək, nəticə vacib olaraq vücuda gələcəkdir. Lakin bizim fərziyyəmizə görə, həmin səbəbin də yox olması mümkündür və nəticənin yox olması yolu həmin səbəbin yox olması vasitəsilə açıqdır. Necə ki o səbəbin yox olmasının yolu səbəb olmaması vasitəsilə də açıqdır. Bu minvalla o, sonsuz olaraq nəticəsiz qalacaqdır. Yəni, hər bir nəticəni nəzərə alsaq, onun yox olması yolu öncəki bütün səbəblərin yox olmasının vasitəsilə açıqdır.

Beləliklə, bütün silsilələr «vacib» yox, «imkan» mərhələsindədir. Demək, zəruri mərhələyə çatmayınca, vücuda gələ bilməz. Bu silsilədə təkəcə zati olaraq zəruri varlıq yoxluq imkanının qarşısını alır. Lakin varlıq aləmi mövcud olduğu üçün vacibdir, vacib olduğu üçün də bu aləmin başında zəruri varlıq durur və Onun zati ilə bütün mümkünlərin varlığı zərurət tapır.¹

İNSANIN MAHİYYƏTİ VƏ YARADILIŞ SİRİ

SUAL 21: *Mənim “yaşamağa razı deyiləm və məcburiyyət qarşısında qalıb yaşayıram” – deməyə haqqım varmı? Mən bu dünyaya qədəm qoymağa razı olmadığım üçün əgər bir günah iş görsəm, (sözsüz ki, günaha yol verirəm) cavabdehəmmi? Əgər Allah-taala məni yaratmasaydı, günah edib, axirət aləmində əzab-əziyyətlərə, işkənlərə məruz qalmazdım!*

¹ Bax: “Üsuli fəlsəfə və rəyişi realizm”, 5-ci cild, səh.7 4-76.

İCBARİ YARADILIŞ

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, insan bu dünyaya öz ixtiyarı ilə gəlməsə də, “varlıq” və onun təsirləri kimi misilsiz nemətə malik olmuşdur. Bunun müqabilində yox və puç olmaq ən böyük zərərdir. Allah-taala Öz lütfü və mərhəməti sayəsində bizi yoxluq düzənliyindən çıxararaq yaratmış və varlıq aləminə gətirmişdir. Belə bir hədiyyəyə sahib olduğumuz üçün Ona şükür etməliyik. Baxmayaraq ki, bu işdə heç bir ixtiyar və iradəmiz olmamışdır!

İnsan varlıq aləminə gəlişində heç bir ixtiyara malik olmasa da, Allah-taala Öz lütfü və mərhəməti sayəsində onu necə yaşamaq, necə olmaq, necə yol getmək və necə hərəkət etməkdə tamamilə azad qoymuşdur. Bu da öz növbəsində ən böyük nemətdir. Təəssüflər olsun ki, bəşər cəmiyyəti ondan yaxşı şəkildə istifadə etmir. Bəli, əgər Allah-taala məni bu zəmində də məcbur etsəydi, düzgün, yaxud əyri fikirləşməkdə, rəftarımda və davranışımda məcbur olsaydım, bu sualı irəli sürmək haqqına malik idim. Lakin həqiqət belə deyil!

İNSANIN HƏQİQƏTİ

Əgər insan öz həqiqətinə, məqamına diqqət etsə, heç vaxt belə bədbinliyə yol verməz. Bu barədə çox danışmaq olar. Lakin insan üç incə nöqtəyə diqqət yetirərək düşünsə, bu bədbinlikdən uzaqlaşar və gözəl nəticə əldə edər.

1. İnsan varlıq aləminin gül-çiçəyi, tacı və bütün məxluqların ən şərəflisidir. Həqiqətdə bütün dünya məhz onun üçün yaradılmışdır.¹

2. İnsanın mahiyyəti izaha ehtiyacılı bir kitabdır. Onu izah edən müəllifindən, yəni Allahdan başqa heç kəs ola bilməz. Çünki bu kitabın müəllifi Onun Özüdür. Bu mövzuda ayə və rəvayətlərə diqqət yetirmək zəruridir. Quran insanın yaradanı kimi Allah-taalanı tanıtdırır. İlahi kitab baxımından insanın Allaha qarşı mərifəti nə qədər artsa, həm dünyanı, həm də özünü bir o qədər yaxşı tanıyar. Çünki varlıq aləminin Xaliqui öz yaradılışında təcəllə edir. Bütün yaradılış Onun nişanəsi olduğundan Allahın xəlifəsi adını qazanan insan da Onun adlarının zahir olduğu ünvandır. Allahı və Onun böyük adlarını gözəl tanımaqla insanın məqamını daha da artıq başa düşmək olar.²

3. Qurani-kərim əllidən çox ayədə pis sifətlərə işarə etmiş və onlara malik olan insanı da məzəmmət etmişdir. Buna paxıllıq,³ zəiflik və süslük,⁴ tələskənlik,⁵ zülm⁶ və nadanlıq kimi sifətləri misal göstərmək olar. Lakin bunların hamısı insanın

1 “İsra” surəsi, ayə: 70; “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh. 360-361.

2 “Təfsiri mövzuiyi-Qurani-kərim”, 13-cü cild, səh. 59-71.

3 “Mühəmməd” surəsi, ayə: 38.

4 “Nisa” surəsi, ayə: 28.

5 “İsra” surəsi, ayə: 11.

6 “Əhzab” surəsi, ayə: 72.

təbiətindən qaynaqlanır və bu rəzil sifətlərin yaranmasının mənbəyi insanın təbii cazibələridir. Necə ki, fəzilətlərin və səciyyəvi xüsusiyyətlər ən üstün təbii cazibələrdən ərsəyə gəlir. Diqqət etmək lazımdır ki, ərsə aləmində rəzil sifətlərin heç bir kökü yoxdur. *“(Yerdə və göydə) Elə bir şey yoxdur ki, onun xəzinələri Bizdə olmasın; Lakin Biz ondan yalnız müəyyən (lazım olduğu) qədər göndəririk!”*¹ – ayəsində nəzərdə tutulmur. Əlbəttə, *“(Ey insan!) Sənə yetişən hər bir yaxşılıq Allahdandır, sənə üz verən hər bir pislilik isə özündəndir!”*² – ayəsinə əsasən, bütün pisliliklər və rəzil sifətlər insanın özündəndir.³

Bu həqiqəti unutmamaq olmaz ki, batini nur insanın fitrətindən şölələnir. Əgər bu ilahi mənbə (fitrət) qəflət yuxusundan oyansa, nəfsani istəklər və çikinliklərlə örtülməsə, daha da işıqlanar. Amma o, günah pərdəsinin arxasında qalanda, günahkar insan öz mahiyyətini görmür, fitrətində nur olmadığı üçün, bir müddət sonra kimliyini tamamilə yaddan çıxarar. İnsanın fitrəti yalnız elm və məhəbbətlə şölələnir; çünki Allahı insana göstərən və insanı Ona çatdıran elmdir. Əgər qəflət yuxusundan oyanmaq, günahlardan və rəzil sifətlərdən uzaq olmaq istəyirsinizsə, elm ardınca getməli, sonra ona əməl etməlisiniz. Buna əsasən, elm və biliyə yiyələnmədən ilahi mərifət ardınca getmək nadanlıqdır. Eləcə də əməlsiz elm axtaran insanın ömrü dəyirman daşının öz oxu

¹ “Hicr” surəsi, ayə: 21

² Nisa” surəsi, ayə: 79.

³ “Təfsiri Qurani-kərim”, səh. 78-79.

ətrafında fırlanaraq dayanmasına, nəticə də hərəkətsiz qalmasına bənzəyir.

İnsan özünü tanımaq üçün səy göstərməli, özünü ucuz qiymətə satmamalıdır.

4. Ümidvar olmağın əhəmiyyəti: Allah-taala Onun rəhmətindən ümitsizliyi olmağı böyük günahlardan biri, bəzən küfr saydığı üçün, həzrət Peyğəmbəri-Əkrəmə (s) xitabən buyurmuşdur: ***“(Ya Peyğəmbər! Bəndələrimə) De: “Ey Mənim (günah törətməklə) özlərinə zülm etməkdə həddi aşmış bəndələrim! Allahın rəhmətindən ümitsiz olmayın. Çünki Allah (tövbə etdikdə) bütün günahları bağışlayar. Həqiqətən, O, bağışlayan və rəhm edəndir!”¹ Allahın belə xitab etməsinin səbəbi budur ki, əgər bir şəxs Allahın rəhmətindən ümitsiz olsa, onun öz həyatında yaxşı və bəyənilən əməllər yerinə yetirməsi, yaxud çirkin əməllərdən, böyük və kiçik günahlardan çəkinməsi üçün daxili bir amil olmayacaq. Çünki insanın daxilən təhrik olunmasında iki amil rol oynayır: 1-Ümid və rəhmət. 2-İlahi əzabdan qurtuluş.***

Ümumiyyətlə, diqqət etmək lazımdır ki, ilahi lütf və mərhəmət bəndələrin paklanmasına səbəb olur. Buna görə də, belə bir əhəmiyyətli məsələni unutmaq olmaz.

ALLAHIN RUHUNUN GENİŞLİYİ

SUAL 22: *Deyirlər ki, Allah mücərrəddir. Digər tərəfdən, mələklərin mücərrəd olduğunu bilirik. Bu, Allah və mələklərin cinsinin bir olması mənasını ifadə etmirmi?*

¹ “Zümər” surəsi, ayə: 54.

Ümumiyyətlə, Allahın cinsi nədir? Allah Öz ruhunu insana üfürdü. Bəs heyvanların ruhu haradan gəldi? Bildiyimiz kimi, bütün insanların fitrətində Allah vardır. Buna görə də Allaha pərəstiş istəyi fitridir. Hətta heyvanlar belə Allaha itaət edirlər. Görəsən, onların da ruhu Allahdandır? Bu barədə izahat verməyinizi xahiş edirik.

Düzgün cavab əldə etmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək zəruridir:

VARLIQ ALƏMLƏRİ

Varlıq aləmində dörd ümumi aləm mövcuddur. Onların üstünlükləri nəzərə alınmaqla tərtib olunmuşlar:

1. “Lahut” aləmi, yaxud “adlar və sifətlər” aləmi: Bu aləm Allah-taalanın hədsiz-hüduzsuz kamallarından xəbər verir. Necə ki, Onun zatının pak olması hər bir eyb və nöqsandan uzaqlıq, zaman və məkanca hüduzsuzluq yox olmamaq mənalərini göstərir. Başqa sözlə, bu aləmdə Allah-taalanın xüsusi adları, sifətləri və bəzi cümlələri aşkar olunur.

2-“Əql, ruh və cəbərut” aləmi, yaxud “tam mücərrəd” aləm: Bu aləm maddə və onun hökmlərindən pak və xalidir.

3-“Xəyal, bərzəx və mələkut” aləmi, yaxud misal aləmi: Bu aləm maddədən uzaqdır. Lakin onun hökmlərilə hərəkətdədir.

4-“Təbiət” aləmi, yaxud “nasut” aləmi: Bu aləm maddə və onun hökmlərindən ayrı deyil.¹

¹ Bax: “Rəsaili-tovhidi”, səh. 141-143; “Məad ya bazgəşt be-suye Xuda”, 1-ci cild, səh. 212-225.

Allahın mücərrəd olması məsələsinə gəldikdə, Onun mücərrəd varlığından sayılan mələklərlə müştərək olması düzgün fikir deyil, O, mücərrəd olan ələmdən, hətta adlar və sifətlər ələmindən də üstündür.

“Qeybi huviyyət”, “qeybi-zat”, “zat məqamı”, “zat mərtəbəsi”, bəzən də (“ünəqa” və “qeybül-qüyub” kimi) başqa sözlərlə ifadə olunan Allahın zati mütləq varlığıdır, onun heç bir həddi-hüdudu yoxdur, o sonsuzdur, konkretləşmiş zatdan uzaqdır, nə adı var, nə də əlaməti; nə isimdir, nə sifət; nə bir ad və sifətlə şərtlənir, nə də mütləq şəkildə – həmin sifət və ad olmadan; nə xüsusi bir konkretləşmə ilə konkretləşir, nə də o konkretləşmənin olmaması ilə; hətta mütləqlik və konkretləşmənin olmaması ilə belə ona şərt qoyulmur, Çünki mütləq və konkretləşmənin olmaması da öz növbəsində bir növ konkretləşmə və şərt sayılır.. Allahın zati isə ondan pak və uzaqdır.

Allahın bütün adları və sifətləri zat məqamından sonra qərar tutur və təcəllə məqamında zahir olurlar. Allahın zati gözlə görünmədiyi üçün, Onu adları və sifətlərlə yad edirik. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, Allahın zatında adların və sifətlərin kamalları mövcuddur. Əksinə Onun bütün adları və sifətləri pak zatında cəmlənmişdir. Bu xüsusiyyətlər Onun vahid, bölünməz və bir olan zatının eynidir. Onun adları və sifətləri bir-birindən ayrı deyil, Allahın pak zatından ayrılıqda məna kəsb etmir. Allahın adları və sifətləri məna cəhətdən bir-birlərindən fərqlənsələr də, eyniyyət məqamında (gerçəklikdə) vahiddirlər. Allahın zati bəsit olmaqla yanaşı, bütün kamilliklərə malikdir. Belə də deyil ki, Allahın zatının (məsələn) bir qismini elm, bir qismini qüdrət, üçüncü qismini isə dirilik təşkil etsin. Elm, qüdrət və dirilik elə

Onun zatının özüdür. Yəni zatından ayrı bir şey deyil, zati ilə eynidir.

Əllamə Təbatəbai deyir: *“Zəruri (vacib) varlıq sırf və xalis olduğu üçün qeyri-məhduddur. Buna görə də, Onun (zata əlavə olunan) hər bir ismi, sifəti və məfhumu şərti deyil. Hətta həmin hökmdən belə pak və uzaqdır”*¹

Beləliklə, Allahın zatını düşüncə, əql, güman və kəşf vasitəsilə dərk etmək qeyri-mümkündür. Hər şey onu qavramaqda acizdir. Əgər bu yöndə arddım atsalar, həqiqətə çatmayıb, heyrətdə qalar, yaxud xəta və azğınlığa düşərlər. Bəli, insan Onun zatını dərk etməyə qadir deyil. Qurani-kərimdə buyrulur: ***“(Rəbbin) Onların keçmişini də, gələcəyini də bilir. Onların elmi isə Onu (Allahın zatını) əhatə edib qavraya bilməz.”***²

İmam Rza (ə) bu barədə buyurmuşdur: *“Allahın zatını hansısa bir şeyə bənzədən şəxs Onu tanımamış, zat məqamına çatmaq (onu anlamaq) istəyən şəxs Onun yeganəliyini qəbul etməmiş, zatını zəhnində təsəvvür edən şəxs Onun həqiqətinə yetməmiş, Allahın zatının hədd-hüdudu olduğunu deyən şəxs Onu təsdiq etməmiş və Onun zatına işarə edən şəxs Allaha üz tutmamışdır.”*³

Hətta əql və eşq bir-birilə əlbir olub, Allahın zat məqamına doğru yüksəlmək istəsə, heyran və sərgərdan vəziyyətdə qalar, heç bir yerə çata bilməz və öz acizliklərinə etiraf edərlər.

¹ “Rəsaili-tovhidi”, səh. 20-21.

² “Taha” surəsi, ayə: 110.

³ “Tövhid”, Şeyx Səduq, (“Məqalat” kitabından nəqlən, 3-cü cild, səh. 190.)

Dua edən “dua”, ibadət edən “ibadət”, zikr edən “zikr”, arif “irfan” məqamında Allahın adları zahir olan zaman Onun zatına üz tutur, adları və sifətləri ilə Onu yad edirlər. Başqa sözlə, Allahın zatına yol tapmaq qeyri-mümkün olduğu üçün Onun zatını adları ilə çağırırlar.¹

Məhz buna görə də, bəziləri haqq olaraq etiqad edirlər ki, İslam dininin zühur etməsinin əsas səbəbi “Allah”ı olduğu kimi tanıtdırmaqdır.² Qurani-kərim sözsüz ki, Allahı tanıtdıran bir kitabdır. Bu bərdə ayələr o qədər dərin və dəqiqdir ki, ən böyük alimlər belə onun müqabilində acizdirlər. Allahı bəşərin dərk etdiyi səviyyədə tanımaq üçün Quran ayələrinə müraciət edərək onların üzərində fikirləşin.³

VARLIQLARIN RUHU

Qeyd etdiyimiz sualın ikinci hissəsilə əlaqədar bir neçə nöqtəni qeyd etmək zəruridir:

¹ “Məqalat”, Məhəmməd Şücai, 3-cü cild, səh. 191.

² “Cəvani müsəlman və dünyəyə mütəcəddid”, Seyyid Hüseyn Nəsr, səh. 36.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 37, 115 və 284; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 18, 74, 30 və 8; “Ənam” surəsi, ayə: 62, 100, 103, 18, 12, 133, 14, 164, 57 və 162; “Taha” surəsi, ayə: 111 və 114; “Loğman” surəsi, ayə: 30; “Ər-rəhman” surəsi, ayə: 27; “İxlas” surəsi, ayə: 1-2; “Hədid” surəsi, ayə: 3; “Nəml” surəsi, ayə: 51; “Şura” surəsi, ayə: 11; “Əraf” surəsi, ayə: 180; “Həşr” surəsi, ayə: 23; “Nəhl” surəsi, ayə: 60; “Ənfal” surəsi, ayə: 8; “Rəd” surəsi, ayə: 13; “Qafir” surəsi, ayə: 3; “Büruc” surəsi, ayə: 14; “Maidə” surəsi, ayə: 64; “Zuxruf” surəsi, ayə: 84; “Zümər” surəsi, ayə: 44...

1. Ruh həyata, şüura və iradəyə malik olan, məxluq sayılan varlıqlara aid edilir. Şüursuz varlığa, eləcə də Allaha–ruhu Yaradana şamil etmək olmaz. Bu məsələni başa düşdüyümüz kimi təsdiqləyir, həmçinin, öz sözlərimizdə, ruhu diri və şüurlu varlıqlara aid edirik. Beləliklə, bir şəxs ruhu mənalandırarkən, onu maddi olmayan şüurlu məxluqlara aid etsə, səhv etməmişdir.¹

2-İsbat olunmuş məsələlərdən biri də budur ki, heyvanlar şüur və iradəyə malikdir. Bu şüur və iradə onların vərdişləri ilə bağlı deyil. Heyvanların bir sıra hərəkət və halətləri göstərir ki, onların şüur və iradəsi vərdişlərində mövcud olanlardan üstündür. Bu həqiqəti Qurani-kərim də təsdiq etmişdir.²

3. Fəlsəfi və əqli sübutlara əsasən, şüur və iradəyə diqqət yetirsək, ruh maddi yox, mücərrəddir. Həqiqətdə, ruhun xüsusi fəaliyyətlərinə görə, onu maddi varlıq hesab etmək olmaz.³ İnsanın ruhunun mücərrədliyi fəlsəfi dəlillər və Quran ayələri ilə isbat olunsada, bu dəlillərin bəzisi (o cümlədən, iradənin, şüurun və görmə qabiliyyətinin mövcud olması) heyvanların ruhunun da qeyri-maddi və mücərrəd olmasını açıqlayır.

4. Bütün varlıq aləminin Allahın məxluqu olması, Ona aid edilməsinə baxmayaraq, Qurani-

¹ Bax: “Məarifü Quran” (Xudaşünasi, keyhanşünasi və insanşünasi), Misbah Yəzdi, 1-3-cü cild, səh. 355-356.

² “Məad, ya bazgəşt be-suye Xuda”, 1-ci cild, səh. 52-64.

³ Bax: Yenə orada, səh. 178-192.

kərimdə insanın ruhunun Allahın ruhundan olması ilə əlaqədar xüsusi söz açılmışdır.¹ Məhz bu səbəbdən də, bütün varlıqlar arasında yalnız insan Allahın xəlifəsi olmağa layiq görülmüşdür.² Heyvanların ruhunun Allahın ruhundan olmasına gəldikdə, ayə və rəvayətlərdə bu barədə heç nə deyilməmişdir.

VARLIQLARIN TƏSBİHİ (ZİKRI)

Ayə və rəvayətlərə əsasən, Allah-taalanın müqəddəs zatına təsbih, təqdis və tənzip edilməsi (Onu bütün eyb və nöqsanlardan uzaq bilmək) yalnız insana yox, bütün varlıqlara aiddir; yəni bütün varlıqlar Allah-taalanın pak zatına həqiqi mənada təsbih və təqdis edir, Onu eyb və nöqsandan uzaq bilirlər. Varlıq aləminə qədəm qoyan hər mövcud öz məqamı həddində Allahı dərk edir, öz istedadı qədər Ona inanır, gücü çatdığı qədər Ona doğru can atır, elmi və biliyi qədər Onu çağırır. Allaha üz tutduğu üçün Onun yolunda qədəm atmağa başlayır. Allah-taalaya itaət və pərəstiş yalnız insana, ya heyvana yox, bütün varlıqlara aiddir. Ayə və rəvayətlər bu həqiqəti aydın şəkildə açıqlayır. Biz bu mövzuda iki ayə və iki rəvayətə işarə etməklə kifayətlənirik:

-----Səh.108.

1. “Yeddi göy, yer və onlarda olan bütün məxluqlar Allaha təsbih deyir. Elə bir şey yoxdur ki, Allaha tərif deyib Ona şükür etməsin. Lakin siz onların

¹ “Hicr” surəsi, ayə: 29; “Ənbiya” surəsi, ayə: 91; “Səcdə” surəsi, ayə: 9.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 30-33.

təsbihini anlamazsınız. Allah, həqiqətən, həlim və bağışlayandır.”¹

Allah-taala bu ayədə əvvəlcə yeddi göyün, yerin və onlarda olanların təsbihini açıqlayır, sonra məsələnin əhatəsini genişləndirərək buyurur: ***“Elə bir şey yoxdur ki, Allaha tərif deyib Ona şükür etməsin.”*** Burada Allah-taala bütün məxluqların təsbihini çox zərif və incəliklə bəyan etmişdir. Nə üçün hamı Ona təsbih edir? Bu qədər məxluq hara, O hara? Bəli, Onun zəti pak və müqəddəsdir və məxluqlar Ona çata bilməz. Lakin Allah-taala həlim və bağışlayan olduğundan hamı Ona ümid bəsləyir, Ona çatmağı arzulayır və arzularına da nail olurlar. Allah-taala qeyd etdiyimiz ayədə buyurur: ***“Lakin siz insanlar bütün məxluqların (Allaha) təsbihini başa düşmürsünüz və ona dəqiq elminiz yoxdur.”***

Doğrudan da, biz insanlar varlıqların Allaha zikr deməsini və Onu yad etməsini anlamırıq. Bunu yalnız peyğəmbərlər, övliyalar və ariflər başa düşür, görürlər. Əgər biz də Allaha aşiq olsaydıq, eşqin ən yüksək mərhələsinə nail olan və bütün məxluqatın təsbih etməsini görən həzrət Davud (ə) kimi dağların təsbihini görərdik. Bəli, dağlar həmişə Allaha təsbih və təqdis edirlər. Lakin bunu eşidən qulaq, görən göz lazımdır.

-----səh. 110.

2. “(Ya Məhəmməd!) Məgər göylərdə və yerdə olanların, qanadlarını açıb uçan quşların Allaha təsbih və təqdis edib şəninə tərif dediklərini görmürsən?

¹ “İsra” surəsi, ayə: 44.

Onlardan hər biri öz duasını, şükür-sənasını bilir. Allah onların nə etdiklərini biləndir!”¹

Allah-taala bu ayədə insanlara xəbərdarlıq edərək buyurur: ***“Bütün məxluqlar öz namazını və təsbihini yaxşı bilir.”*** Bu incə-nöqtə belə bir həqiqəti göstərir ki, bütün məxluqlar Allahı istəyir və Onu istədiklərini yaxşı bilirlər.

3. “Durrul-mənsur” kitabında həzrət Peyğəmbərin (s) belə buyurduğu nəql olunmuşdur: “Həzrət Nuh (ə) vəfat edərkən iki oğluna buyurdu: *“Mən sizə Allah-taalaya təsbih və həmd-səna etməyi əmr edirəm. Çünki Allah-taalaya təsbih və həmd-səna etmək hər bir məxluqun namazıdır. Buna görə də, bütün məxluqlara ruzi verilir.”*² Yəni, məxluqlar Allaha təsbih deyib, bu işi davam etdirməklə öz ruzilərini alır və nöqsanlarını aradan qaldırırlar.

4. Yenə də həmin kitabda həzrət Peyğəmbərin (s) belə buyurduğu nəql olunmuşdur: *“Bütün heyvanların, həşəratların, yerin, qarışıqların, bitkilərin, çəyirtkələrin, atların, dəvələrin, bütün canlı və cansızların ömür müddəti onların təsbihlərindədir. Onların (Allaha) təsbihi sona çatdıqda Allah-taala onların canlarını alır. Onların canlarının alınmasının ölüm mələyinə (Əzrailə) heç bir daxli yoxdur.”*³

Bu və digər rəvayətlərdən aydın olur ki, Allaha təsbih etmək öncə dediyimiz kimi, ümumi bir mənə

¹ “Nur” surəsi, ayə: 41.

² “Əl-mizan”, 13-cü cild, səh. 120.

³ Yenə orada, səh. 122.

kəsb edir, bütün məxluqlara və varlıq aləminə şamil olunur.¹

İLƏHİ İMTAHANIN FƏLSƏFƏSİ

SUAL 23: *Nə üçün Allah-taala birinə ən gözəl nemətlər verir, digərini isə, böyük bəbəxtliklərə düşür edir? Əgər bu, ilahi bir imtahandırsa, Allah-taalanın həmin şəxsi doğulduğu andan ömrünün sonuna kimi bədbəxtlik və fəqirlik içində imtahana çəkməsi zülm və haqsızlıq sayılmırmı?*

DÜNYANIN HİKMƏTLİ NİZAMI

Əqidəmizə əsasən, Allah-taala alim, qüdrətli, mütləq xeyirxah olduğundan nizam-intizamı və varlıq aləmini ən gözəl, ən kamil şəkildə yaratmışdır.² Həmçinin, inanırıq ki, Allah-taala varlıq aləmini bir sıra sabit, əbədi (eyni zamanda zati olan) qayda-qanunlarla idarə edir. Başqa sözlə, Allah-taalanın müəyyən üslubları var ki, dünya işlərini yalnız həmin üslublarla idarə edir. Bu üslublar və qayda-qanunlar insanlar arasında adət-ənənə forması almış ictimai müqavilə, əhd-peyman, qərar və zehni iltizam yox dünyanın və onun varlıqlarının keyfiyyəti üzərində qurulan təkvini bir həqiqətdir, onun dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

¹ Əlavə məlumat əldə etmək istəyənlər bu kitablara müraciət edə bilərlər: “Bazgəşt be-həsti”, Məhəmməd Şücai, səh.57-70; “Məad, ya bazgəşt be-suye Xuda”, 1-ci cild, səh. 20-40.

² “Muminun” surəsi, ayə: 14; “Tin” surəsi, ayə: 4.

Maddi aləmi varlıq mərtəbəsinə uyğun hökmlərə malikdir. Belə ki, əgər bu hökmlər, qayda-qanunlar, adət-ənənələr mövcud olmasa, maddi aləmdən heç bir əsər-əlamət qalmaz. Bu aləmdə ziddiyyət, məhdudluq, fanilik mövcuddur. Təbiət aləminin yəqinləri, birlikləri, ayrılıqları var. Bu aləmdə qəm-qüssə şadlığa, işkəncə rifaha, ümid məğlubiyyətə qarışmışdır. Bütün bu təsirlər onun özünəməxsus quruluşunun tələbidir. Maddi aləm özünəməxsus hökmlərinə görə, “şər” adlandırdığımız bəlalar, müsibətlər, əzab-əziyyətlər, möhnətlər və xəstəliklərin, eləcə də, “xeyir” adı verdiyimiz xoşbəxtliklər, səadətlər, müvəffəqiyyətlər, şadlıqlar və qələbəliklərin mənbəyidir. Bəzən bu şər və xeyir işlərdə insanın istək və iradəsi də rol oynayır; yəni insan – maddi aləmdə onun varlığının bir hissəsi olan – öz elmi, məlumatı və ixtiyarı ilə ya əyri yola qədəm qoyaraq şər işlərin, ya da düz yolda hərəkət edərək özü və cəmiyyəti üçün müxtəlif xeyir işlərin mənbəyi olur. Bəzən də bu xeyir və şər işlərdə insanın istək və iradəsi heç bir yol oynamır. Bəzi şər, yaxud xeyir işlər maddi aləmə hakim qayda-qanunların və adət-ənənələrin tələbi ilə insanın ixtiyarından xaric təbii amillərə bağlıdır.¹

XOŞBƏXTLİK VƏ BƏDBƏXTLİK

Qeyd olunan həqiqətlərə diqqət yetirdikdə, yəqinliklə demək olar ki, Allah-taala heç bir şəxsə bütün

¹ “Ədli-İlahi”, səh. 169-172.

nemətləri bağışlamamışdır. Necə ki, kimsə tam mənada bədbəxt edilmir. Görəsən, “Allah ona bütün nemətləri bağışlamışdır!” – ifadəsini işlətmək üçün maddi dünyada hər cəhətdən nemətlərə malik bir insan tapmaq olarmı? Digər tərəfdən, “Allah-taala onu bütün bədbəxtliklərə düçar etmişdir!” – demək üçün təbiət aləmində hər cəhətdən bədbəxt şəxs tapmaq mümkündürmü? Gördüyümüz kimi, dünyaya məxsus olan qayda-qanunlar və adət-ənənələrin tələbi ilə, xoşbəxtliklər və bədbəxtliklər bir-birilə qarışmışdır. Elə bir şəxs tapmaq olmaz ki, tam xoşbəxtlik, yaxud tam bədbəxtlik içində olsun.

Elə insanlar var ki, məişət baxımından rifah içində yaşadıkları halda, ruhi və psixoloji, fiziki çətinliklərdən uzaq deyillər. Elələri var ki, yüksək istedadla, hədsiz gözəlliyə malik olduqları halda, yoxsulluğa, əxlaqsızlığa, ailə problemlərinə düçar olaraq əzab-əziyyət çəkirlər. Bəli, elələri var ki, fəqir olduğu, yeməyə bir şeyi tapmadığı halda, fiziki və psixi cəhətdən sağlamdır. Elə insanlar da var ki, maddi rifah içində yaşayır amma, gözəllik və elmdən məhrumdur...

Xoşbəxtlik və bədbəxtlik həqiqətdə insanın öz əməllərinə, rəftarlarına, istək və iradələrinə bağlıdır və Allah-taala ilə əlaqəli deyil. İnsan düzgün, yaxud əyri yol seçməklə özünü xoşbəxt, yaxud bədbəxt edə bilər.¹ Dini təlimlərə əsasən, insanın iradəsi olmadan baş verən xeyir və şər işlərin səbəbi onun sınağa çəkilməsidir. Bu imtahan nəinki Allahın ədalətinə zidd deyil, hətta Onun hikmətinə əsaslanır. Belə ki,

¹ “Şura” surəsi, ayə: 30; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 165-166; “Rum” surəsi, ayə: 41.

bu imtahan vasitəsilə yaxşı insanlar pis insanlardan seçilir. Görəsən, şagirdlərin ilin ya birinci rübündə, ya ortasında, ya da sonunda imtahan verməsi, onlara haqsızlıq və zülmüdür? Bəlkə bu onların yuxarı sinfə keçmələri üçün köməkdir? Allah-taala maddi aləm və onun qayda-qanunlarını elə tənzimləmişdir ki, insan həmişə imtahan halında olaraq, yalnız Allah bəndəsi olduğunu niyyət və məqsədinin xalisliyini göstərsin.

İmtahan və sınaq habelə onun müxtəlif yönləri insanın əsaslı və tutarlı cavab tapmasına kömək edir. Ayə və rəvayətlərə əsaslanaraq, bu böyük ilahi nemətin bir qismini araşdırırıq:

1-İlahi imtahan:

Allah-taala imtahanını «bəla», «fitnə» və eyni kökdən olan sözlərlə yad etmişdir.¹ Ərəb dilində “bəla” sözü həm nemət, həm də möhnət və müsibət mənasında işlədilir. Hər iki məna ilahi imtahan sayılır. Möhnət və müsibət insanın səbir, nemət isə şükür sınağı üçündür.² Qurani-kərimdə də “xeyir” və “şər” işlər imtahan kimi qələmə verilmişdir.³ Çətinliklər, müsibətlər və bədbəxtliklər ilahi imtahan

¹ “Ənbiya” surəsi, ayə: 35; “Bəqərə” surəsi, ayə: 49; “Büruc” surəsi, ayə: 10; “Tövbə” surəsi, ayə: 126; “Maidə” surəsi, ayə: 49; “Hud” surəsi, ayə: 7 və s.

² “Müfrədati Rağib”, səh. 61.

³ “Ənbiya” surəsi, ayə: 35.

sayıldığı kimi, nemətlər, şadlıqlar və xoşbəxtliklər də ilahi imtahan hesab olunur.¹

2-Nə üçün imtahan?

Ayə və rəvayətlər ilahi imtahanın fəlsəfə və hikmətini müxtəlif ifadələrlə bəyan etmişdir. Onların ən əhəmiyyətli aşağıdakılardır:

1-Bəla və imtahan insanın oyanışına səbəb olur. İmtahana çəkilən şəxs qəflət, çirkinlik və azğınlıq içində olmasından xəbər tutur.²

2-İlahi imtahan Allahı insanın yadına salır.³

3-Nemətə sahib və möhnətə düçar olmaq zülümkar və kafir şəxsin pak və mücahid şəxsdən ayırd edilməsinə səbəb olur.⁴

4-İmtahan insanın niyyətinin nə qədər xalis və saf olmasını müəyyən edir.⁵

5-Bəla və müsibətə düçar olmaq əməlin keyfiyyətini və insanlardan hansının daha gözəl əməl sahibi olduğunu ayırd edir.⁶

6-Bəla, müsibət və çətinliklərə düçar olmaq insanın günahlarını yuyur.¹

1 “Ali-İmran” surəsi, ayə: 186; “Ənkəbut” surəsi, ayə: 1-3; “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh. 478, hədis: 1886 və səh. 479, hədis: 1888.

2 “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh. 490.

3 “Əraf” surəsi, ayə: 130; “Tövbə” surəsi, ayə: 126.

4 “Ali-İmran” surəsi, ayə: 179, 138 və 142.

5 “Ali-İmran” surəsi, ayə: 154.

6 “Hud” surəsi, ayə: 7; “Kəhf” surəsi, ayə: 7; “Mülk” surəsi, ayə: 2.

7-İlahi imtahan və sınaq təkəbbürü, qüruru insanın qəlbindən çıxarır, ona təvazökarlıq öyrədir, eləcə də, Allahın lütf və mərhəmət qapılarını bəşər cəmiyyətinin üzünə açır.²

8-Mömin şəxs ilahi imtahan vasitəsilə təcrübə kəsb edir.³

Ümumiyyətlə, belə bir nəticə əldə etmək olar ki, nemət, səadət və xoşbəxtlik, habelə bəla, müsibət və bədbəxtlik içində yaşamaq əqidə və imanı möhkəmlətmək, Allaha üz tutmaq, xəyallardan qaçıb qurtarmaq və əməldə tovhidə çatmaq üçündür.

3-İman və imtahan:

Bir sıra ayə və rəvayətlərdə göstərilir ki, möminlər Allaha iman gətirdikləri üçün hamıdan çox sınağa çəkilirlər. Hətta mal-dövlətləri və övladları onlar üçün sınaq vəsitəsi hesab olunmuşdur.⁴ Möminlərin imtahanı zinətə bənzədilmişdir. Sanki mömin şəxs onunla bəzənmişdir.⁵ Bu sınaq həm də ana südü kimi qələmə verilmişdir. Körpə öz aclığını onunla aradan qaldırır.⁶

Mömin şəxs öz imanı həddində müxtəlif sınaqlara çəkilər və bu, onun imanının keyfiyyət və kəmiyyətinin çoxalmasına səbəb olur. Çünki bu imtahan sayəsində onun imanının əsas ünsürləri artır; yəni həm mərifəti çoxalır,

¹ “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh. 490.

² “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh. 481, hədis: 1895.

³ Yenə orada, hədis: 1897.

⁴ “Ənfal” surəsi, ayə: 27-28; “Təğabun” surəsi, ayə: 14-15.

⁵ “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh. 487, hədis: 1928.

⁶ Yenə orada, səh. 488, hədis: 1932.

həm də Allaha qəlbən təslimçiliyi öz mənasını kəsb edir. Həqiqətdə, bu imtahanlar vasitəsilə mömin şəxsin qiyməti və dəyəri artır.

Elə buna görə də, həzrət Adəm (ə),¹ həzrət Nuh (ə),² həzrət Yunus (ə),³ həzrət Əyyub (ə)⁴

və həzrət Məhəmməd (s)⁵ kimi ilahi peyğəmbərlər o qədər əzab-əziyyətlərə məruz qalıb, ən ağır müsibətlərlə sınaqdan keçdilər.⁶

Allah-taala imtahanı dünyaya hikmətli qanun kimi hakim etmiş, sakitlik və həyəcanla, çətinlik və rahatlıqla birgə qərar vermişdir. Beləcə təqvalı insanlar yoxlanılır və möminlərə doğru yolu tutmaqda habelə həmin yolu davam etdirməkdə kömək olunur.⁷ Bu məsələ çox əhəmiyyətlidir. Bir şəxs özünün imtahana çəkildiyini görəndə, bilsin ki, Allahın qəzəbinə düçar olmuşdur.⁸

Deməli, aşıqların öz kamilliklərini müsibətlərdə və ağrı-acılarda görməsi səbəbsiz deyil.

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 35-38; “Əraf” surəsi, ayə: 19-25; “Taha” surəsi, ayə: 115-123.

² “Bəqərə” surəsi, ayə: 124; “Saffat” surəsi, ayə: 99-113.

³ “Ənbiya” surəsi, ayə: 87-88; “Saffat”, 139-148.

⁴ “Ənbiya” surəsi, ayə: 83-84.

⁵ “Hicr” surəsi, ayə: 6-8; “İsra” surəsi, ayə: 90-93; “Təkvir” surəsi, ayə: 22-25.

⁶ “Əl-ibtıla”, Məhəmməd Saleh Abdullah Mirğəni, 2-ci bölüm.

⁷ “Bəqərə” surəsi, ayə: 214; “Ali-İmran” surəsi, ayə: 142; “Nisa” surəsi, ayə: 95-96.

⁸ “Mizanul-hikmə”, 1-ci cild, səh.485-486.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, insanın yaxşı və pis yol seçməkdə ixtiyar sahibi edilməsi imtahan yönünə malikdir. Buna görə də, imtahan yaxşı həyat məqsədinə şərikdir. Necə ki, insanın tərəqqi və tənəzzül yollarını seçməsi də imtahan yönlüdür. Bu baxımdan da, imtahan insanın yaxşı həyat sürməsində mühüm rol oynayır. “Mülhimə” (danışan, xeyir və şər işləri bilən),¹ “müsəvvələ” (çirkin əməllərə sövq etdirən və onları insana gözəl göstərən)² “əmmarə” (pis işlər görməyə əmr edən),³ “ləvvamə” (günah etdiyi üçün, yaxud yaxşı əməlim azdır deyə, özünü qınayan),⁴ “mütməinnə” (öz əməlindən və imanından arxayın olan)⁵ nəfslərin, eləcə də müxtəlif dəyişikliklərin mövcudluğu ilahi imtahan və onun mərtəbələrinin yüksək əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.⁶

ALLAHIN TƏYİN ETDİYİ QƏZUVÜ- QƏDƏR VƏ QİSMƏT

SUAL 24: *“İnsan ixtiyar sahibi olmağa məcburdur!” – müddəsi barədə nəzəriniz nədir?*

¹ “Şəms” surəsi, ayə: 7-8.

² “Yusuf” surəsi, ayə: 18.

³ “Yusuf” surəsi, ayə: 18.

⁴ “Qiyamət” surəsi, ayə: 2.

⁵ “Fəcr” surəsi, ayə: 27-28.

⁶ “Təfsiri mövzuviyi Quran (Surət və sirəti insan dər Quran)”, 13-cü cild, səh .94-96.

Biz Allahın təyin etdiyi qəzavü-qədərə və qismətə inanırıq; yəni ölçü, yaxud əşya üçün ölçü və miqdar təyini. Allahın müəyyən etdiyi təqdir məxluqların idarə olunmasından ibarətdir. Belə ki, təqdir fenomenlərə təsirlidir və bu, təbii olaraq hər hansı bir fenomenin uzaq və yaxın olmasını nəzərə almaqla bir-birindən seçiləcəkdir. Necə ki cins, növ, şəxs və şəxsin halətləri də bir-birindən fərqlənəcəkdir. Məsələn, insanın ümumi təqdiri və taleyi yer üzündə müəyyən bir vaxta qədər həyat sürməsidir. Hər bir şəxsin təqdirlərindən biri bundan ibarətdir ki, ata və ana vasitəsilə dünyaya göz açsın. Eləcə də, insanın ruzisində, həyat problemlərində və ixtiyari işlərində təqdir onların hər biri üçün xüsusi şəraitin yaranmasından ibarətdir. Həqiqətdə, Allahın müəyyən etdiyi təqdir və qismətin mənası budur ki, Allah-taala hər hansı bir məxluqu zəruri xüsusiyyətləri, şəraiti, ölçünü, qeydi-şerti, həddi-hüdudu və istedadları nəzərə alaraq vücuda gətirir.¹

Bu təqdir insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Çünki bizim ixtiyar sahibi olmağımız, ixtiyari olaraq yerinə yetirdiyimiz əməllər və ixtiyari işlərimizin müqəddimələri hər hansı bir varlığın özünəməxsus dairədən gerçəkləşməsinə bənzəyir. Bu da Allahın müəyyən etdiyi təqdirdir. Məsələn, (ixtiyari əməl sayılan) danışiq mütləq özünəməxsus gerçəkləşməli və danışiq forması almalıdır. Buna görə də, Allah-taala nəfəs borularını, qırtlağı, səs tellərini, dili, dişləri və dodaqları

¹ “Fürqan” surəsi, ayə: 2; “Qəmər” surəsi, ayə: 49; “Yasin” surəsi, ayə: 38; “Muminun” surəsi, ayə: 18; “Əla” surəsi, ayə: 3.

yaratmış, bu üzvləri (azad əməl sayılan) danışıqın gerçəkləşməsi üçün müəyyən etmişdir.

Allah-taala azad işlərin müqəddimələri üçün də də xüsusi şərtlər təyin etmişdir. Məsələn, insanın qidalanması üçün bədəndə bəzi üzvlər yaratmış və onların funksiyalarını müəyyən etmişdir. İnsanın qidalanmasında bəzi üzvlər mühüm rol oynayır. Əgər bu bədən üzvləri olmasa, azad əməl sayılan qidalanma prosesi gerçəkləşməz.

Ümumiyyətlə, Allah-taalanın bu qəbil təqdirlə bağlı müəyyən etdiyi bütün işlər məcburidir, insanın iradə azadlığı onda heç bir rol oynamır. Bədən üzvlərimiz bizə məcburi verilmişdir. Bədənimizdə hansı üzvün olub-olmamasında heç bir ixtiyarımız yoxdur və bu işə qüdrətimiz çatmır. Bəli, azad əməllərin müqəddimələri məcburi olaraq yaranmışdır (əgər bu müqəddimələr olmasaydı, ixtiyari əməllər həyata keçməzdi).

Allah-taala müəyyən etdiyi təqdirlə insanın yaşayışı üçün bəzi çərçivələr qərar vermişdir. Bizə məcburi olaraq əta olunan fəaliyyət onun daxilində yerinə yetirilir. Biz bu çərçivə daxilində ixtiyar sahibi olur, istədiyimiz işi görə bilirik. Lakin ona tabe olub-olmamaq bizim ixtiyarımızdan xaricdir.

Başqa sözlə, bütün azad işlərin müqəddimələri və onların həyata keçirən hissələr (məsələn, bədən üzvləri) – varlıq aləminin tələbinə görə – Allahın müəyyən etdiyi təqdir əsasında məcburdur. Lakin həmin müqəddimələrdən necə istifadə etmək bizim öz ixtiyarımızdadır.¹

¹ Bax: “Sual və cavablar”, Məhəmməd Rza Kaşifi, 1-ci cild, səh.61-63.

ALLAHIN LÜTFÜ VƏ ŞƏR

SUAL 25: *Allah-taalanın məxluqlara lütfü (diqqəti) barəsində müəllimlərimdə, bu lütfün qabiliyyət məsələsilə birgə bəyan olunduğunu, səbəb-nəticə (determinizm) qanununun zərurət olaraq, heç bir şəraitdə dəyişdirilməsinin və hissələrinin bir-birindən ayrılmasının qeyri-mümkün olduğunu müşahidə etdim. Bu qanunu qəbul edir və soruşmaq istəyirəm ki:*

1-Qabiliyyət məsələsində varlığın nöqsanlarla üzləşməsi obyektiv nizamın məcburi olmasından irəli gəlirmi?

2-Bir şəxs üçün qeyri-ixtiyari amillərin yaratdığı şərait Allah-taalanın ədaləti ilə necə uyğun gəlir? Bir şəxs sabit və dəyişməz səbəb-nəticə qanununa əsasən, bir sıra qabiliyyətsizliklərlə üzləşir. O, buna görə etiraz edə bilərmi?

“İnayət” sözü failin (iş görəninin) öz işinə diqqət yetirməsi mənasını bildirir. Belə ki, onun işi xeyirlə, yaxud xeyirin ən gözəl halında tamamlansın. Diqqət yetirmək lazımdır ki, insan barəsində işlədilən “inayət”in məfhumu hədəf və məqsəd baxımından Allah-taalaya aid edilən mənadan tamamilə fərqlənir; yəni insanın öz işlərində «inayət»i–diqqəti malik olmadığı bir sıra mənfəətlərə çatmaq üçündür. Lakin Allah-taala mütləq şəkildə kamil və zənn ehtiyacsız olduğundan, onun öz fəallığına diqqəti zənnindən üstün bir məqsəd daşıyır. Başqa sözlə, Allah-taalanın Öz fəallığına himmət göstərməkdə əsas məqsədi müqəddəs zənn pak zənnin məxluqatda təcəllası məxluqlar vasitəsilə müqəddəs zənnin tanınması olduğundan, məxluqlar Onun üçün ikinci dərəcəli hədəf təşkil edir.

Deyilənlərə diqqət yetirdikdə, məlum olur ki, Allah-taalanın diqqəti bu mənədadır: O, fail və varlıq aləminin Xaliqui olaraq, məxluqları müqəddəs zətinin gözəl şəkildə göstəricisi olduğu üçün ciddi səy göstərərək ən çox xeyir və kamilliyə malik halda yaratmışdır.¹

Allahın diqqətinin tələb etdiyi ən mühüm işlərdən biri varlıq aləminin ən gözəl və kamil şəkildə yaranmasıdır. Onun diqqətinə əsasən, elə bir aləm, nizam-intizam xəlq olunmalıdır ki, varlığın kamilləkləri ən yüksək dərəcədə gerçəkləşsin. Yəni müxtəlif aləmlər və onun varlıqları elə yaransın ki, məxluqların əksəriyyəti ən üstün kamilliklərdən bəhrələnsin. Varlıq aləminin bu gözəlliyi və üstünlüyü başqa yollarla da isbat oluna bilər; məsələn, dəlillərdən biri budur: əgər Allah-taala dünyanı ən gözəl nizam-intizamla yaratmasaydı, səbəbi bu ola bilərdi ki, ya (dünyanı ən gözəl və kamil şəkildə yaratmağa) Onun elmi çatmır, ya bunu istəmir, ya onu yaratmağa qadir deyil, ya da onu (kamil şəkildə) yaratmağa paxıllıq etmişdir. Halbuki bu fərziyyələrin heç biri Allah-taala barəsində düzgün deyil. Beləcə varlıq aləminin ən kamil və ən gözəl nizama malik olduğu isbat edilir.² Qurani-kərimdə də bu məsələyə işarə ilə buyrulur: ***“O, yaratdığı hər şeyi gözəl yaratdı.”***³ Başqa bir ayədə belə buyrulur: ***“(O gün) Dağlara baxıb onları donmuş (hərəkətsiz durmuş) güman edərsən, halbuki onlar bulud keçdiyi kimi keçib***

¹ Bu məsələ ilə əlaqədar bax: “Təliqətin əla nihayətül-hikmə”, Misbah Yəzdi, səh. 462-463; “Əl-məbdə vəl-məad”, Sədrüddin Şirazi, səh. 245-247.

² Bax: “Amuzeşi-fəlsəfə”, 2-ci cild, səh. 392; “Əl-məbdə vəl-məad”, səh. 193-222.

³ “Səcdə” surəsi, ayə: 7.

gedirlər. Bu, hər şeyi möhkəmliklə, yerli-yerində edən Allahın işidir!”¹

Allah-taalanın diqqəti, varlıq aləminin ən kamil və ən gözəl şəkildə yaranması barəsindəki araşdırmalara diqqət yetirdikdə, belə bir sual yaranır: dünyada şər işlərin – nöqsanların, naqisliklərin mövcud olması varlıq aləminin ən gözəl və ən kamil şəkildə yaranışına necə uyğun gəlir və bunu Allahın diqqəti ilə necə əlaqələndirmək olar? Başqa sözlə, Allahın lütf və diqqəti varlıq aləminin ən gözəl şəkildə yaranmasını tələb edir. Lakin şərlər, naqisliklər gözəl quruluşla, nəticədə Allahın diqqəti ilə uyğun gəlmir. Bu ziddiyyəti aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməklə aydınlaşdırmaq olar:

1. Bu sualın cavabını Allahın lütf və diqqətini araşdırarkən qeyd etdik; belə ki, Allah-taalanın məxluqları yaratmaqda ciddi səyi və diqqəti onların mütləq, tam xeyir və kamilliyə malik olmaları yox, əksinə daha artıq xeyir və kamilliklə yaranmalarıdır. (Çünki mütləq, tam kamillik və xeyir yalnız Allah-taalanın pak zatına aiddir) Diqqətin tələbinə gəldikdə isə, onun mütləq və tam gözəlliyə yox, məxluqların mümkün qədər gözəlliyə malik olması ilə uyğun gəldiyini bəyan etdik. (Çünki tam gözəllik məxluqlara yox varlıq aləminin Xaliqinə aiddir!)

2. Dünyanın bütün şər işləri, naqislikləri, nöqsanları və pislikləri varlığa yox, yoxluğa aiddir. Buna əsasən, dünyadakı varlıqları iki qismə – yaxşı və pis varlıqlara – bölmək olmaz. Deyə bilmərik ki, yaxşı varlıqları yaradan Allah, nə üçün pis varlıqları da yaratmışdır?”²

¹ “Nəml” surəsi, ayə: 88.

² Bax: “Tovhid”, Şəhid Mürtəza Mütəhhəri, səh. 287-288.

3. Dünya xeyir və şər işlərin bir-birilə yanaşı olmasını tələb edir. Xeyir və şəri bir-birindən ayırmaq olmaz. Əgər dünyada həyat və dirilik varsa, deməli onun kənarında ölüm də olmalıdır; əgər sərvət, mal-dövlət varsa, onun kənarında yoxsulluq da olmalıdır; əgər qüdrət varsa, onun kənarında zəiflik də olmalıdır... Bizim yaşadığımız dünya maddi aləmdən, hərəkətdən, dəyişiklikdən, təzad və ziddiyyətdən ibarətdir. Bu xüsusiyyətlər valığın yox, maddi aləmin zəifliyinin ayrılmaz hissəsidir. Çünki bu varlıq aləmində (öz məqamında isbat olunduğu kimi) digər aləmlər də mövcuddur. Maddi aləmin qayda-qanunları orada əsla hökm sürmür. Buna, mücərrəd (metafizik) aləmləri misal göstərmək olar.¹

Mövzunun izahı: Obyektiv aləmə hakim səbəb-nəticə qanununa əsasən, varlıq dərəcə nöqtəyindən nəzərdən tənəzzülə doğru gedir. Bu tənəzzüldə, hər bir nəticə öz səbəbindən sonra, hər səbəb öz nəticəsindən öndə qərar tutur. Bununla da, varlıq dərəcələri elə bir dərəcəyə çatır ki, varlığı həddən artıq zəif olan yox kimi təsəvvür olunur. Əlbəttə, diqqət yetirmək lazımdır ki, vücudun nöqsanlı olması varlığın bir hissəsi deyil. Əksinə əsl varlıq qeyri-məhdudluq, kamal və mütləqlik tələb edir. Varlıq öz zəifliyində yoxluğu və puçluğu rədd edir. Eyni zamanda (nəticənin bir hissəsi sayılan) özünün tənəzzül dərəcəsinə onunla birdir. Başqa sözlə, (səbəb vasitəsilə yaranan və mənbəyi səbəb olan) hər bir

¹ Bax: "Üruci-ruh", səh. 42-44.

nəticənin tələbi sonrakı dərəcənin daha naqis olmasıdır. Bu nöqsanın özü yoxluğa doğru hərəkət deməkdir. Yenə də həmin dərəcədən naqis dərəcəyə tənəzzül edərək bizim dünyamıza – yəni maddə adlandırdığımız vəziyyətə çatır. Bu dünyanın özünəməxsus dərəcəsinə görə xüsusi qayda-qanunları var: hərəkət, tədrislik, qəbul, təsirlənmək naqislik... bu dünyanın zatının bir hissəsi sayılır. Bu qanunlardan əlavə qanunlar dünyaya məxsus deyil. Onlar başqa bir aləmdə icra olunur və varlığın digər dərəcəsinə malikdir.

Ümumiyyətlə, diqqət yetirmək lazımdır ki, yaşadığımız aləm varlıq işığının ən axırıncı dərəcəsi və tənəzzülün son həddidir. O eyni zamanda kamil bir aləmdir. Bu aləmdə varlıq təkamülə və yoxluqları doldurmağa doğru hərəkət edərək öz ilk mərhələsinə və varlığına qaydır. Qurani-kərimdə buyrulur: “İnna lillahi və inna iləyhi raciun!” ***(Biz Allah tərəfindən gəlmişik və Ona tərəf qayıdacağıq!)***¹

4. Maddi aləmdə xeyir iş şəər işdən olduqca çoxdur. Az olan şəər işlərin yaranması üçün çoxlu xeyir işləri tərk etmək hikmətdən uzaqdır.

5. Azlıq təşkil edən bu şəərlərin bəşər cəmiyyəti üçün çoxlu faydaları da vardır və onları sayıb qurtarmaq olmaz.²

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 157; bax: “Tövhid”, səh.290-292.

² Bu mövzu ilə əlaqədar bax: “Tövhid”, səh. 293 və 303-316; “Amuzeşi-fəlsəfə”, səh. 424-425.

Birinci və ikinci sualın cavabı isə yuxarıda, eləcə də, aşağıda qeyd olunan məsələlərə diqqət yetirdikdə aydın olacaqdır:

ŞƏR VƏ YOXLUQ

Eyblərin, naqisliklərin, yoxluqların və şərlərin mövcud olması maddi aləmə hakim qanunların, nizam-intizamın nəticəsidir. Bunun səbəbi, maddi aləmin varlığın ən aşağı dərəcəsində qurar tutmasıdır. Əgər təbiətə malik olmaq istəsək bu xüsusiyyətlər onun daxilində mövcuddur. Əgər bu aləmdə yaxşılıqların olmasını, pislik və nöqsanların olmamasını istəsək buna təbiət aləmi adı vermək olmaz. Həmin aləm eynilə mələklərin yaşadığı aləmdir, bəşər cəmiyyətinin yaşadığı nizam-intizamdan uzaqdır.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, məxluqlar öz dərəcələrində yerləşən ədədlərə bənzəyirlər. Varlıq dərəcələri ədədlərin dərəcələrinə bənzəyir. Hər bir ədədin dərəcəsi onun zətinin, yerinin dayaq nöqtəsidir. Yəni hər bir ədədin özü bir şey, dərəcəsi ona əlavədir. Məsələn, bizim hər hansı birimiz bir evdə və məkanda sakin olmuşuqsa, bu məkan bizim dayaq nöqtəmiz deyil. Yəni mümkündür ki, mən özüm var ikən, Qum şəhərində sakin olmayım. Belə ki, bu məkanlar və dərəcələr bizim üçün bir növ əlavə olunan halətlərdir və bizim əsl varlığımızdan ayrılır.

Lakin ədədlərin dərəcələri özlərinin dayaq nöqtəsidir, beş ədədinin dərəcəsi dördədən sonra və altıdan öndədir. Görəsən, beş ədədinin yeri dəyişsə, beş olaraq qalarmı? Məsələn, beş ədədinin yerini dördlə altı arasında yox, on beşlə on yeddi arasında qərar versək, elə beş olaraq qalarmı? Əgər beş on beşlə on yeddi arasında qərar

tutsa, həm yeri dəyişmişdir, həm də artıq özü deyil. Onu beş təsəvvür etmək olmaz. O, on altıdır. On altının on altı olması məhz on beşlə on yeddi arasında qərar tutması səbəbindəndir. Beş ədədi də eynilə belədir. Belə təsəvvür etmək olmaz ki, ədədlərin özü bir şey, dərəcələri isə başqa bir şeydir və onları biz belə adlandırmışıq. Əksinə, hər bir dərəcə, sözsüz ki, o dərəcənin zatının dayaq nöqtəsidir.

Bütün varlıq aləmlərinin və onların məxluqlarının dərəcələri onların özlərinin dayaq nöqtəsidir. Əgər metafizik aləmin maddi aləm dərəcəsinə malik olduğunu desək, bu zaman ona metafizik aləm adını vermək olmaz. Təbiət və metafizik aləmdə olan varlıqların olduğu məkan onların varlığı ilə eynidir və əgər öz yerindən ayrılmaq istəsə, əsla özü olmayacaqdır.¹

Belə xüsusiyyətlərə malik varlıq – şərlər, naqisliklər, eyblər və yoxluqlarla bir olan maddi aləmin məxluqatı – öz zatının dayaq nöqtəsidir. Hərəkət, təcridlik, dəyişmə və təsirlənmə... maddi aləmin varlıq dərəcəsinin biridir.

Bəli, varlığın nöqsanlı olması maddi aləmə hakim qayda-qanunların, nizam-intizamın nəticəsidir və onun mənbəyi varlıq aləmində ən aşağı dərəcəyə malik olmasıdır. Bu, varlıq dərəcələri silsiləsində səbəb-nəticə qanununun bir hissəsidir. Nəticə öz səbəbindən, səbəb də öz nəticəsindən üstün və öndə olmalıdır.

Sözsüz ki, maddi aləmə sabit və dəyişməz qayda-qanunlar, nizam-intizam hakimdir. Lakin bu aləmin qayda-qanunlarından biri də təkamül qanunudur; yəni insan öz elmini, məlumatını artırmaqla, iradəsini

¹ “Tövhid”, səh. 294-295.

gücləndirməklə vəziyyətini dəyişə bilər və düzgün yol seçərək işlərini sahmana salıb, ali dərəcələrə nail olar.

Yaradılışın qəribəliklərindən biri də bu maddi aləmdə insanın yaranışdır. Doğrudur, maddi aləm nöqsanlardan, eyblərdən uzaq olma qabiliyyətinə malik deyil. Lakin insan (maddəlikdən üstün xüsusiyyətə malik) ruha malik olduğu üçün təkamül edib, öz vəziyyətini dəyişə bilər. Əgər onun təkamül qabiliyyəti olmasaydı, axirət aləmində cəzalanması yersiz və mənasız bir iş sayılardı.

İnsanın bu maddi aləmdə yaşayaraq, yüksək aləmlərə doğru hərəkəti mümkün olacaq təqdirdə Allah-taalanın ədalətindəndir.

ALLAHIN MEHRİBANLIĞI VƏ VARLIQLARDA ÇİRKİNLİKLƏRİN MÖVCUDLUĞU

***SUAL 26:** Nə üçün dünyada həm çirkinlik, həm də gözəlliklər mövcuddur? Nə olardı ki, Allah-taala yalnız gözəllikləri yaradaydı?!*

YARADILIŞDAKI FƏRQLƏR

Allah-taala varlıq aləmini ən gözəl və ən kamil şəkildə yaratmışdır. Bu kamil və gözəl aləm məxluqlar arasında fərqlərin mövcudluğunu zəruri edir. Biz fərqlərə malik dünyada birinə yaxşı, digərinə isə pis deyərək, “nə üçün bu yaxşıdır, o isə pisdirmi?” – sualını veririk. Halbuki dünyada pis olmasaydı, yaxşı da olmazdı. Bu, eynilə qaranlıq və işıqlı səhnələri olan rəsmə bənzəyir. Onu gözəl

göstərən iki fondan – həm qaranlıq, həm də işıqdan ibarət olmasıdır. Əgər şəkildə hər yer işıq olsaydı, həmin şəkil öz gözəlliyini itirər və istənilən lövhə alınmazdı. Görəsən, dünyada pislik olmasaydı, gözəllik mövcud olardı? Əgər pis insan olmasaydı, yaxşı insan olardı? Bizim bir şeyi gözəlliklə vəsf edib, ona heyran olmağımız bütün dünyanın eyni formada olmamasından irəli gəlir. Əgər bütün dünya eyni, bütün insanlar yaxşı, bütün bəşər cəmiyyəti imam Əli ibn Əbutalibin (ə) və digər yaxşı insanların xüsusiyyətlərinə malik olsaydılar, artıq dünyada imam Əli (ə), digər təqvalı və gözəl insanlar tanınmazdı. Deməli, bizim yaxşı və gözəl adlandırdığımız şeylər öz yaxşılıq və gözəlliklərinə görə, çirkin şeylərin pislik və çikinliklərinə borcludur.¹

ALLAHA MÜNASİBƏTDƏ XOŞGÜMANLIQ

SUAL 27: *“Müsəlman öz Allahına, hindu öz bütünə, eləcə də hər şəxs öz dininə, ayininə və Allahına üz tutaraq cavab alır. Bu iş insanın əqidəsinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bütün bu əqidələrdə insanlar müştərəkdir. Belə isə, insanın əqidəsindən üstün bir şey varmı?”*

¹ “Tovhid”, səh. 312; “Ədli İlahi”, səh. 163-165.

ALLAHIN HƏQİQƏT OLMASI

Etiqad və iman barədə söhbət üçün əlavə vaxt və başqa zəmin lazımdır. Bunu demək olar ki, insanın inandığı və etiqad etdiyi şeylər bir istəklərin yerinə yetməsi və təvəssüllərdən faydalanmaq isə başqa bir həqiqətdir.

Bu incəliyə diqqət yetirmək lazımdır: İnsanın etiqadından üstün bir şey mövcud olmadığı halda onun istəkləri yerinə yetə bilərmə? Görəsən, mövcud olmayan bir şey bizim istəklərimizə varlıq libası geyindirə bilərmə?

“Mövcud olan bu həqiqət nədir, din və məzhəblərin hansı biri tam mənada haqdır?” – kimi suallar haqqında söhbət bizim mövzumuzdan kənardır.

Bəs (azacıq belə, torpaq götürməklə) təvəssül, vasitəli istəklər necə yerinə yetirilir və (məsələn) xəstəyə necə şəfa verilir?

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra rəvayətlərə və qüdsi hədislərə əsasən, Allah-taalanın bəndələrə olan lütf və mərhəmətlərindən biri onların yaxşı güman etmələridir. Hər kəs iki mövzuda – 1-Özünün pak və müqəddəs vücudunda; 2-hər hansı bir iş, yaxud əşya barəsində – yaxşı güman etsə, Allah-taala o gümanı həyata keçirər və insanın ümidini qırmaz. Bəzi rəvayətlərdə bizə həm Allaha, həm də gündəlik məşğul olduğumuz və rast gəldiyimiz digər işlərə münasibətdə xoş güman olmaq göstəriş verilmişdir. Bir rəvayətdə istixarənin insanın əqidəsinə uyğun təsiri göstərilir; yəni əgər insan bir hadisənin çətin olduğunu (və mütləq baş verəcəyini) güman etsə, həmin hadisə və müsibət onun üçün çətin olacaqdır. Əgər hadisəni yüngül hesab etsə, aqibətdə yüngül

olar. Əgər hadisəyə etinasızlıqla yanaşsa, ona heç bir təsir göstərməz.¹

Həzrət Əmirəl-möminin Əli (ə) buyurmuşdur: *“Hər kəs sənə qarşı yaxşı gümanda olsa, onun gümanını təsdiq et, sənə qarşı güman etdiyi kimi keçin!”*²

Biz başqalarına xoş güman etməklə yanaşı, bu nöqtəyə də diqqət yetirməliyik ki, istəklərimizin qəbulu üçün xoşgümanlıq zəruridir. Rəvayətlərdən belə başa düşülür ki: *“Allah-taala (yalnız özüinə münasibətdə yox) hər şeyə münasibətdə yaxşı gümanı təsdiq edir və işini yaxşı gümanlara uyğun yerinə yetirir.”*³

Başqalarına yaxşı güman sanki Allaha qarşı yaxşı gümanın zahiri nümunəsidir. Güman edən şəxs hindu olaraq Allaha etiqad etməsə belə! Əslində varlıq aləmi öz varlığını Allah-taaladan aldığı üçün hansısa bir şəxsə çatan xeyir Allahdandır. Beləliklə, hər bir yaxşı gümanın nəticəsi Allah haqqında yaxşı gümandır. Yəni Allah-taala bu xeyir və yaxşılığı şəxsə, yaxud şeyə əmanət olaraq əta etmişdir. Bu zaman Allah-taala da həmin gümanı həyata keçirəcəkdir.

Rəvayətdə də bu mənaya işarə ilə buyurulur: *“Hər kəs bir daş barəsində xoş güman etsə, (Allah-taala) onda bir sirr qərar verər.”* (Ravi təəccüb edərək)

¹ “Süluki irfani dər sireyi Əhli-beyt (ə)” kitabından nəqlən, səh. 34.

² Yəni orada, səh. 35.

³ Yəni orada.

“*Daşdamı?!*” – soruşduqda İmam (ə) buyurdu:
“*Məgər “həcərül-əsvədi” (qara daşı) görmürsən?*”¹

Beləliklə, dünya xalqlarının torpağa, daşa, ağaca, şəxsə və başqa bir əşyaya təvəssül etmələrinə səbəb olan etiqadlarında həqiqət var. Lakin bu həqiqət etiqadda yox Allahın onlara lütf və mərhəmətindədir. Səbəblər və amillər onların yaxşı gümanı əsasında hazırlanmışdır.

QURANDA HİDAYƏT

SUAL 28: *Bağışlanmaq və günahlardan təmizlənmək Allahın istəyi və qüdrəti sayəsində mümkün olur. Əgər O istəsə bizi bağışlayar, istəməsə azğın yola salar. Eləcə də, çox insanlar bir neçə il ibadət və əziyyətlərdən sonra haqq yoldan azırlar, ya da əksinə. Görəsən, bu baxış insanda ümitsizlik yaradırmı?*

Bu məsələnin başa düşülməsi hidayət və azğınlıq növlərini, onların şəraitini, Allahın hikmətli iradə və istəyini dəqiq şəkildə tanımaqdan asılıdır.

QURANDA HİDAYƏTİN QİSİMLƏRİ

Qurani-kərimdə hidayətin dörd qismindən söz açılmışdır:

1-Ümumi təkvini hidayət: Bu, Allah-taalanın məxluqlara hakim etdiyi nizam-intizamdan ibarətdir. Belə ki, bütün varlıqlar bir-birlərilə həmahəng və əlaqəli şəkildə, müəyyən hədəfə doğru hərəkət edirlər. Allah-taala Qurani-kərimdə belə buyurmuşdur: “*Rəbbimiz hər şeyə öz surətini və şəklini*

¹ Yenə orada.

verən, sonra da onu hidayət edən (doğru yol göstərən) Allahdır.”¹ Belə bir hidayət müqabilində heç bir azğınlıq yoxdur.

2-İlkin və xüsusi təkvini hidayət: Bu, bütün insanların əql və fitrət yolu ilə bir sıra həqiqətlərə, dəyərlərə və qayda-qanunlara doğru hidayət olunmasıdır. Buna “batini höccət” deyilir. Bu qisim hidayətin bir neçə xüsusiyyəti vardır:

a) Yalnız insanlara məxsusdur.

b) İnsanlar arasında ümumi yönə malik olub, heç bir istisna qəbul etmir.

v) Zati və daxilidir.

q) Onun müqabilində heç bir azğınlıq yoxdur; yəni, Allah-taala heç kəsə onu Allahdan uzaqlaşdıran fitrət və azğınlığa aparan əql verməmişdir.

3-Ümumi təşrii hidayət: Bu, insanlara və cinlərə məxsusdur; çünki qanun çıxarmaq üçün ixtiyar, qüdrət və ayırdetmə qabiliyyəti lazımdır və bunu nəzərə almadan heç bir mənə kəsb olunmur. Qurani-kərim nöqtəyi-nəzərindən belə bir hidayət öz çərçivəsində ümumi yönə malikdir. Misal üçün, Allah-taala peyğəmbərləri və səmavi kitabları bütün bəşər cəmiyyəti üçün göndərmişdir. Belə bir hidayət müqabilində heç bir azğınlıq yoxdur. Çünki təşrii azğınlıq budur ki, Allah-taala peyğəmbərləri bəzi insanları azğınlığa yönəltmək üçün göndərsin və onlara azğınlığa sapdıran qayda-qanunlar, göstərişlər və hökmlər nazil etsin. Halbuki Allah-taala belə bir iş tutmaz və yalnız haqq söz nazil edir. ***“O, hər nə***

¹ “Taha” surəsi, ayə: 50.

deyirsə, hamısı haqdır!” Burada bir neçə mühüm nöqtə mövcuddur:

a) Allah-taala hidayətçi, şəriət göndərən, qanun və nizam qoyan adını daşdığı üçün bütün insanların hidayətini və doğru yola yönəlməsini istəyir. Məhz bu səbəbdən də, hamı üçün haqq din göndərilmişdir.

b) Bu barədə Allahın iradə və istəyi budur ki, insanlar məcburiyyət üzündən yox iradə azadlığı ilə düzgün və haqq yol seçsinlər. Əks təqdirdə, O, bütün insanları məcburi olaraq düzgün və haqq yola yönəldərdi, peyğəmbərlərə və risalətə ehtiyac duyulmazdı. Buna görə də, Qurani-kərimdə belə buyurmuşdur: ***“Biz onlara doğru yolu göstərdik—istər şükür etsinlər, istərsə də nankor olsunlar.”***

q) İnsanlar ümumi təşrii hidayət müqabilində (malik olduqları ixtiyar və iradə azadlığına diqqət yetirməklə) iki mövqe tutmuşlar: Bəziləri ona təslim olmuş, bəziləri boyun qaçıraraq tüğyan etmişlər. Elə buradaca hidayətin başqa bir qisminə diqqət yetirək:

4-Mükafata layiq təkvini hidayət: Bu hidayət ilahi peyğəmbərlər, əqli və fitri dəlillər müqabilində öz ixtiyarı ilə təslim olan şəxslərə, bir sözlə, möminlərə məxsusdur. Allah-taala onların üzünə başqa bir hidayət qapısı açmışdır. Başqa sözlə, onlar öz ixtiyarları ilə öncə qeyd etdiyimiz hidayətin mərtəbə və dərəcələrindən istifadə etdikləri üçün mükafata layiq görülmürlər. Buna görə də, ona ***“mükafata layiq təkvini hidayət”*** adı verilmişdir.

Bu hidayətin öncə qeyd olunan hidayət mərtəbələrindən əsaslı fərqi budur ki, onlar bələdçi və yol

göstərən yönünə, bu mərtəbə isə həmin xüsusiyyətlə yanaşı, məqsədə nail olmaq yönünə malikdir.

Bu təkvini hidayətin yuxarıda qeyd olunan iki qismdən (ümumi təkvini hidayət, ilkin və xüsusi təkvini hidayətlə) fərqi bundadır ki, həmin iki qisim istisnasız olaraq bütün insanlara aiddir. Bu qisim isə yalnız möminlərə məxsusdur. Əgər bir şəxs haqq və batil aşkar olduqdan sonra öz ixtiyarı ilə ilahi peyğəmbərlərin yolunu seçərək, o yolda qədəm atsa, Allah-taala onun doğru yola yönəlməsinin təkmilləşməsi və davamı üçün Öz təkvini və xüsusi mərhəmətini ona şamil edir, onun üçün yolu seyr etmə imkanını daha da işıqlandırır, təkamül maneələrini aradan qaldırır. Allah-taala buyurur: ***“Biz ona yolu müyəssər edəcəyik.”***¹ Başqa bir ayədə isə belə buyurur: ***“Doğru yolu tapanlara gəldikdə isə (Allah) onların doğruluğunu daha da artırır və onlara təqvalarının mükafatını verir.”***² Beləliklə, bu hidayət doğru yolu tapanlara aiddir və onlar öz ixtiyarları ilə hidayət yolunu ötüb keçmişlər.

Bu hidayət müqabilində cəzaya səbəb olan azgınlıq qərar tutur. Yəni hər kəs bütün hidayət imkanlarından – zahir peyğəmbərlərlə yanaşı, əql və fətrətdən, təkvini və təşrii hidayətdən – istifadə etdiyi halda, bilə-bilə haqq yoldan sapsa, ilahi kitaba arxa çevirsə, Allahın cəzasına düçar olar, müvəffəqiyyət və hidayət işığı ondan alınar. Başqa sözlə, Allah-taala

¹ “Ləyl” surəsi, ayə: 7.

² “Mühəmməd” surəsi, ayə: 17.

onu özbaşına buraxar və heç bir kömək etməz. Bununla da, o, öz azğın yoluna davam edərək cəhənnəm əzabına düşər olar. Qurani-kərimdə buyrulur: ***“Allah bir tayfanı doğru yola yönəltdikdən sonra qorxub-çəkinməli olduqları şeyləri özlərinə bildirmədən onları haqq yoldan çıxarmaz!”***¹

Diqqət yetirmək lazımdır ki, belə bir cəzanın (azğınlığın və Allahın kömək etməməsinin) səbəbi təkcə günah yox, həm də günahın davamı xüsusilə Allah və haqq yolla düşmənçilikdir. Əlavə edək ki, azğınlıq daimi cəza deyil, Bir şəxs daxilən dəyişib, haqq yola yönəlsə, Allah-taalanın lütf və mərhəməti ona şamil olar. ***“(Tövbə etdiyiniz təqdirdə,) ola bilsin ki, Rəbbiniz sizə rəhm etsin. Əgər siz (çirkin əməllərinizə və günahə) qayıtsanız, Biz də sizə yenidən cəza verərik.”***² Buna əsasən, Allah-taala heç vaxt insanı səbəbsiz olaraq azğınlığa salmır. Əksinə, Onun işi nöqsanları aradan qaldırmaq, kamillikləri son həddə çatdırmaqdır. Deməli, mükafata layiq təkvini hidayət və cəzaya səbəb azğınlıq insanın iradəsi ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir, məcburiyyətə səbəb olmur. Əksinə, insanın ixtiyari olaraq yerinə yetirdiyi əməllərin nəticəsidir.

Bir daha qeyd edirik ki, hidayət iki qisimdir: bəzən bələdçilik etmək və yol göstərmək mənasındadır. Bu, ümumi təşrii hidayətdir. Bəzən də məqsədə nail olmaq mənası daşıyır. “Mükafata layiq təkvini hidayət” bu qəbildəndir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki,

¹ “Tövbə” surəsi, ayə: 115.

² “İsra” surəsi, ayə: 8.

mükafata layiq hidayətə malik olmağın bir sıra şərtləri var. Bu şərtlər əxlaq və ürfan kitablarında bəyan olunmuşdur. Bir sözlə, ilahi müvəffəqiyyətlərin əldə olunub-olunmamasının bəzi amilləri var. Bu amillər bəzən insanın əməli, bəzən də qəlbi və əqidəsi ilə bağlıdır.

Cəzaya səbəb olan azğınlıqla əlaqədar bunu da əlavə edirik ki, azğınlıq “hidayət və doğru yolda olmamaq” mənasındadır. İnsandan hidayət nemətinin alınması onun azğınlığa düşməsi deməkdir. İstər ona səhv yol göstərilsin, istərsə də Allah-taalanın möminlərə məxsus etdiyi hidayət nemətindən məhrum olunsun. Cəzaya səbəb olan azğınlığın mənası da budur ki, Allah-taala insanı hidayət nemətindən məhrum edərək, onun qəflət yuxusundan ayılmasına səbəb olan amillər yaratmır. Çünki insan batil yol seçib, bu yolda qərq olduğu üçün həmin işlər onun vücudu ilə qaynayıb-qarışır və bir daha ilahi müvəffəqiyyətə, lütf və mərhəmətə layiq görülmür. Bəli, əgər batil yolda olmasaydı, ümumi təkvini və təşrii hidayət ona da şamil olardı.¹

Bir neçə il ibadət etdikdən sonra azğınlığa düşənlərə gəldikdə isə, onların azğınlığa düşmələrinin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Ola bilsin ki, onların yaxşı və saleh əməllər yerinə yetirməkdə əqidələri (bir sözlə imanları) zəif olsun, ya öz əməllərini yerinə yetirməkdə xalis niyyətləri olmasın, ya da şeytana, nəfsani istəklərə, dünya malına aldanış kimi əxlaqi pozğunluqlar nəticəsində batil yola düşsün.

¹ Bu bəhsin cavabı cənab Həmid Hadəvinin köməyi ilə hazırlanmışdır.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, İslamda əxlaqi dəyərlər bir sıra üsullar üzərində qurulmuşdur. İnsan onların hər hansı birində süstlük etsə, tənəzzülə uğramasına, azğınlığa düşməsinə zəmin yaranacaqdır. Misal üçün, İslamın əxlaqi üsullarında niyyət mühüm rol oynayır. Əxlaqi dəyərlərin, insani keyfiyyətlərin və səciyyəvi xüsusiyyətlərin, eləcə də, yaxşılıq və pisliliklərin mənbəyi hesab olunur. İslam baxımından əxlaqi dəyərlərə və keyfiyyətlərə malik olmaq üçün yalnız yaxşı əməl yerinə yetirmək kifayət etmir. Həm də insanın həmin əməli yerinə yetirməkdə məqsədi xeyir və ilahi olmalıdır. Belə olan təqdirdə onun üçün əxlaqi əməllər səmərəli olar.

Allah-taala “Bəqərə” surəsinin 264-265-ci ayələrində insanın sədəqə verməkdə niyyətinin mühüm rol oynamasını açıqlayaraq buyurur: ***“Ey iman gətirənlər! Sədəqələrinizi malını riyakarlıqla sərf edən, Allaha və axirət gününə inanmayan şəxs kimi, minnət qoymaq və əziyyət verməklə puça çıxarmayın. Belə şəxslərin halı üzərində bir az torpaq olan qayaya bənzər ki, şiddətli bir yağış o torpağı (yuyub) aparar və qayanı çılpaq daş halına salar. Onlar etdikləri işlərdən bir şey (savab) qazanmazlar. Şübhəsiz ki, Allah kafirləri haqq yola yönəltməz. Mallarını Allahın razılığını qazanmaq və ruhlarını möhkəmlətmək yolunda sərf edənlər uca təpə üstündə dağa bənzərlər. Oraya düşən bol yağış onun meyvələrini ikiqat artırar. Əgər bol yağış yağmazsa, az bir şəbnəm (şeh) də ona kifayət edir. Həqiqətən, Allah nə etdiyinizi görəndir!”***

Belə bir yaxşı və xalis niyyət yalnız iman sayəsində aşkar olur. Əlbəttə, imanın da müxtəlif dərəcələri var; bəzilərinin imanı möhkəm, bəzilərinin imanı isə zəifdir. Məhz bu səbəbdən də, ola bilər ki, (məsələn) qəflət və

məlumatlıqlıq ucbatından insan doğru yoldan azaraq tənəzzülə uğrasın.

Əxlaqın tənəzzülünə səbəb olan mühüm bir amil kimi insanın yolu üzərində qərar tutan nəfsani istəklər o qədər güclüdür ki, bəzən Allah-taala Öz peyğəmbərlərinə xəbərdarlıq edərək onun təhlükəsini xatırladır. Allah-taala bir ayədə həzrət Davuda (ə) belə əmr etmişdir: **“(Ya Davud!) Biz səni yer üzündə xəlifə etdik. Buna görə də, insanlar arasında ədalətlə hökm çıxar, nəfsdən gələn istəklərə uyma. Yoxsa onlar səni Allahın yolundan sapdırar.”**¹ İnsanın azğınlığa düşməsində şeytanın rolu və göstərişləri çox təsirlidir. Hətta uzun illər ibadətlə məşğul olan çoxlu abidlər və alimlər də Onun tələsinə düşmüşlər.²

Ümumiyyətlə, diqqət yetirmək lazımdır ki, Allah-taala Öz bəndələrinin xeyirli və yaxşı aqibətə çatmasını istəyir. Əgər doğru və haqq yoldan uzaqlaşılıb, əyri və batil yola düşmüşüksə, bunun səbəbi biz özümüzük!

ALLAHIN BİRLİYİNƏ İNANMAĞIN ŞƏRTLƏRİ

SUAL 29: *Görəsən, dini əsasları (üsulid-dini) qəbulunda, tovhid dərəcələrini də insan özü (təhqiq etməklə) əldə etməlidir, yoxsa tovhid dünyagörüşünü ümumi şəkildə və Quran ayələrindən öyrənməlidir?*

¹ “Sad” surəsi, ayə: 26.

² Bax: “Əxlaq dər Quran”, 1-ci cild, səh. 65-132.

İNSANIN YEGANƏ ALLAHA PƏRƏSTİŞİ

Qurani-kərim nöqteyi-nəzərindən insanın yeganə Allaha etiqađı aydın olsun deyə, tovhidi müəyyən həddə qəbul etmək lazımdır. Lakin ondan sonra heç bir şərtə ehtiyac yoxdur; hərçənd ki, onlara da nail olmaq çox yaxşı və bəyəniləndir.

Yeganə Allaha pərəstiş (müvəhhid olmaq) üçün dərk olunması zəruri hədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1-Yalnız Allahın zəruri varlıq olmasına inanmaq.

2-Yalnız Onu xaliq bilmək.

3-İnanmaq ki, dünya öz yaradılışında Allahdan qeyrisinə möhtac deyil və onun təkvinə rübubiyyəti – idarə olunması da məhz Ona məxsusdur.

4- Allahdan başqa kimsənin fərman vermək və qanun qoymaq haqqı olmadığına əminlik.

5-Allahdan başqa heç bir kəsin ibadət və pərəstişə layiq olmadığına etiqađ bəsləmək.

Əgər insanın vücudunda tovhidin bu beş dərəcəsi (başqa sözlə, vacib olan varlıqda tovhid, xəlv etməkdə tovhid, təkvinə rübubiyyətdə tovhid, təşrii rübubiyyətdə tovhid və ibadətdə tovhid dərəcələri) yəqin, etiqađ və təsdiq həddində aşkar olunsa, o tovhidin əsasını və Allahın birliyini qəbul etmişdir. Lakin tovhidin kömək istəmək, qorxmaq, ümid və məhəbbət bəsləmək kimi digər dərəcələrini Quran ayələrindən və rəvayətlərdən başa düşüb tovhidə olan imanını artırma bilər. Allahın birliyinə inanmağın

(müvəhhid olmağın) əsası isə yuxarıda qeyd etdiyimiz beş şərtədən ibarətdir.¹

¹ Bax: “Məarif-Quran”, 1-ci cild, səh.47-54; “Məarif-İslami”, Məhəmməd Cavad Bahunər, səh. 8-10 və 27-31.

TOVHİDLƏ ƏLAQƏDAR SUALLAR VƏ CAVABLAR

SUAL 1: *Allahın varlığını fərziyyə hesab edən şəxslərin cavabında nə deyə bilərsiniz?*

Əvvəla: “Fərz edin ki, Allah mövcuddur!” – ibarəsi düzgün deyil, bizim və sizin müşahidələrimizlə, sözsüz ki, uyğun gəlmir. Mümkündür ki, sizin bəzi dostlarınız üçün belə olsun, lakin bu, hamıya aid deyildir.

İkincisi: Görəsən, bu, ehtimallar aləmində etina edilməyən fərziyyədir? Kimsə onun isbatı və inkarı üçün cəhd edibmi? Dinlərdə geniş allahşünaslıq bəhslərinə müraciət etdikdə, belə bir işi qəbul etmək qeyri-mümkün olur.

Üçüncüsü: Tarix boyu zühur edən, ilahi kəlamı çatdıran, bizim doğru yola yönəlməyimiz, islahımız, eləcə də mərifətimizin çoxalması üçün bir sıra göstərişlər və təlimlər gətirən bu qədər ilahi peyğəmbərlər və elçilər də Allahın varlığını fərziyyə hesab etmişlərimi? Görəsən, insafli bir şəxsin vicdanı bunu qəbul edərmidi?

Dördüncüsü: İndiyə qədər müxtəlif dinlər və məktəblərdə allahşünaslıq yolları barəsində danışılarkən Allahı isbat etmək üçün Onun varlığı fərz olunmayıb. Əksinə, belə deyirlər: “Əgər Allah olmasaydı”, səbəb və nəticə (determinizm) zəncirini necə isbat etmək olardı? “Əgər Allah olmasaydı”, dünyaya hakim nizamı necə izah etmək olardı? “Əgər

Allah olmasaydı”, bəşərə ruhi və psixi sakitliyi necə hədiyyə etmək olardı? Həqiqətdə, Onun mövcud olmamasını fərz etməklə varlığını isbat edirlər. Başqa sözlə, Allahın varlığını fərz etməklə yox, dünyaya hakim nizam və səbəb-nəticə zənciri kimi bir sıra məsələlərin varlığını fərz etməklə Onun varlığını isbat edirlər.

Lakin öz dostlarınızın şübhəsinə cavab vermək üçün onların diqqətini öncə deyilən məsələlərə, eləcədə bu mövzuda çap olunan müxtəlif kitablara yönəldə bilərsiniz. Əgər Allahın nişanə və əlaməti sayılan bütün varlıqlara diqqət yetirsək, Onun varlığını inkar edə bilmədiyimiz kimi, fərz də etməyəcəyik.

SUAL 2: Allahı tanımaq yolları hansılardır?

Bu sualın cavabı sizin dərslik kitablarınızda da mövcuddur. Allahı tanımaq üçün bəşər cəmiyyətinin qarşısında olan yollar qısa şəkildə üç qisimdən ibarətdir:

1. Qəlb və fitrət yolu: Yəni hər hansı bir insan öz xilqətinin, ruhunun tələbi ilə ilkin və müqəddimə elmlər kəsb etmədən Allahı tanıyır. Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, fitrətdə məqsəd, əqli fitrət yox, qəlbi fitrətdir. İnsanlar fitri olan eşq qüvvəsinə iman və əqidə bəslədikdələrindən, bu qüvvənin güclənməsi üçün çalışırlar. Əgər insanın belə bir hissiyyata malik olduğunu öyrənmək istəsək, iki yolla üzləşəcəyik:

a) Şəxsən özümüzü və başqalarını əməli olaraq yoxlayıb imtahan edək.

b) Uzun illər boyu mənəvi məsələlərlə əlaqədar insanların psixologiyasını mütaliə və tədqiq edən alimlərin bu barədə nəzəriyyələrini öyrənək.

2. *Təbiət, yaxud elm və hissiyyat (empirik idrak) yolu:* Bu da öz növbəsində üç hissəyə bölünür:

a) Dünyaya hakim qayda-qanunlar və nizam-intizamla.

b) Məxluqları öz yoluna vadar edən xüsusi hidayətlə.

v) Aləmin yaranması ilə.

3. *Əqli (rasional idrak), yaxud məntiqi və fəlsəfi yol:* Bu yolun çətin olmasına baxmayaraq, onu ötür-keçmək, başa düşmək və başa salmaq üçün çoxlu müqəddimələrə ehtiyac duyulsa da, o Allahı tanımaq və Ona mərifət üçün ən gözəl və ən möhkəm vasitədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yolların hər biri müəyyən baxımdan digərindən üstündür: Qəlb və fitrət yolu fərdi baxımdan ən mükəmməl yoldur; yəni hər bir insan üçün ən gözəl, ən ləzzətli və ən təsirli yol qəlb vasitəsilə Allaha mərifət bəsləməkdir. Lakin onun elmi bir məsələ olaraq hamıya öyrədilməsi qeyri-mümkündür. Hissi və elmi mütaliələr vasitəsilə yaradılışı tanımaq ümumi xarakter daşıyır. Bu yol sadəlik və aydınlıq baxımından ən yaxşı yoldur. Bu yol bizi təbiəti idarə edən tədbirçinin, elm və hikmət

sahibinin qüdrətli bir varlıq olmasına etiqadlı edir. Lakin bəşər cəmiyyətinin hissi elmləri bu qüdrətli varlığın Allah olub-olmadığını isbat etməkdə acizdir. Əql yolu isə insanı müsbət və məntiqi bir elm vasitəsilə Allaha çatdırır.¹

SUAL 3: *Allahı yaxşı tanımaq üçün nə etməliyik?*

Allahı yaxşı tanımaq üçün aşağıdakı incə-nöqtələrə diqqət yetirmək zəruridir:

İnsanın Allah-taalaya münasibətdə elmini ümumi şəkildə iki hissəyə bölmək olar:

1-Hüsuli elm: Onda məqsəd Allahı əql, təfəkkür, düşüncə, dəlil və sübut vasitəsilə tanımaqdır.

2-Hüzuri elm: Bunun özü də iki hissəyə bölünür:

a) Fitri dərketmə, yaxud fitri olaraq Allahı tanımaq (kəsb olunmayan hüzuri elm) insanın daxilində olub, ixtiyar çevrəsindən kənardadır. İnsanların əksəriyyətinin əxlaq çərçivəsində məhdudlaşmayan bu fitri elmə və tanışlığa malik olması yalnız bir istedad və səbəbdir. İnsan öz səyi nəticəsində onu istedadından həqiqət, qeyri-müəyyənlikdən hüzuri dərk mərhələsinə çatdıra bilər.

2-İnsan kəsb olunan hüzuri elmə öz səyi ilə, təkamül mərhələlərini keçdikdən sonra Allahın lütf və mərhəməti sayəsində yiyələnə bilər. Bu

¹ “Üsuli fəlsəfə və rəyişi realizm”, müqəddimə: Şəhid Mürtəza Mütəhhəri, 5-ci cild, səh. 51-70.

mərifət müxtəlif – güclü və zəif – dərəcələrə malikdir. Onun axırını dərəcəsi yaradılışın son hədəfi və insanın ən yüksək kamalıdır. Bu hüzeni mərifətə yiyələnmək birinci qisimdə qeyd olunduğu kimi, müstəqil şəkildə insanın ixtiyarından xaric olsa da, ona yiyələnməyin müqəddimələri ixtiyari işlərdən sayılır. Həqiqətdə, ilahi mərifət kamalının bəxş edilməsi insana onun ixtiyari işlərinin bir hissəsinin mükafatıdır. Bu mükafat axirətdə tam və kamil şəkildə əta olunacaq. Baxmayaraq ki, hüzeni mərifətin digər dərəcələri bu dünyada Allahın bəzi övliyalari üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, insan öz nəfsini, öz həqiqətini tanıyib, ruhuna diqqət yetirməklə, nəfsin saflaşdırılmasından əgahlıqla, kamal yollarını öyrənməklə Allahı kəsb olunan “hüzeni” elm yolu ilə daha da yaxşı tanıya bilər. Həqiqətdə Allahı tanımaq üçün bir körpü sayılan özünü tanımaq şəri və əməli seyr-sülukdan, yollardan ibarətdir. Buna əsasən, insanı Allaha və mərifət məqamına çatdıran onun öz mahiyyətini bilməsi özünü dərk edib, əsl məqamına doğru hərəkət etməsidir. Bu da, yalnız təqva kəsb etməklə müyəssər olacaqdır.¹

¹ Bu məsələ ilə əlaqədar “Sürüş” nəşriyyatının üç cildə çap etdiyi Ustad Məhəmməd Şücainin “Məqalat” adlı kitabını diqqətlə və təkrar-təkrar oxumağınızı tövsiyə edirik.

SUAL 4: *Allahı tanımaqda “Siddiqin” sübutunun mənası nədir?*

“Siddiq” sözü “sadiq” (düz danışan) sözünün mübaliğə (hiperbolik) formasıdır. Bu söz Allah və Onun məxluqları ilə olan əhd-peymanda doğruluq mənası bildirir.¹ Bu sübutu ilk dəfə Əbu Əli Sina “İşarat” kitabının 4-cü bölümündə “Siddiqin sübutu” adı ilə araşdırmışdır. İbni Sinanın bu məsələ ilə əlaqədar mülahizələrindən məlum olur ki, onun zəhnində bu sübutun ilk qığılcımı Qurani-kərim ayələrindəndir.²

İbn Sinanın nəzəriyyə və mülahizələrinin ən böyük şərhçisi görkəmli alim Şeyx Tusi həmin sübutun “Siddiqin” adlandırılmasının səbəbi barədə yazır: “İlahiyyətçi qrupun üslubu iki yolla – təbiətşünaslar və teoloqlarla – müqayisədə ən düzgünü olduğundan, bu qrup “Siddiqin” (doğruçular və düz danışanlar) adlanmışlar.”³

Səbəb budur ki, bu sübutda ən az müqəddimə və mənbələrlə Allahın varlığı isbat olunur. İbn Sinadan sonra böyük İslam filosofları ona diqqət yetirmiş, hər biri xüsusi bəyan və mülahizələrlə onu şərh etmişlər. İlahi həkim və filosof mərhum Mehdi Aştiyani “Siddiqin” dəlili ilə bağlı on doqquz növ mülahizə bəyan etmişdir.

¹ “Təliqə bər şərh-i hikmət”, səh. 488-497.

² “Əl-ışaratu vət-tənbiha”, İbni Sina, 3-cü cild, səh. 66.

³ “Şərhül-ışarat”, Nəsirəddin Tusi, səh. 214.

Ümumiyyətlə, bu sübut varlıq həqiqətinə diqqət yetirməklə məhz Allahı isbat edir. Buna görə də Allahın varlığını zamanın yaranması yolu ilə isbat edən teoloqların, hərəkət vasitəsilə isbat edən təbiətşünasların, zati imkan vasitəsilə isbat edən ilahi filosofların, kəşf və müşahidə vasitəsilə Allaha çatan ariflərin sübutları arasında fərq vardır.

Burada “Siddiqin” dəlilinin bütün izahlarına və ya ən mühüm incəliklərinə işarə etmək əlavə vaxt apardığı üçün Əllamə Təbatəbainin “Üsuli-fəlsəfə və rəvişi-realizm” («Fəlsəfənin əsaslara və realizm üslubu») adlı kitabında qeyd olunan görüşlər, mülahizələr və izahlar digər müəlliflərin izahlarından sadə və əhatəli olduğundan həmin mülahizələri qeyd edirik:

“Sübut olunmasına şəkk-şübhə etmədiyimiz varlığın reallığı heç vaxt inkar oluna bilməz. Başqa sözlə, varlıq reallığı qeyd-şərtsiz olaraq həqiqətdir, heç bir halda qeyri-real olmur. Ötüb-keçməkdə olan dünya və onun hər bir dönəmi inkar edilmədiyindən inkarı qəbul etməyən gerçəkliyin eyni deyil. Əksinə, o gerçəkliklə yanaşı (digər bir) gerçəklik də var. O olmadıqda varlıqdan heç bir bəhrəsi olmur, öz varlığı yox olur. Əlbəttə, bu gerçəkliyin əşyalarla eyniləşib bir olması, ya onlara nüfuzu, ya onlarda hülul etməsi, ya da gerçəklikdən bir qisminin ondan

ayrılaraq əşyalara qovuşması mənasında deyil. (O eynilə işıq kimidir. Qaranlıq cisimlər onunla işıqlanır, onun vücudu olmadıqda zülmətdə qalır. Eyni zamanda həmin bu misal məqsədimizi bəyan etməkdə yetərsizdir). Başqa sözlə, Onun özü gerçəkliyin eynidir. Kainat və onun ayrı-ayrı hissələri də Onun vasitəsilə gerçəkləşir və Onsuz heçliyə, puçluğa düşər olur.

Nəticədə dünya və onun hissələri özü vücud (varlıq) müstəqilliyində və gerçəkliyə malik olmasında elə bir gerçəkliyə arxalanmışdır ki, Onun Özü gerçəkliyin eyni və özüdür. (O da elə müqəddəs Zatı heç vaxt zavala uğramayan Allahdandır.)

SUAL 5: *Allahı tanımaq insanın nəfsini (özünü) tanıyıb dərk etməsilə bağlı olduğundan, bilmək istəyirəm ki, “insanın özünü tanıyıb dərk etməsi” nə deməkdir və onu necə əldə etmək olar?*

Sizin bu sualınıza imam Əlinin (ə) buyuruğu ilə cavab verə bilərik. Belə ki, o həzrət buyurmuşdur: “Mən ərəfə nəfsəhu, fəqəd ərəfə Rəbbəhu.” Yəni “*Hər kəs özünü tanısa, şübhəsiz ki, Rəbbini də tanıyar.*”¹ Bu və buna bənzər digər rəvayətlərin izah və təfsirə ehtiyacı çoxdur və onun haqqında geniş şəkildə söhbət etmək alimlərin öhdəsinə qoyulmuşdur. Biz bu

¹ “Şərhi qurəul-hikəm və durərul-kəlim”, Əbdül-Vahid ibni Məhəmməd Təməmi, səh. 232.

sualın cavabını qısa şəkildə açıqlayaraq əsas incəliklərə işarə etməklə kifayətlənəcəyik:

İnsanın Allah-taalaya münasibətdə elmini ümumi şəkildə iki hissəyə bölmək olar:

1-Hüsuli elm: Allahı əql, təfəkkür, düşüncə, dəlil və sübut vasitəsilə tanımaq.

2-Hüzuri elm: Bunun özü də iki hissəyə bölünür:

a) Fitri dərkətmə, yaxud fitri olaraq Allahı tanımaq (kəsb olunmayan hüzuri elm) insanın daxilindədir və onun ixtiyar çevrəsindən kənardadır. İnsanların əksəriyyətinin – əxlaq çərçivəsində qərar tutmayan – bu fitri elm və tanışlığa malik olması təkcə bir istedad və səbəbdir ki, insan öz səyi nəticəsində onu istedadından həqiqət, qeyri-müəyyənlikdən hüzuri dərk mərhələsinə çatdırı bilər. Qurani-kərim ayələrində də mərifətin bu qisminə işarə edilmişdir. Belə ki, buyrulur:

-----SƏH.17.

“Batıldən haqqa tapınaraq üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə tut.”¹

Başqa bir ayədə isə belə buyrulur:

“(Ey Peyğəmbər!) Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən nəsillərini çıxarıb, onları özlərinə şahid tutaraq: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” – soruşmuş, onlar da: “Bəli, Rəbbimizsən!” – deyər cavab

¹ “Rum” surəsi, ayə: 30.

vermişdilər. (Belə bir şahidliyin səbəbi) Qiyamət günündə “Biz bundan qafil idik” və ya “Atalarımız daha əvvəl (Allaha) şəriq qoşmuşdular, biz isə onlardan sonra gələn bir nəsil idik. Məgər bizi (haqq yoldan) azanların törətdikləri əməllərə görə məhv edəcəksən?” – deməməiniz üçündür!”¹

2-İnsan kəsb olunan hüzüri elmə öz səyi ilə təkamül mərhələlərini keçdikdən sonra, Allahın lütf və mərhəməti sayəsində yiyələnmə bilər. Bu mərifət müxtəlif – güclü və zəif – dərəcələrə malikdir. Onun axırncı dərəcəsi yaradılışın son hədəfi və insanın ən yüksək kamalıdır. Bu hüzüri mərifətə yiyələnmək birinci qisimdə qeyd olunduğu kimi, müstəqil şəkildə insanın ixtiyarından xaric olsa da ona malik olmağın müqəddimələri ixtiyari işlərdən sayılır. Həqiqətdə, Allaha mərifət kamalının insana bəxş edilməsi onun ixtiyari işlərinin bir hissəsinin mükafatıdır. Bu mükafat axirətdə tam və kamil şəkildə ona əta olunacaqdır. Baxmayaraq ki, hüzüri mərifətin digər dərəcələri bu dünyada Allahın bəzi övliyalı üçün hazırlanmışdır. Qurani-kərimdə belə bir mərifət “baxmaq”, “müşahidə etmək” və “nəzər salmaq” kimi ifadələrlə qeyd olunmuşdur:

-----Səh.18.

¹ “Əraf” surəsi, ayə: 172-173.

“O gün neçə-neçə üzlər sevinib güləcək, (qəlb gözü ilə) öz Rəbbinə (Rəbbinin camalına) baxacaqdır!”¹

“Beləcə, İbrahimə göylərin və yerin mülkünü, səltənətini göstərdik ki, tam qənaətlə yaqin edənlərdən olsun!”²

Qeyd etdiyimiz hüzeni elm çərçivəsində Allahı tanımaq insanın nəfsini və özünü tanıması ilə mümkün olduğundan sizin irəli sürdüyünüz *“İnsanın özünü tanıyıb dərk etməsi nə deməkdir və onu necə əldə etmək olar?”* – sualların cavabı müəyyən qədər fərqlənəcək.

Lakin “hüzeni dərk”in birinci qismindəki “özünüdərkətmə” insanın öz fətrətinə və xilqətinə mərifəti deməkdir. İnsan “Fətrət nədir? Fitri anlayışlar və ideyalar hansılardır? Qurani-kərimdə fətrət necə araşdırılıbdır? Görəsən, bütün insanlar arasında müştərək yönələr tapmaq olarmı? Onların təyin edilməsində və bir-birindən seçilməsində meyar nədir? İnsanlar ilk baxışda bu müştərək yönərdən eyni şəkildə faydalanırlarmı? Fitri olaraq Allahı tanımaq nə deməkdir? Allah insanın fətrətində və daxilindədirmi? Əgər Allah insanın fətrətindədirsə, nə üçün bəzi insanlar Allahı inkar edir və Ondan üz çevirirlər?...” – suallarını öyrənib-bilmək istəyir.³

¹ “Qiyamət” surəsi, ayə: 22-23.

² “Ənam” surəsi, ayə: 75.

³ Bu barədə əlavə məlumat əldə etmək istəyənlər Əli Şirvaninin “Sərəştə insan” adlı kitabına müraciət edə bilərlər.

Bu mərifətə nail olmaq, başqa sözlə, fitri yolları tanımaq müxtəlif üslublarla müyəssər ola bilər:

1-Təcrübi, yaxud tarixi üslub: Bu üslubda cəmiyyətə, tarixə və onun müxtəlif dəyişikliklərinə müraciət etməklə hər yerdə və həmişə mövcud ünsürlər – güclü və zəif olsa da belə – (fitri işlərin əlamətləri və nişanələri) kəşf olunur. Əlbəttə, bu ünsürlər insanın insanlıq çərçivəsindəki ünsürlərdən olmalıdır. Məhz bu səbəbdən də bu ünsürlərdə öz mənafə güdmək (həmişə tarixdə baş verdiyi kimi), təcavüz, zülm və haqsızlıq məqsədilə başqalarını xidmətə götürmək ruhiyyəsinə yer yoxdur.

2-Əqli üslub: Bu üslubda “əsəleti-ümum” dəlillərinə (ümumi prinsipin ilkinliyi dəlilləri) istinad etməklə insanın (elmi sevmək, fəzilət sahibi olmaq və s. kimi) istəklərinin, ya Allaha yönəlməyin, ibadət və pərəstiş hissinin, yaxud dinin fitri olmasının isbat olunmasına səy göstərilir.

3-Müşahidə üslubu: Bu üslubda vicdana müraciət etməklə fitri ideyalar və görüşlər tanınır. Əgər insan öz daxilində bütün xüsusiyyətləri və şərtləri nəzərə almadan gözəlliyi, elmi və əxlaqi keyfiyyətlərə sevgi, onlara malik şəxslərin tərifı və onlara malik olmaq əhval-ruhiyyəsini özündə canlandırsa fitri ideyaları əldə edə bilər.

4-Nəqli üslub: Bu üslubda Allahın Kitabına, Peyğəmbər (s) sünnəsinə (rəvayət mənbələrinə) müraciət etməklə insanın fitri ideyaları və görüşləri

adı ilə müzakirə olunan mövzular araşdırılır və dərəcələrə bölünür.

Lakin hüzeni elmin ikinci qismindəki “mərifəti-nəfs”də – özünü tanıma və özünü dərk etmədə məqsəd insanın nəfsini, insanlığını və şəxsiyyətini tanımaqdan ibarətdir. Belə ki, insan “*Nəfs və onun xüsusiyyətləri nədir?*» «*Onun dərəcələri necədir?*», «*Bir-birilə necə əlaqədə olur?*», «*Nəfsin bədənə əlaqəsi necədir?*», «*Görəsən, nəfs, əql və qəlb eyni mənə daşıyır, yoxsa bir-birindən fərqlənir?*», «*Onları bir-birindən ayıran nədir?*», «*Quran və rəvayətlər baxımından nəfs necə təfsir olunur?*», «*Nəfsin yüksəlməsi və tənəzzülə uğraması nə deməkdir?*», «*Nəfsin saflaşdırılmasında məqsəd nədir?*», «*Nəfsin əməllə bağlılığı necədir?*», «*Nəfs hansı istedadlara və qabiliyyətlərə malikdir?*», «*Nəfsin mücərrədləşməsi nə deməkdir?*», «*Onun yüksəlməsinə səbəb olan amillər hansılardır?*», «*Nəfsi tanımaqla Allahu tanımaq və Ona mərifət bəsləmək mümkündürmü?*», «*Bu mərifətin hədd-hüdudu və dərəcəsi nədir?*” – suallarının cavabını həmişə axtarmağa çalışaraq öyrənib, dərk etsin. Bir sözlə, hər bir insan öz “nəfs”ini, yaxud “ruh”unu, yaxud “həqiqət”ini tanımalı və bilməlidir ki, əvvəlcə necə idi, indi necədir və gələcəkdə necə olacaq?¹

Allah-taala Qurani-kərimin “Maidə” surəsinin 105-ci ayəsində bu mərifətlə bağlı buyurur:

-----Səh.20.

¹ Əlavə məlumat üçün bax: “Dürusu mərifəti-nəfs”, Əllamə Həsənzadə Amuli; “Məqalat”, Ustad Məhəmməd Şücai, 1-ci cild.

“Ey iman gətirənlər! Özünü və həqiqətinizə diqqət yetirin, nəfslərinizi tanıyın. Siz doğru yolda olsanız, (haqq yoldan) azanlar sizə heç bir zərər yetirə bilməz. Hamınızın axır dönüşü Allahadır. Allah etdiyiniz əməllər barəsində sizə xəbər verəcək.”

Bu ayənin axırında hamının Allaha tərəf qayıdışı, Allahla görüşdükləri gün əməllərinin və işlərinin nəticələrinə nail olacağına diqqət yetirdikdə insanın öz nəfsinə və həqiqətinə mərifətinin dərin mənə daşdığı aydınlaşacaq. Buna əsasən, *“Hər kəs özünü tanısa, şübhəsiz ki, Rəbbini də tanıyar!”* – rəvayətinin mənası belədir: Hər kəs özünü olduğu kimi tanıyıb, Allahın təcəlla və zühur etdiyi yeri bilsə, öz Rəbbini tanıyar və qəlb gözü ilə Onu görər.

İkinci mənada olan nəfsi tanımağın və özünüdərkətmənin yollarını araşdırmazdan öncə, bir neçə incəliyə diqqət yetirmək zəruridir:

1-Nəfsi rəzil sifətlərdən təmizləyib saflaşdırmaq və onun ali dərəcələrinə nail olmaq üçün hər şeydən əvvəl nəfsi, eləcə də, səadət və tənəzzül amillərini tanımaq lazımdır.

2-Nəfsi tanımaq, həqiqətdə yolu və yolçunu tanımaq deməkdir. Çünki Allaha doğru hərəkət edən insanın nəfsidir. İnsanın Allaha yetişmək üçün ötüb-keçdiyi yol isə öz nəfsinin dərəcələridir. Hər hansı bir dərəcəni keçməklə yüksək dərəcəyə qədəm qoyar. Əhəmiyyət kəsb edən məsələ budur ki, öncə qeyd etdiyimiz ayəyə əsasən, bu yolu ötüb-keçməkdə son məqsəd

Allahdır. Buna görə də insan həmişə Allahı yad etməlidir. Əgər insan yol gedərkən son məqsədini unutsa, yolun özünü də unudar. Deməli, Allahı yaddan çıxarmaq nəfsi unutmaqla nəticələnir.

3-İslamın əsas mənbələrində nəfsi tanımaq dedikdə olan başqa mərifət yox, Allahı tanımaq üçün vasitə sayılan mərifətdir.

4-İslam mənbələrinə – Quran ayələrinə və rəvayətlərə əsasən, bu mərifət əməli bir qanun hesab olunmalıdır. Yəni kamala və ali dərəcələrə doğru hərəkət etmək lazımdır. Əks təqdirdə, sadəcə olaraq elmi nöqteyi-nəzərdən nəfsi tanımaq, kamal və əməl mərhələsində qərar tutmaq yox, yalnız məfhumlarla tanışlıq deməkdir.¹

Bu mərifətə ümumi (sadəcə özünü dərk etmə) və xüsusi (əməli bir qanun olan) şəkildə nail olmaq aşağıdakı üsullarla mümkündür:

1-Elmi (insani) və təcrübi üsul: Burada insani və təcrübi (təbii) elmlərə əsaslanaraq ruhun və maddi bədənə həqiqəti, onların bir-birilə münasibəti xüsusiyyətləri, fəaliyyətləri, qüdrətləri aydınlaşır. Bizim nəzərimizcə, bu elmlərin əsaslarına – xüsusi və məhdud üsullarına əsasən, insanşünaslıq məsələsilə əlaqədar onların baxışları və nəzəriyyələri yetərli deyildir.

2-Əqli üsul: Burada əqli əsaslara, ruhun həqiqət və mahiyyətinə, nəfsin müccərəd olmasına, onun

¹ “Əl-mizan”, 6-cı cild, səh. 163-169.

əsaslarına, dərəcələrinə və maddi bədənə münasibətinə əsaslanaraq isbat olunur.

3-Nəqli üsul: Bu üsulda ayələrə və rəvayətlərə əsaslanaraq nəfsin və ruhun həqiqəti, onun xüsusiyyətləri və dərəcələri açıqlanır. Nəfsə mərifət, özünüdərk etmə barəsində öncə qeyd olunan suallara cavab verilir. Bizim nəzərimizcə, bu üsulda varlığın və ruhun Xaliqui, Onun sözlərinin təfsirçiləri, yəni Əhli-beyt (ə) nəfsin həqiqətlərinə agah olduqları üçün, onu (nəfsi) elmi araşdırmalarla tanımaq dəqiq, düzgün və dərin mənalıdır. Bir sözlə, ikinci qisim nəfsi tanımaq Allahı tanımaq üçün bir körpü, şəri və dini göstərişlərə əməl etməklə gerçəkləşən əməli və şəri seyrdir. Həqiqətdə, insanın Allaha həqiqi mənada mərifətinin səbəbi onun öz həqiqətini tanıması və öz əsl mənasına doğru hərəkət etməsidir. Təqva kəsb etmədən bu məqama malik olmaq mümkün deyildir.¹

SUAL 6: *Fitri mərifətə diqqətsizlik amilləri nədir?*

Əgər fitri olaraq Allahı tanımaq məsələsi ilə əlaqəli ayələrə diqqət yetirsək, bəzilərinin həmişə Allah haqqında fikirləşməmələrinin, bəzilərinin də tamamilə Allahı inkar etmələrinin dəlilini asanlıqla görə bilərik. Quran ayələrinə əsasən, fitri mərifətə diqqətsizliyin maneələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1-Unutqanlıq:

-----Səh. 24.

¹ Bax: “Məqalat”, 2-ci və 3-cü cild.

“Allahı unutduqları üçün Allahın da onları özlərinə unutturduğu kimsələrə bənzəməyin.”¹ Bu və buna bənzər digər ayələrdən başa düşülür ki, kafirlərin ilk baxışda Allaha qarşı mərifəti olmuşdur. Lakin küfr halında Allahı unutmuşlar. Bu unutqanlıq da Allahı danmağa, yaxud Ona etinasızlığa səbəb olmuşdur.

2-Maddi səbəblərə diqqət yetirmək:

“Müşriklər gəmiyə mindikləri zaman (dəryada batacaqlarından qorxub) iklasla Allahı çıxararlar. Allah onları sağ-salamat quruya çıxaran kimi yenə də (Ona) şərik qoşarlar.”² Həqiqətdə digər səbəblərdən üz çevirib, onlara ümid bəsləməmək insanın səbəblərin səbəbkarına – Allaha doğru üz tutmasına və insanın daxilində qoyulan fitri mərifətin oyanmasına səbəb olur. Bu və buna bənzər digər ayələrdən açıq-aşkar başa düşülür ki, insanı əhatə edib, onu özünə məşğul edənlərə diqqət yetirmək Allaha olan fitri mərifətə diqqətsizliyin ən əsas amilidir.

3-Rahatlıq və rifah:

“(Müşriklərə) De: “Mənə deyə bilərsinizmi ki, sizə Allahın əzabı gəlsə və ya qiyamət başınızın üstünü alsa, Allahdan başqasına dua edib yalvaracaqsınız? Əgər doğru danışan adamlarsınızsa (deyin görək!)”³

¹ “Həşr” surəsi, ayə: 19; “Tövbə” surəsi, ayə: 67.

² “Ənkəbut” surəsi, ayə: 65.

³ “Ənam” surəsi, ayə: 40; bax: 41-42-ci ayələr.

Bu ayədə göstərilir ki, insanın fitrəti ölüm vaxtı, qiyamət kimi çətin hadisələrdə oyanar. Demək olar ki, rahatlıq və rifah içərisində yaşamaq fitrətin yatması üçün zəmin yaradır.

4-Şeytanla dostluq:

“(Şeytan dedi:) Onları hökmən (doğru yoldan) sapdıracaq, uzun-uhadı arzulara, qəm-qüssələrə salacaq, heyvanlarının qulaqlarını kəsməyi və Allahın yaratdıqlarını dəyişməyi əmr edəcəyəm!” Allahı atıb Şeytanı özünə dost tutan şəxs, əlbəttə, açıq-aşkar ziyan uğramışdır.”¹

Allahın yaratdıqlarında dəyişiklik etmək fitri hökmdən və fitri olaraq Allahı tanımaqdan uzaqlıq deməkdir.² Bu da Şeytanla dostluğun nəticəsidir. Əgər bir kəs Şeytanla dostluq etsə, Allahın yaratdığı fitrət dəyişilər, Ona qarşı diqqətsizlik etməsinə, yaxud Onu inkar etməsinə gətirib çıxarar. Diqqət yetirmək lazımdır ki, biz öz əməl və rəftarlarımızla Allah-taalanı uzaq və əlçatmaz yerlərdə axtarıq. Halbuki O, bizə çox (insanın özünə şah damarından da) yaxındır.

SUAL 7: Tovhid və məadı dərk etmək yolları nədir?

Tovhid və məadı bəşər cəmiyyətinin idrakı həddə qavrayıb başa düşməyin ən yaxşı yolu insanın özü haqqında düşünməsidir. Bu məsələ ilə

¹ “Nisa” surəsi, ayə: 119.

² “Əl-mizan”, 5-ci cild, səh. 85.

əlaqədar ustad Məhəmməd Şücainin “Məqalat” adlı kitabının 3-cü cildindəki gözəl və cəzbedici, eyni zamanda dərinmənalı və təsiredici bəyanlarının bir hissəsini müxtəsər şəkildə diqqətinizə çatdırıram:

İnsanın özü haqqında düşünməsi: Allah-taala Qurani-kərimdə buyurur:

----- SƏh-25.

*“Quranın haqq olduğu müşriklərə bəlli olsun deyə, Biz Öz qüdrət nişanələrimizi onlara həm xarici aləmdə (kainatda, göylərin və yerin ətrafında), həm də onların öz daxilində mütləq göstərəcəyik...”*¹

Qurani-kərimin əmr və təkid etdiyi məsələlərdən biri də insanın özü haqqında düşünüb təfəkkür etməsidir. İnsanın özü barəsində düşünməsinin müxtəlif yolları, şərtləri var. Əgər onların hamısı düzgün yerinə yetirilsə, faydalı olar.

Ümumi baxışla, insanın özü haqqında düşünməsini iki qismə bölmək olar: 1-İnsanın “özü haqqında düşünməsi” özündə olan sifətlər və xüsusiyyətlər barəsində fikirləşməsidir. Belə ki, öz vücudunda olan təsirlərin dərin mənalı olmasını anlayaraq, onun vasitəsilə tovhid və varlığın yüksək həqiqətlərinin dərin sirlərini dərk etsin. 2-İnsanın “özü haqqında düşünməsi” hər şeyi unudaraq öz həqiqətinə qayıtması, “özü”nə

¹ “Fussilət” surəsi, ayə: 53.

səfər etməsidir. Belə olan təqdirdə, insanın həqiqətində bir nur yaranar, mərifət və müşahidə qapıları onun üzünə açılar. Belə bir düşüncə insana çoxlu fayda verir. Bu ariflik məqamına nail olmaq üçün ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

İnsanın öz vücudunda olan xüsusiyyətlər haqqında düşünməsi: İnsanın “özü haqqında düşünməsi”nin birinci qisminə qeyd etdik ki, bu qisim insanın öz vücudundakı sifətlər və xüsusiyyətlər barəsində fikirləşməsidir. Bu düşüncə öz mahiyyətimizin sirlərini anlatmaqla yanaşı, bizim Allah-taala, Onun sifətləri və felləri barəsində mərifət və bəsirətimizin çoxalmasına, başqa sözlə, tovhid və onun dərəcələri, varlıq və onun həqiqətləri barəsində agahlığa səbəb olur.

İmam Əmirəl-möminin Əlidən (ə) belə nəql olunmuşdur:

-----SƏH.26

*“Hər kəs özünü tanısa, şübhəsiz ki, hər bir mərifət və elmin sonuna çatar.”*¹

Məlum olduğu kimi, insan özü haqqında nə qədər çox fikirləşib şəxsiyyətini mükəmməl dərəcədə tanısa, həqiqətləri də bir o qədər kamil şəkildə tanıyar. Demək, həqiqətləri tanımaq üçün insan mütləq özü haqqında düşünməlidir. Əgər biz öz haqqımızda nə qədər çox fikirləşsək və

¹ “Qürər və dürər”, Amudi.

özümüzü yaxşı tanısaq, varlığın hiqiqətlərinə də mərifətimiz artar və onları yaxşı tanıyırıq. Yox əgər özümüz barədə fikirləşməsək və ondan xəbərsiz olsaq, varlığın həqiqətlərindən də uzaq və xəbərsiz qalırıq.

Belə bir mənə imam Əlidən (ə) də nəql olunmuşdur:

-----SƏH.27.

*“Hər kəs özünü tanısa, özündən başqasını da yaxşı tanıyar (və özündən başqasına aqahlığı çox olar), hər kəs özünü tanımasa, özündən başqasına münasibətdə də nadan olar.”*¹

Bizim həqiqətimiz kimdir və nədir? İlk dəfə bəyən olunan bu suala aydın və tutarlı cavab vermək asan iş deyil. “Biz yalnız zahiri bədəndən ibarət deyilik və onunla tamamlanmırıq!” – müddəasının dəlilə, sübuta və geniş izahata ehtiyacı var. Tədqiqatçılar bu mövzuda aydın, möhkəm və tutarlı dəlillər qeyd etmişlər. Mən də bu məsələ ilə əlaqədar “Məad, ya bazgəşt be suye Xuda” (Məad, yaxud Allaha doğru qayıdış) adlı bir kitab tərtib etmişəm. Orada araşdırmalar aparmış, dəlillər göstərmişəm. Hər kəs bu barədə məlumat əldə etmək istəsə, həmin kitabın 1-ci cildinə müraciət edə bilər.

Əlbəttə, bu müraciətlərə elə də ehtiyac duyulmur. Çünki qərəz və təqliddən uzaqlaşmış, bu barədə yaxşı fikirləşsək, açıq-aşkar görəcəyik ki,

¹ “Qürər və dürər”, Amüdi.

biz yalnız xarici bədəndən ibarət deyilik. Əksinə, bizim həqiqətimiz bədənlə sıx əlaqəli və onunla birgə olan başqa bir şeydir.

Hər halda, “bizim həqiqətimiz kimdir və nədir?” – sualının cavabında hamının dərk etdiklərinə diqqət yetirməliyik. Müəyyənləşdirməliyik ki, bu barədə özümüz nə dərk edirik.

Birinci mərhələdə açıq-aşkar görəcəyik ki, bizim həqiqətimiz “Mən” sözü ilə işarə etdiyimizdən ibarətdir. Biz hamılıqla “Mən” deyə öz həqiqətimizə işarə edirik. Bu, hamıya bəllidir və onda heç bir qaranlıq, şübhəli nöqtə yoxdur. Əsas məsələ budur ki, bu sözdə məqsəd nədir? “Mən” sözü nəyə işarədir?

Bəzilərinin nəzərinə, bu söz ruha işarədir və bizim həqiqətimiz ruhdan ibarətdir. Bəzilərinin də nəzəriyyəsinə görə, bu söz “ruh” və “bədən”dən üstün bir həqiqətə işarədir. Elə bir həqiqət ki, “ruh” və “bədən” müxtəlif mərtəbələrdə onun təzahürü olur. Belə ki, bədən onun ən aşağı, ruh isə ən mükəmməl, ən yüksək və əhatəli təzahürüdür. Onun əsas təzahürü ruhdur. Bədən onun varlıq dərəcəsi və təzahürü olsa da, çox aşağı səviyyədədir, ruh üçün yalnız əməli bir alətdir. Başqa sözlə, onun ən kamil, ən əhatəli zühuru və tam cəlvəsi həmin ruhdur. Bu yüksək həqiqəti onun tam cəlvəsində, camalını elə həmin

aynada görmək lazımdır. Bununla da, ruh, yəni onun əsas və ilkin təcəllası yüksək həqiqətdir.

Bu nəzəriyyəyə əsasən, bizim mahiyyətimiz bədən yox, ruhdan ibarətdir. Baxmayaraq ki, ruh öz yerində o əsl həqiqətin yüksək zühurudur və ona çox yaxındır.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları deyirlər: “Mənim ruhum”, “mənim cismim” deyərək, ruhu və cismi “mənə” aid etməyin özü də aydın və mükəmməl bir dəlildir ki, “mən” ilə işarə edilən həqiqət nə ruh, nə də cisimdir. O bu iki şeydən üstün bir həqiqətdir.

Bu nəzəriyyədə göstərilənlər öz növbəsində mürəkkəb məsələlərdir. Bu barədə söhbət etmək və təhqiqat aparmaq əzmində deyilik. Biz burada “mən” sözü ilə işarə etdiyimiz həqiqəti “əql” vasitəsilə araşdırırıq. İstər məqsəd “bizim ruhumuz”, istərsə də “bizim ruhumuz”dan üstünü olsun. Belə ki, onun kamil və tam cəlvəsi, ilkin və əhatəli zühuru elə “bizim ruhumuz”dur. Çünki “özümüz” haqqında fikirləşmək istəyirik və bizim özümüz də hər hansı birimizin “mən” sözü ilə işarə etdiyi həqiqətdən ibarətdir. Bu sözdə məqsəd həmin iki mənanın hər hansı biri olsa da, heç bir fərqi yoxdur. Ona görə ki, bu iki məna arasında olan fərq “mütəcəlla” (cəlvə olunan yer) ilə “cəlvə”, yaxud “zahir” ilə “məzhər” (zühur olunan yer) arasında olan fərqdən ibarətdir.

İndi isə özümüz haqqında fikirləşək. Öncə bu incəliyi qeyd etmək lazımdır ki, bu “fikir” həqiqətdə “seyr” etməkdir. O ən çox “vicdan”la, yəni “tapmaq”la həyata keçir. Həqiqətlərə nail olmaq üçün ən yaxşı yol budur. Başqa sözlə, hüsnü elmlə yox, müşahidə elmi ilə irəli gedirik.

Müxtəlif təzahürlərdə vahid həqiqət: Öz baramızda fikirləşdikdə, açıq-aşkar “Mən” sözü ilə işarə etdiyimiz “özümüz”ü çox deyil, bir həqiqət kimi görürük. Bununla belə, bu bir həqiqəti, yəni özümüzü müxtəlif təsirlərlə müxtəlif təzahürlərdə görürük.

Təzahürlərin hər hansı birinə müraciət etsək, özümüzü aydın şəkildə görəcəyik və ya onu özümüz, özümüzü isə hesab edəcəyik. Özü də onu özümüzün bir hissəmiz yox, əksinə onu özümüzün hamısı və özümüzü də onun hamısı qələmə verəcəyik. “Öz” həqiqətimizin və “mən”in hamısını təzahürlərin hər hansı birində xüsusi varlıq təsiri ilə tapacağıq. Yəni mücərrəd bir həqiqət olan “özümüzü” mücərrəd olan təzahürlərin hər birində görəcəyik.

Bu zaman “özünə” qaydıb, yalnız bir olduğunu görəcəksən. Sonra özünün xarici və daxili qüvvələrinin hər birinə qayıdıb, onlara bir-bir bax. Öz “eşitmə” duyğuna qayıdıb, gör ki, eşidən kimdir? Bu libas halına düşən nədir? Onun işi nədir? Bax gör ki, “eşidən” və “eşidən” adını özünə götürən həqiqət kimdir?

Bu zaman görəcəksən ki, bu libası geyən, “eşidən” adı daşıyan və belə bir təzahürdə zühur edən sən özünsən. “Mən” sözü ilə ifadə etdiyin özünü “eşidən”, “eşitmək” işini yerinə yetirən cildədə təcəlli edən, “eşidəni” özün və özünü “eşidən” görəcəksən. Həm də onun bir hissəsini yox, hamısını!

“Görmə” duyğusuna qayıdıb, görənin kim olduğuna diqqət yetir! Bax gör ki, zahiri görkəm halına düşən kimdir? Bu görkəmdə onun işi nədir? “Görmə” duyğusuna malik olan və “görən” adını özünə götürən hansı həqiqətdir?

Yenə də özünü görəcəksən. O bu təzahürdə zühur etmişdir və “görmə” işini yerinə yetirir. Bununla da, siz “mən” adı daşıyan özünüzü bütün bu daxili və xarici – “eşitmə”, “görmə”, “dadbilmə”, “iybilmə”, “yadda saxlama”, duyğularında, “toxunmaqla dadma” hissində, “əql”, “xəyal” və s. qüvvələrində tapıb görəcək, eləcə də hər hansı bir duyğunun və qüvvənin özünəməxsus varlıq təsirini müşahidə edəcəksən.

Başqa sözlə, məsələn, başqa bir şəxsin söhbətinə qulaq asdığınız zaman öz “eşitmə” duyğunuza diqqət yetirin. Bu zaman açıq-aşkar “mən” həqiqətini daşıyan özünüzü başqa şeylərlə, hətta təkcə qulaqlarla deyil, tam vücudunuzla eşitdiyinizi görəcəksiniz.

Sanki “qulaq” “eşitmə” duyğusu üçün yalnız bir addır. “Eşidən” və “dinləyən” şəxs “mən”dən başqa bir şey deyil və onun təzahürlərindəndir. Eləcə də, həm daxili, həm də digər idrak qüvvələrindən hər hansı birinə müraciət edib, ona diqqət etsəniz, onu da eyni şəkildə görəcəksiniz. Məsələn, “görmə” duyğusunda “mən” həqiqətini gördüyünə “dadbilmə” duyğusunda “mən” həqiqətinin daddığına şahid olacaqsınız.

Bu zaman açıq-aşkar görəcəksiniz ki, bir qüvvə nə qədər işlər yerinə yetirir. Bir həqiqət cümlələrə çevrilir və hər cümlədə digər varlıq təsiri mövcuddur. Belə olan təqdirdə, nə qədər çox düşünsəniz, bir o qədər heyran qalıb, həmin yolla “tovhid” barəsində çoxlu həqiqətlərə nail olacaq, Allahı hər nöqsandan pak biləcək, Onun oxşarı, tayı-bərabəri və bənzəri olduğunu inkar edəcəksiniz.

Bu yolla Allahın hər bir cərchivədən nöqsandan, eyb pak olduğunu, Onun zatının, sifətlərinin və fəllərinin heç bir oxşarı olmadığını qəbul edərək, aşağıdakı həqiqətləri müəyyən həddə başa düşmək olar:

a) Allahın qeybi zati təcəllə məqamında adlarda və sifətlərdə zühur edir. Bu məqamda hər bir adın öz hökmü və hər bir sifətin öz təsiri vardır.

b) Allahın və Onun zatının mütləq vəhdəti adların təzahürlərində qorunub-saxlanılır. Adların çoxluğu Onun zatının çoxluğuna səbəb olmur.

v) Bütün adların və sifətlərin həqiqi olan xarici nümunəsi birdir, o da Allahın qeybi zatıdır.

q) Allah-taalanın təcəlla və təzahürlərinin hər birinin öz məqamı vardır.

d) Salıqlər və arıflər üçün seyr məqamında bir çox həqiqətlər ardıcıl şəkildə qarşıya çıxır.

Cilvələrin faniliyi: Özümüz haqqında düşünməkdə davam etsək, özümüzdə və onun cilvələrində nəyə nail olacağıq? Bütün idark qüvvələrimizdə nə görəcəyik? Hər vaxt daxili və xarici idrak qüvvələrinin hər hansı birinə müraciət etdikdə, özümüzü onda, onu da özümüzdə müşahidə edirik. “Özümüzün eşitmə” duyğusunda eşitmək, “görmə” duyğusunda görmək, “dadbilmə” duyğusunda dadbilmək, “əql” qüvvəsində ağıl, “xəyal” qüvvəsində təxəyyül sifətlərilə birgə görəcəyik. Özü də dəlil və əqli hərəkət vasitəsilə yox, canlı şəkildə.

Bütün bu idrak qüvvələrində, yəni bütün bu cilvələrdə, bu cilvələrin özünü və varlıq təsirlərini yox, yalnız özümüzü görürük. Hər bir cilvənin zatını təzahür zatında fani müşahidə edirik və onun sifətini, yaxud felini təzahürün sifət, yaxud felində əsla görmürük. Sanki meydanda təzahürdən başqa heç bir şey mövcud deyil və qalanları ***“sizin və atalarınızın (özlərindən uydurub) qoyduqları adlardan başqa heç bir***

şey deyildir!”¹ Doğurdan da, görəsən, bu qüvvələrin hamısı fanidir, yoxsa, hamı bir növ özünün xüsusi mənasında mövcuddur.

Əgər bu mənanı yaxşı başa düşsən, müəyyən həddə zatda tovhidi, sifətlərdə tovhidi, fellərdə tovhidi, başqa sözlə, Allahın zatında, sifətlərində və fellərində əşyanın, onların sifət və fellərinin faniliyini dərk edib, bu həqiqətlərə çatacaqsan. Əlbəttə, bu həqiqətlər oxşarlıq vasitəsilə dərk edilmir; çünki Allah-taala istər zatda, istər sifətlərdə, istərsə də fellərdə məxluqata oxşarlıqdan pak və münəzzəhdir. Əksinə, məxluqlarda bu nümunələri görməklə müəyyən qədər tovhid həqiqətini və əşyanın faniliyini düzgün şəkildə başa düşmək olar. **“Allahdan başqa hər bir şey həlak olacaqdır.”**²

Əgər Allah-taalanı zatda, sifətlərdə və fellərdə hansısa bir şeyə bənzətsək, nəinki azgınlığa düşəcəyik, həm də səhvə yol verərək Ona qarşı mərifətimiz olmaz. İmam Rzanın (ə) həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql etdiyi bir hədisdə buyrulur:

-----SƏh. 33.

*“Allahu yaratdığına oxşadan şəxs Onu tanımamışdır.”*³

¹ “Nəcm” surəsi, ayə: 23.

² “Qisəs” surəsi, ayə: 88.

³ “Tövhid”, “tovhid və nəfyut-təşbih” bölümü, səh. 47.

Bu məsələ ilə əlaqədar özümüzlə Allah arasında olan fərq, yaradanla yaradılan arasındakı fərqlə bənzəyir. Bax gör ki, bunların arasında fərq nə qədərdir!

Əgər bu incəliyi yaxşıca qavrayıb, Allah-taalanın hansısa bir şeyə bənzərlikdən uzaq olmasını başa düşmək istəyirsənsə, bu həqiqətə diqqət yetir ki, biz özümüz, yəni “mən” sözü ilə ifadə olunan və qüvvələrdə təzahür edən həqiqət də öz növbəsində üstün bir qüvvədir. Həqiqətin özündən daha üstün bir həqiqət qüvvəsi var. Bu minvalla o həqiqət Allaha çatır: *“Əvvəl, axır, zahir, batin, əbədi, əzəli və diri məhz Odur! Göylərdə və yerdə olanlar Ona məxsusdur! Bütün işlər Ona qayıdır.”*

Varlıq bəxş edən yalnız birdir və o Allahdır. Məxluqlar Ona mənsubdur. Hər bir şey fani, O isə əbədidir. Belə olan təqdirdə, hansısa bir şeyi, istər zatda, istər sifətlərdə, istərsə də fellərdə Ona bənzətmək olarmı? Aydınır ki, cavab “xeyr!” – olacaqdır. *“Leysə kəmislihi şeyun!”* – ***“Onun misli, tayı-bərabəri və bənzəri yaxdur!”***

Bütün bu çətinliklər və sözlər Allaha münasibətdə mərifətə nail olmaq üçündür və məqsəd Onu hansısa bir şeyə oxşatmaq deyil; çünki Onun heç bir oxşarı və bənzəri yoxdur!

Ümumiyyətlə, belə bir mərifət vasitəsilə müəyyən qədər Allahın zatında, sifətlərində və fellərində olan tovhidin mənasını dərk etmək olar. Başqa sözlə, insan özündə mövcud olan cəlvələri

və qüvvələri yaxşı dərk etsə, müəyyən qədər Allah-taalanın zatında əşyanın faniliyini də başa düşər. Tovhidə mərifətlə, bir çox ayələrin, nişanələrin həqiqətləri və onların incəlikləri aydın olar.

Müxtəlif məqamlar: “Özümüz” haqqında başqa cür fikirləşsək, “Mən” sözünü ifadə edən özümüzü belə görəcəyik: “Eşitmə” duyğusuna malik olub eşidir, “görmə” duyğusuna malik olub görür. Elə həmin halda, “əql” qüvvəsilə düşündüyünü, “təxəyyül” qüvvəsilə xəyallara daldığını və başqa qüvvələrlə digər işlər gördüyünü hiss edir. Biz eyni bir zamanda müxtəlif məqamlara malik olduğumuzu və müxtəlif işlər yerinə yetirdiyimizi görəcəyik. Müəyyən bir iş və ya məqam onu başqa işlər yerinə yetirməkdən və ya başqa bir məqama nail olmaqdan saxlamayacağıdır.

“Özün” haqqında düşünüb, “özünü” belə gördükdə, aləmlərin Rəbbi barəsində “La yəşğəluhu şənun ən şən” – məsələsini başa düşüb, onu nisbətən düzgün şəkildə təsəvvür edə bilərsən.

Bu, Allahın hər hansı bir məxluqunun xüsusiyyətidir ki, aciz, fəqir, məhdud və zəif olduğu zaman başqa bir məqama nail ola bilməsin. Yəni Allah-taalanın istəyi və bəxşişi ilə belə bir kamala və xüsusiyyətə malik olsun.

Bu zaman, diqqət yetirsin ki, öz xalığı və yaradanı olan Allah kimdir və Xalığın varlıq

kamalı nədir? Sonsuz kamal və camala malik Allah barəsindəki “La yəşğuluhu şənun ən şənin!” – məsələsi hansı şəkildədir?

“Özümüz”də gördüyümüz bu mənə Allahın hədiyyəsidir və bizim eyblərlə, naqisliklərlə bir olan məhdud varlığımıza uyğundur. Bu mənadan azacıq və Allahın əta etdiyi miqdarda bəhrələnmişik. Allah-taalanın bu mənaya malik olması Onun Özündəndir və Özünün sonsuz, hər bir hədd-hüduddan, nöqsanlardan və eyblərdən pak varlığını münasibdir.

Eyni zamanda, müxtəlif məqamlara malik olmaq, bir məqamın başqa bir məqama maneə yaratmaması varlıq kamallarındandır. Onun mütləq və sonsuz olması, əslə və zətə Allaha məxsusdur. Allah-taala ondan çox məhdud və az miqdarda bizə də əta etmişdir. Bu, bizim vücudumuzda gözə görünür.

Əhatə etmək və hakim kəsilmək: “Özümüz”ün “bədənə” hakim kəsilməyimiz haqda fikirləşsək, bədənlə müqayisədə öz mənliyimizin və həqiqətimizin əhatəli olduğunu görəcəyik. Bu da bizim təəccüb və heyretimizin artmasına səbəb olacaq. Bu əhatənin nə keyfiyyətini görəcəyik, nə də onun sirlərlə dolu qatlarını başa düşəcəyik. Bu arada əhatə və hakimliyi görməyimiz kifayətdir. Amma bu çox dərin, çox dəqiq hesab tələb edir.

Bizim özümüzün, yəni “mən” sözü ilə işarə etdiyimiz həqiqətin öz bədənimizə mistik hakim kəsildiyini görəcəyik. Hər vaxt istəsə (bu iradənin həqiqətini də dərk etmirik) hər hansı üzvü hərəkətə gətirər və (öz qüdrəti dairəsində) istədiyini edər.

Siz öz fikrinizi işə salın. Bu zaman görəcəksiniz ki, hər vaxt istəsəniz, əlinizi tərpədəcək, gözünlə görəcək və öz iradə çərçivənizdə istədiyinizə əməl edəcəksiniz. Sonra bu hərəkətlərin hər hansı biri barəsində dərinlən düşünün. Məsələn, öz əlinizi sabit və hərəkətsiz saxlayıb, sonra tərpətmək istədiyiniz halda, dərinlən fikirləşin ki, iradə edib, öz əlinizi tərpətdiyiniz zaman nə baş verir? İradə edən kimdir və onun iradəsi nədir? Onun sizin əlinizlə münasibəti və əlaqəsi necədir? Əlinizlə nə kimi əlaqəsi vardır? Onun keyfiyyəti nədən ibarətdir? Adətən iradə etdikdə nə olur və hansı hadisə baş verir? Nəhayət, bu məsələdə nə kimi sirlər mövcuddur? Bu suallar haqqında düşündükdə, nə başa düşdüyünü və nə dərk etdiyinizə diqqət yetirin. Baxın, görün ki, hadisənin dərinliyinə və incəliklərinə varə bilərsiniz, ya yox?

Hər halda bu əhatə və hakimiyyətə nail olacaqsınız. Onun izahında aciz qalıb, incəliklərinə varə bilməsəniz də, eynilə onu görəcəksiniz. Bu əhatə və hakimiyyət barəsində

düşünüb, agah olduqdan sonra, həmin bu varlıq aciz, fəqirdir. Bu yolla müəyyən qədər Allahın əhatə və hakimiyyətini, onun nədən ibarət olduğunu başa düşəcəksiniz.

Əgər aciz və fəqir bir məxluq belə bir mistik əhatə və hakimiyyətə malikdirsə, yenilməz qüdrət və qüvvət sahibi olan Allah-taalanın əhatəsi necədir? Qurani-kərimdə buyrulur:

-----SƏH.36.

“(Ya Peyğəmbər!) Bil ki, onlar öz Rəbbi ilə qarşılacaqları (qiyamət günü dirilib haqq-hesab üçün Allahın hüsurunda duracaqları) barədə şəkk-şübhə içindədirlər.Bil ki, Allah hər şeyi əhatə etmişdir!”¹

Bu məsələ barəsində də fikirləşin ki, “özünüz”, yəni sizin şəxsiyyətiniz və mənliyiniz haradadır? Bədənin daxilindədir, yoxsa onun xaricindədir? Bəlkə də onlardan üstün olan başqa bir yerdədir?! Sonra Allahı hər bir eyb və nöqsandan, oxşarlıqdan pak bilib, bu həqiqətə diqqət yetirin ki, “O, qarışmadığı halda, hər bir şeyin daxilindədir və ayrı olmadığı halda onlardan xaricdədir.”

“Özü”nə səfər edib, orada seyr etmək: Öncə qeyd etdiyimiz kimi, insanın “özü” haqqında düşünməsinin ikinci qismi “özü”nə səfəri, orada seyr etməsidir. Bu Allaha doğru seyrin ən yaxın yollarındandır və xüsusi təfəkkür tərzinə malikdir.

¹ “Fussilət” surəsi, ayə: 54.

Özünəməxsus keyfiyyət və yola malik xüsusi təfəkkür tərzində seyr edən şəxs hər hansı bir şeydən üz çevirib, öz həqiqətinə qayıdır və onun nurlu həqiqəti təcəllə edir, mərifət və müşahidə yolu üzünə açılır, seyretmə başlanır və sözlərə sığmayan bir hadisə baş verir.

Bu təfəkkür tərzi, yaxud bu səfər istər başlanğıcda, istərsə də, mərhələlərinin tərtib və keyfiyyətində düzgün icra, bəyənیلən nəticə üçün tam mənada mükəmməl təlimlər və işarələrlə olmalıdır. Bu iş ciddi yanaşmaq lazımdır. Kamal iddiasında olanlar, azğınlığa düşənlər və haqdan sapanların təlimləri kimi olmamalıdır.

Bu səfərdə insan “özü”nü xüsusi şəkildə seyr edərək müşahidə məqamına nail olur. Məhz bu səbəbdən də yolu ötüb keçmək istəyən şəxsin xüsusi hazırlığı olmalı və ruhi baxımdan lazımi istedadlar kəsb etməlidir.

Beləliklə, əgər Allahın lütf və mərhəməti seyr edən şəxsə şamil olsa, bu “fikir”də müvəffəqiyyətə çatsa, onun üzünə Allaha doğru seyr yolu açılacaqdır. Bundan əlavə, saysız-hesabsız həqiqətlərlə və qərribə sirlərlə üzləşəcəkdir.

Ən yaxın yol insanın “özü”ndədir və onu özündə axtarmalıdır. Başqa sözlə, mütəal Allahın dərğahına çatmaq üçün ən yaxın yol insanın “özü”dür və məqsədinə nail olmaq üçün mütləq “öz” aləmində

gəzib, seyr etməlidir. Qurani-kərimdə buyurulur: “*Ey iman gətirənlər! Nəfslərinizi (özünüzü) unutmayın.*”¹

Xüsusi məzmunndan ibarət olan bu ayədə buyurulur ki, özünüzdən qafil olmayın və məqsədə nail olmaq üçün ən yaxın yolla hərəkət edin.

Bu məqamda bir məsələ: Bu məqamda qısa şəkildə bir məsələni izah etmək istəyirik. Ümid edirik ki, qeyd etdiklərimiz “özü”ndə seyr edən şəxslər üçün faydalı olacaq, lazımı bəsirətlərlə nəticələnəcək. (İnsanları doğru yola yönəldən yalnız Allahdır!)

Tədqiq olunmuş məsələlərdən biri də budur ki, bizim hissi, əqli və xəyali şeylərə münasibətdə elmimiz bir çoxlarının dediyi və bizim güman etdiyimiz kimi deyil. “Elm” və ya “dərk” məsələsi, onun müxtəlif yönləri qarışıq, dərin və sirlərlə dolu məsələlərdəndir. İnsan bu barədə nə qədər dərinə fikirləşsə, bir o qədər həqiqətlərə, qəribəliklərə çatar, təəccüb və heyranlığı daha da artır. Təəssüf ki, kiçik bir qrup istisna olmaqla, insanlar varlıq məsələləri və onun həqiqətlərindən qəflətdə qalır, onlar barəsində fikirləşmirlər. Bu məsələyə – “elm” və “dərk” məsələsinə – biganə olub, bu barədə öz əql və düşüncələrini işlətmirlər. Əksinə, düşüncələr, əqllər və himmətlər elə yerlərdə işlədilir ki, insafla yanaşsaq, deyə bilərik

¹ “Maidə” surəsi, ayə: 105.

ki, bu, insanın əqli və düşüncəsi süquta uğramışdır. Bu münasibət insanlıq məqamı ilə uyğun gəlmir.

Əslində insanın əqli və düşüncəsi bizim müşahidə etdiyimiz kimi olmamalıdır. Əgər insanın əql və düşüncəsinin vüsətini, hansı məqamlara yol tapa biləcəyini, nə kimi amilləri seyr edə biləcəyini, insanın üzünə hansı yolların açılacağını bildikdən sonra insanlara nəzər salsaydıq, onların özlərinə zülm etdiyini yaxşı başa düşərdik. Bu səbəbdən də belə bir vəziyyətdə obyektivlə bağlı məsələlər və varlığın həqiqətləri haqqında danışmaq çox çətin, bəlkə də qeyri-mümkündür.

Bir çox filosoflar, tədqiqatçılar və nəzər sahibləri “elm” və “dərk” məsələsilə əlaqədar fikir bildirmiş, yazmış və təhqiqatlar aparmışlar. Bir çox məqamlarda faydalı mətləblərə və həqiqətlərə işarə edərək məchul, qeyri-müəyyən məsələlər kəşf etmişlər. Lakin məsələnin həqiqətinə və əslinə olduğu kimi nail olmamışlar.

Bu nəzəriyyələr və araşdırmalar içində bəzi filosof və ariflərin münasibəti həqiqət üzərindən pərdəni götürmüş, məsələnin həqiqətinə varmışlar. Demək olar ki, bu nəzəriyyəni mükaşifələr (kəşflər) də təsdiqləyir.

Onların nəzəriyyəsinə əsasən, bizim dərk etdiyimiz bütün cüzi məlumatları – onun bir qismi

sayılan hisslər və təxəyyülləri – “öz”ümüzdə görürük. Onların hamısı “kiçik misal aləmi”, “bizə birləşən, bizimlə əlaqəli misal aləmi” adlanan bizim öz misal aləmimizdə mövcuddur.

Bizim “özümüzdən xaricdəkilərə nail oluruq” – düşünüb güman etməyimiz batil bir gümandır. Hisslər və duyğular vasitəsilə özümüzdən xaricdəkilərlə əlaqəmiz zəmin yaradır ki, xaricdə olanların oxşar və bənzərini “öz misal aləmi”mizdə tapaq. Bu əlaqə səbəb olur ki, biz misal şəklində xaricdə mövcud olanları “öz aləmimizdə”, yəni “öz misalımızda” yaraq.

Başqa sözlə, hisslər və duyğular vasitəsilə xarici aləmlə əlaqə saxlamağımız ruhumuz üçün yenilik hazırlayır ki, duyğular vasitəsilə əlaqə yaradan bir sıra xarici həqiqətlərin bənzərini özündə – öz misal aləmində – yaradaraq canlı şəkildə müəyyənləşdirsin. Bunlar təxəyyül və hissiyyat aləmi ilə (cüzi məlumatlarla) bağlı məsələlərdən ibarətdir.

“Ümumi məlumata” gəldikdə isə bu onların idrakı, yəni bizim əqli şeylərə, maddədən üstün həqiqətlərin müxtəlif yönlərinə uzaqdan elmimizdən ibarətdir. Əsas məsələ bundan ibarətdir ki, biz həmin ali həqiqətlərə uzaqdan-uzağa nail olduğumuz üçün, onları çox zəif görürük. Təbii ki, öz ardınca qeyri-müəyyənlik, məfhumu mənada ümumilik və s. kimi xüsusi

təsirlər də gətirir. Yoxsa həmin ali həqiqətlərin hər hansı biri öz dərəcəsində müəyyən bir həqiqətdir və xüsusi varlıq əhatəsinə malikdir.

Bu nurlu həqiqətlər bizə uzaqdan belə görünür. Onları hər şeyə aid edilən ümumi və qeyri-müəyyən məfhumlar kimi dərk edirik. Diqqət yetirmirik ki, bizim həmin nurlu həqiqətlərdən uzaq düşməyimiz, onları qeyri-müəyyən və hər bir şeyə aid olan halda görməyimizlə nəticələnmişdir. Əgər fasilə götürülsə, pərdələr aradan qaldırılsaydı, o nurlu həqiqətlərin hər birini varlıq genişliyinə malik olan müəyyən formada görərdik. Onlar müxtəlif təzahürlərdə aşkar edilmişdir. Eləcə də, başa düşərdik ki, əslində onun varlıq ümumiliyi məfhumu bir mənada deyil, varlıq genişliyinə malik olmaq mənasındadır. Onun müxtəlif fərdlərə aid edilməsi həqiqətdə, onun müxtəlif təzahürlərdə təcəllə etməsi deməkdir.

Bir həqiqətin qisimləri ilə üzləşmək onlardan ümumi bir məfhumu başa düşmək (bu, ümumi məfhumların idrakı bölümündə aydın bir məsələ sayılır) əslində mücərrəd bir həqiqətin müxtəlif təzahürlərlə üzləşməsidir. Bu üzləşmə bizim o həqiqəti uzaqdan müşahidə etdiyimizlə nəticələnir. Buna əsasən, gördüklərinin hamısını, həm hissi, həm də xəyali şeyləri özündə – öz

misali mərtəbədə, ümumi həqiqətləri də öz mücərrəd mərtəbədə görəcəksən.

Təbiət aləmindən misal aləminə və misal aləmindən mücərrəd aləmə: Əgər qısa şəkildə qeyd olunan məsələlərə yaxşı diqqət yetirsəniz, başa düşəcəksiniz ki, hisslər və duyğular vasitəsilə öz vücudumuzdan xaricdə olan təbiət aləmilə əlaqəmiz öz misal aləmimizə diqqət yetirməyimizə və orada xarici həqiqətlərin oxşarlığını görməyimizə səbəb olur.

Sonra öz misal aləmimizdə mücərrəd bir həqiqətin, onun qisimlərinin müxtəlif təzahürlərini müşahidə etmək öz mücərrəd aləmimizə diqqət yetirməyimizə səbəb olacaqdır. Varlıq genişliyinə malik olan mücərrəd həqiqətin özünə uzaqdan nail olacaq və uzaqdan nail olduğumuz üçün onu çox zəif və qeyri-müəyyən görəcəyik. Bu da misal aləmindən mücərrəd, yaxud əql aləminə keçiddir.

Öz misal aləmimizə çox yaxınıq. Təbii ki, bizim orada qərar tutmağımız da çox asandır. Duyğular vasitəsilə xarici aləmlə əlaqə saxlamaq, yaxud təxəyyül bizim öz misal aləmimizdə qərar tutmağımıza zəmin yaradır və orada qərar tuturuq. Demək olar ki, biz həmişə öz misal aləmimizdəyik, lakin ona diqqətsizik. Beləliklə, biz öz misal aləmimizdə qərar tutduğumuz, yaxud həmişə orada olduğumuz üçün öz misal aləmimizdə təxəyyül və hissiyyat kimi hər nə

görürüksə, heç bir qeyri-müəyyənlik olmadan yaxın və aydın görürük.

Lakin təbiətlə məşğul olduğumuz və misal aləmimizə diqqət yetirdiyimiz üçün öz mücərrəd aləmimizdə çox uzağıq. Təbii ki, bizim orada qərar tutmağımız çətindir. Buna görə də hər vaxt bu nəticə hasil olsa, çox zəif və naqis olur. Biz mücərrəd bir həqiqətin təzahürlərini müşahidə edib, bir tərəfdən onların vəhdət təşkil etməsini, digər tərəfdən isə, bir-birindən ayrılmasını gördüyümüzdən, zəmin yaranır ki, öz mücərrəd aləmimizə qayıdıb bu təzahürdə təcəllə edən həqiqətin özünə mütləq şəkildə nail olaq. Bizim öz mücərrəd aləmimizə qayıdıb, orada qərar tutmağımız tam zəif və naqis şəkildə yerinə yetirilir. Buna görə də təcəllə olan o həqiqəti aydın və olduğu kimi yox, öz misal aləmimizdə misali surətimizi gördüyümüz kimi zəif və qeyri-müəyyən müşahidə edirik.

Əgər “özümüzü” “təbiətə” və “öz misal aləmimizə” məşğul olmaqdan azad etsək, zaman və məkandan üstün nurlu aləm sayılan öz mücərrəd aləmimizdə qərar tutacağıq. Bu zaman təzahürlərdə və digər ümumi həqiqətlərdə təcəllə edən həmin həqiqətə nail olduğumuz kimi onları yaxından müşahidə edirik. Belə ki, qabaqcadan və uzaq fasilədən gördüklərimizlə yerdən göyə qədər fasilə olacaqdır və nə qədər ki, özümüz o

mərhləyə çatmamışıq, onun keyfiyyətini və necəliyini dərk edə bilməyəcəyik. Çünki bu, mücərrəd bir mərhlədir və onu canlı şəkildə görməyincə, keyfiyyətini başa düşmək qeyri-mümkündür. Orada olan həqiqətlərin hər hansı biri öz dərəcəində Allahın adlarının və sifətlərinin təzahürü, cəlal və camalının aynasıdır. O hara, bizim uzaqdan nail olduğumuz hara! Uzaqdan nail olduğumuz həqiqət bizim nəzərimizdə o qədər zəifdir ki, onun adını “ümumi məfhumlar” qoymuşuq. Orada mövcud olanlar isə haqqın surətinin eyni şəkildə əksidir.

Xülasə və nəticə: Öncə qeyd olunanlardan başa düşdük ki, bizim xarici aləmə diqqət yetirməyimiz və onların özümüzdən xaricdə olduğunu güman etməyimiz bizi “öz misal aləmimizə” diqqət yetirib, onlardan qafil etmişdir. Digər tərəfdən, bizim xarici aləmlə məşğul olub, öz misal aləmimizdə gördüklərimiz bizi öz mücərrəd aləmimizdən qafil etmiş, müşahidə mərkəzi sayılan nurlu dərəcəmizdən uzaqlaşdırmışdır.

Təbii ki, “seyr” və “fikir” məqamında hər şeydən öncə özümüzdən xaricdə olan təbiət aləmindən “xəyal” aləminə, yəni “öz misal aləmimizə” səfər edib qayıdırıq. Sonra “xəyal”, yaxud “misal” aləmində “mücərrəd” aləmə doğru hərəkət edib, özümüzdə dönürük. Bu da “müşahidə” mərhləsinin başlangıcıdır. Daha

sonra seyri davam etdirib, mücərrəd aləmdən keçməklə fanilik və dirilik məqamına çatırıq.

Bu məqamda bir sıra həqiqətlər: Bu məqamda bir neçə həqiqətə də işarə edirik: “Nəfsdə (özündə) seyr edən” şəxslərin bəzi həqiqətləri bilmələri faydalı və zəruridir. Onlar qeyd edəcəyimiz bu həqiqətlərə lazımınca diqqət yetirməli və onlar barəsində dərinlən düşünməlidirlər ki, yaxşı dərk edib, həqiqətə çatsınlar.

Əlbəttə, aşağıda qeyd etdiklərimiz ümumi işarələrdən ibarətdir. Allah-taala özünəməxsus hidayətlərlə, bu ümumi işarələrlə doğru yola yönəldir. Hidayət edən məhz Odur və hər şey Onun tərəfindəndir. Bu həqiqətləri tərtiblə və məxsus ünvanlarla qeyd edirik:

1-Təklidə xəlvət: Özümüzə qayıdıb, özümüz haqqında düşündükdə, tək-tənha olduğumuzu, hər şeydən üzöldüyümüzü, eləcə də xüsusi xəlvət bir yerdə qərar tutduğumuzu, yalnız özümüzü və özümüzlə birgə olanları görəcəyik.

Bu zaman Qurani-kərimin ayələrinin bəzi həqiqətləri bizim üçün müəyyən qədər aydın olacaqdır. Elə ayələr ki, bizim tək-tənha olduğumuzdan xəbər verir. Lakin biz tənha olmağımıza diqqət yetirmirik. Bunu öləndən sonra Allahın hüzuruna daxil olduğumuz zaman – qiyamətdə başa düşəcəyik. Həmin ayələrin bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənirik:

a) “Məryəm” surəsinin 80-cı ayəsində buyurulur:

-----səh.43.

“O, Bizim hüzzurumuza tək-tənha gələcəkdir!”

b) “Məryəm” surəsinin 95-ci ayəsində buyurulur:

-----səh.44.

“Onların hamısı (göylərdə və yerdə olanlar) qiyamət günü Allahın hüzzuruna tək-tənha gələcəklər.”

v) “Ənam” surəsinin 94-cü ayəsində buyurulur:

“(Ölüm zamanı deyilə) Siz bizim hüzzurumuza ilk dəfə sizi yaratdığımız kimi tək-tənha, özü də sizin ixtiyarınızda qoyduqlarımızı tərək edib gəlmisiniz. Artıq sizin (vaxtı ilə) öz aranızda Allahın şərikləri iddia etdiyiniz (batil) havadarlarınızı görmürük. Doğrudan da, sizinlə onlar arasında ayrılıq düşmüş və Allaha şərik iddia etdikləriniz (bütələr) də qeyb olmuşdur.”

Nəhayət, başqa ayələr və onlarda işarələr var ki, insan tək-tənhadır, özündən xaricdəkilərlə əlaqəsi qırılmışdır və heç bir şey onunla birgə deyil. Bu tənhalıq ona ölüm zamanı, eləcə də həqiqətlərin aşkar olduğu qiyamət günündə məlum olacaq. Hər kəs dünya həyatındakı batil xəyallarından və məşğul olduğu hər bir şeydən ayrılacaqdır.

2-Uca Allahla xəlvət etmək: Təklidə xəlvətdə özümüzü Rəbbimizlə birlikdə hiss edəcəyik. Yəni O,

bizim yaradanımız, idarə edənimiz və qüvvət verənimiz olsa da, Onunla birlikdə, sıx əlaqədə, həmişə Onunla xəlvətdə olduğumuzu və başqalarının deyil, yalnız Onun bizimlə birgə olduğunu görəcəyik. Qurani-kərimdə buyurulur:

-----səh.44

“Siz harada olsanız, O sizinlədir!”¹

Onu özümüzlə, özümüzü də Onunla birlikdə və bir-birimizlə olan əlaqəni çox möhkəm və yaxın hiss edəcəyik. Məgər belə deyilmi ki, O, hər bir şeyin və hər bir məxluqun Rəbbi və yaradanıdır? Mənim və sənin həqiqətimiz yəni “mən” sözü ilə işarə olunan həqiqət Onun məxluqu deyilmi? Mənim və sənin həqiqətinin Rəbbi O deyilmi? Bizim həqiqətimiz Ondan qaynaqlanmırmı və Onunla birlikdə deyilmi?

Əgər bu məqamda öz düşüncəmizin seyrində müvəffəq olsaq, batinimizdə tovhid nuru şölələnməyə başlayacaq, şirkin kökləri qırılacaq, imanımız möhkəmlənəcək, həqiqətin üzərindən hicablar və qaranlıqlar götürüləcək. Bizim sərvərimiz və tədbirçimiz məhz yeganə olan Allahdır! Bütün xeyir və zərərlərin mütləq calal və camal sifətlərinə malik Allah tərəfindən hökmün yalnız Ona məxsus olduğuna inanaraq, Onu öz məbudumuz və Rəbbimiz qərar verəcəyik.

¹ Hədid” surəsi, ayə: 4.

Allah-taala ilə xəlvət edərkən, hər nə qədər çox fikirləşsək. Üzümüzə həqiqət qapıları bir o qədər çox açılar və ayələrin sirləri, xüsusilə *“Allahdan başqa heç bir dost və yardımçı, heç bir məbud yoxdur, insanlar öz puç xeyalları ilə Ondan başqasını özləri üçün tanrı, məbud, dost və köməkçi qərar verərək azğınlığa düşürlər”* –ayələrinin, mənaları bizə məlum olar. Həmçinin aşağıdakı ayələri daha yaxşı başa düşərik:

-----səh.45.

1-*“Məgər sən bilmirsən ki, göylərin və yerin səltənəti (hökmranlığı) yalnız Allaha məxsusdur və sizin Allahdan başqa dostunuz və yardımçınız yoxdur?!”*¹

2-*“(Müşriklər) Allahı qoyub özlərinə nə xeyir, nə də zərər verə bilən bütlərə ibadət edirlər.”*²

3-*“Allahdan başqa ibadət etdikləriniz sizin və atalarınızın (özünüzdən uydurub) qoyduğunuz adlardan (bütldən) başqa bir şey deyildir.”*³

Bu ayələrə bənzər digər ayələr çoxdur. Onların hər birində xüsusi incəliklər, işarələr, həqiqətlər və sirlər mövcuddur.

Elə təsəvvür etməyin ki, bu ayələri də Qurani-kərimin digər ayələrini başa düşdüyümüz kimi dərk edirik. Əlbəttə, onların zehni mənalarını müəyyən qədər başa düşür və onları qəbul edirik.

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 107.

² “Furqan” surəsi, ayə: 55.

³ “Yusif” surəsi, ayə: 40.

Lakin onların həqiqətlərini canlı şəkildə dərk etmirik. Zehni mənalər və əyani həqiqətlər arasında böyük fasilə var. Onların arasındakı fasilə sözə, yazıya və ibarələrə sığmır, zehni məfhumlar və xarici həqiqətlər arasında mövcud olan fasilə kimidir.

“Fikir” məqamında və “Uca Allah ilə xəlvətdə” gördüklərimiz mənim və sənin zehnimizdə mövcud olan zehni mənalər deyil, ayələrin eyni və əyani həqiqətləridir.

3-Qəriblik və vətəndən uzaqlıq: Fikir məqamında və təkliddə xəlvət edərək özümüzə dönüb seyr edərkən, özümüzü yalnız Rəbbimizlə hiss etdiyimiz halda vətənimizdən və əsl məskənimizdən uzaq düşdüyümüzü, hər bir şeyi əldən verdiyimizi canlı şəkildə dərk edirik. Başqa sözlə, insan özündə üzücü bir qəriblik hiss edir. Özü ilə özünə ən yaxın əsl məskəni arasında uzaq fasilə düşdüyünü, özü ilə əsl məqamı arasında pərdələrin fasilə saldığını görür.

Həm özümüzü Məbudla birlikdə, Məbuda dost görürük, həm də Ondan uzaq düşdüyümüzü hiss edirik.

Qəriblik sıxıntısını və ayrılıq qüssəsini açıq-aşkar duyuruq. Elə bir duyğu ki, insan onun keyfiyyətini dərk etmir, sözlərlə və yazılarla bəyan edə bilmir.

4-Yaxınlıq, uzaqlıq və ayrılıq: Düşüncə, seyr davamlı olduqda, dərk edəcəyik ki, Allahdan uzaq

düşsək də Ona çox yaxınıq. Yəni O, bizə, biz də Ona həddən artıq yaxınıq. Qurani-kərimdə buyurulur:

-----Səh. 47.

“Biz insana şah damarından da yaxınıq!”¹

İndiyə qədər düşündüklərimizin bizi məqsəddən uzaqlaşdırdığını və Allahla bizim aramızda fasilə saldığını dərk edirik.

Bir sözlə, biz Ondən nə qədər uzaq olduğumuzu hiss etdiyimiz halda, Onun bizə hər şeydən, hətta özü müzdən yaxın olduğunu görəcəyik. Qurani-kərimin “Vələmu ənnəllahə yəhulu beynəl-məri və qəlbihi...” (**Bilin ki, Allah insanla onun qəlbi arasına girər!**)² – ayəsinə diqqət yetirdikdə, başa düşürük ki, bu arada ayrılıq və fasilə salan hicab və pərdələr bizim özü müzdedir. Əgər belə deyilsə, nə üçün Ona yaxın olduğumuz halda Ondən uzaq düşür və Onu müşahidə edə bilmirik?

Əgər arada heç bir pərdə və fasilə yoxdursa, şübhəsiz ki, hicran və ayrılıq mövcuddur. Görəsən, bu ayrılıq nədir və nədəndir? Allah-taala bizə bizim özü müzdən də yaxındeyilmi? Hər şeyi ehtiva etmişdir, ürəklərdən keçən hər şeyi bilir və hər yerdə hazırdir!

Bu, bir həqiqətdir! İnsan bütün pərdələri, hicabları və qaranlıqları kənara atmalı, özünü onlardan təmizləməli, onları özündən

¹ “Qaf” surəsi, ayə: 16.

² “Ənfal” surəsi, ayə: 24.

uzaqlaşdırmalı, paklanmalı və hər bir şeydən üz çevirməklə Allahı çağırmalı, Onu yad etməli və batini seyrə müşahidə mərhələsinə çatmalıdır.

Həzrət Əmirəl-möminin Əli (ə) buyurmuşdur:

-----Səh 48.

“Özünü tanıyıb, onu (haqdan) uzaqlaşdıran hər şeydən azad edən və təmizləyən şəxs arifdir!”¹

O həzrətin bəyanı çox dərin mənaya malikdir. Onda həqiqətlər və sirlər mövcuddur. Bu hədis və onun xüsusi ifadələri barəsində dərinlən düşünün. Nəfsində (özündə) seyr edən şəxslərin bu hədis üzərində düşünməsi zəruridir.

SUAL 8: *Görəsən, Allah zülm sifətinə, eləcə də digər mənfi sifətlərə malikdirmi?*

Bizim etiqadımıza əsasən, əql yaxşı və pis işləri ayıd etməyə qadirdir. İşlərin yaxşı və pisliyi əqli və zətiyədir. Bir sıra işlər zəti olaraq yaxşı və bəyəniləndir. Bəzi işlər isə pis və xoşagəlməzdir. Bizim əqlimiz şəriət buyuruqlarını nəzərə almadan, bəzi işlərin yaxşı olub, şübhəsiz yerinə yetirilməsini, bəzi işlərin pis olub, sözsüz tərk edilməsini dərk etməyə qadirdir. Əqlin hökmü sabitdir və sabit meyara malikdir. Fellərdəki yaxşı və pislik həmişə hamı üçün sabit və eynidir. Yəni,

¹ “Qürən və Dürəri Amudi.”

əgər əql ədalətin yaxşı, zülmün pis iş olmasını deyirsə, deməli, bu həmişə və hamı üçün belədir.

Buna əsasən, biz Allahın ədalətli olmasına, heç kəsə zülm və haqsızlıq etməməsinə inanırıq. Allah-taala həmişə yaxşı və bəyənیلən işlər görür. Ondən heç vaxt pis işlər baş vermir. Çünki əqlin hökmünə əsasən zülm, pis işlər və bəyənilməyən sifətlər pisdır, onlar mütləq tərک olunmalıdır.

Allah-taala mütləq şəkildə həkim və alim olduğundan, (zati olan, heç bir qeyd-şərt qəbul etməyən, xüsusi zamana, məkana və idrak edən şəxsə məxsus olmayan) bu işlərin pis olmasını hamıdan yaşı dərk edir və heç vaxt onları yerinə yetirmir. Başqa sözlə, insan dərk edir ki, ədalətlə davranıb, yaxşı əməllər yerinə yetirmək hər hansı bir şəxs üçün ucalıq və kamal; zülm və haqsızlıq edib, pis əməllər yerinə yetirmək isə, alçaqlıq və eybdır. Allah-taala mütləq şəkildə aqıl olduğü üçün bu məsələni dərk edir. Belə bir idrakla Allah-taala çirkin, nöqsanlı, eybli və kamalın əksinə olan işlər yerinə yetirərmi?!

Şiələrin əqidələrinə və yuxarıda qeyd olunan təhlillərə görə, Allah-taala zülm kimi rəzil və çirkin sifətlərdən uzaqdır.¹

¹ “İlahiyyat”, Ayətullah Cəfər Sübhani, (Həsən Məhəmməd Məkki Amilinin qələmi ilə), 1-ci cild, səh. 287-288.

SUAL 9: *Allah möhtacdırmı? Əgər möhtac deyilsə, (sözsüz ki, Allah-taala möhtac deyil; çünki bu ehtimal Onun “qəni” (ehtiyacsız) sifətinə ziddir) nə üçün insanlara Öz feyz və lütfünü əta edərkən, peyğəmbərlərə ehtiyac duyur?*

Diqqət yetirmək lazımdır ki, biz insanlar hidayət olmaq və doğru yola yönəlmək üçün peyğəmbərlərə möhtacıq və Allahın mütləq feyzi və lütfü insanın səadətə və xoşbəxtliyə nail olması üçün peyğəmbərlər göndərməsini tələb edir.¹

Lakin bu feyz və lütfün peyğəmbərlər vasitəsilə çatdırılmasının Allahın ehtiyacsız olması və Özündən başqasına möhtac olmaması ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur. Çünki “fellərdə tovhid”də (Allahın yerinə yetirdiyi işlərdə başqasının kömək və yardımına ehtiya olmamasında) məqsəd ilahi işlərin yerinə yetirilməsində Onun zatından xaricdə olan kömək və yardıma ehtiyacın duymamasıdır. Məhz bu səbəbdən də, Allahın öz yaratdığı bir səbəb vasitəsilə bir iş yerinə yetirməsi Onun ehtiyacsız olması və “fellərdə tovhid”lə heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Səbəblərdən istifadə etmək Onun ehtiyacsız olması ilə “Allah-taalanın Öz zatından və yaradılış çəriçivəsindən xaricdə olan səbəblərə ehtiyacı vardır!” – dediyimiz təqdirdə ziddiyyət təşkil edər. Buna əsasən, Allah-taalanın Öz yaratdığı və göndərdiyi peyğəmbərlər vasitəsilə bəndələrinə feyz, nemət və bərəkət əta etməsinin Onun ehtiyacsız olması ilə heç bir təzadı

¹ “Əl-mizan”, Əllamə Təbattəbai, 2-ci cild, səh.148.

yoxdur. Ehtiyacsız olmaq və fellərdə tovhid “Allah o peyğəmbərlərə ehtiyaclıdır ki, onları özü yaratmamışdır!” – dediyimiz təqdirdə öz həqiqi mənasını itirir.¹

Belə görünür ki, bu şübhələr öz aramızda işlədilən məhumların Allah-taala barəsində işlədilən məfhumlarla müqayisə etdikdə yaranır. Bu, Allahın felləri və sifətləri bölməsində daha çox müşahidə olunur. İnsan mümkün olan xarici nümunələrdən əxz edilən bir sıra məfhumları, gördüyü, yaxud tanıdığı əlaqəni bir məfhum hesab edərək, ümumiləşdirərək Allaha aid edir. Məsələn, biz “Allah dünyanın işlərini idarə edir!” – cümləsindəki “idarə etmək” ifadəsini öz aramızda işlətdiyimiz “Filankəs bir ailəni idarə edir!” – cümləsilə bir hesab edirik. Allahın ehtiyacsız olması və ya Öz feyzini, nemətini və bərəkətini bir sıra səbəblər vasitəsilə çatdırması məsələsi də bu qaydaya əsaslanır. Biz elə düşünürük ki, Allah-taalanın səbəblərdən istifadə etməsi insanın bir sıra alətlərdən istifadə edərək, öz işində həmin alətə möhtac olması kimidir. Bu vaxt insanın ani olaraq zehninə gəlir ki, Allah da Öz vasitəsilə feyzə çatan səbəblərə möhtacdır. Halbuki belə deyil. Biz öz məxluqumuz olmayan

¹ “Fellərdə tovhid” məsələsi ilə əlaqədar bax: “Məarif-Quran”, Məhəmmədəqi Misbah Yəzdi, 1-ci cild, səh. 80-88.

və yaratmadığımız, zatımızın və varlığımızın müqabilində olan alətlərə möhtacıq. Halbuki Allah-taala Öz feyzini, lütfünü, mərhəmətini, nemətini və bərəkətini elə alətlər, vasitələr və səbəblərlə çatdırır ki, onlar Allahın yaratdığıdır və Onun müqəddəs zatına bağlıdır.

Əlbəttə, bu məsələnin də dəlili budur ki, biz Allahın təsirlilik və yaradılış əlaqəsini, eləcə də zəruri və mümkün varlıq arasındakı əlaqəni düzgün şəkildə qavrayıb dərk etməyə qadir deyilik. Çünki insanın zehni bir sıra qeyd-şərtlərə malikdir və elmi-fəlsəfi ideyalarını təbiət aləmindən götürür. Buna görə də, Allahın dünya ilə əlaqəsini dəqiq şəkildə başa düşə bilmir.

Bizim məsələnin incəliklərinə varmağa qadir olmamağımız düşüncə və əqlimizi işlətməməyimizə səbəb olmamalıdır. Əksinə bu barədə çalışmalı, əqli mərifətimizi gücləndirməli varlıq aləminə hakim nizam-intizamı Qurani-kərimdən istifadə edərək öyrənməliyik. Əgər Quran ayələrinin Allahın varlıqlarla əlaqəsi ilə əlaqədar müxtəlif ifadələrinə diqqət yetirsək, Allahın “bütün varlıqlara (elmi və qüdrətilə) ehtiva etməsini”¹, “bütün varlıqlarla birgə olmasını”², “hər bir şeyin xalığı (yaradanı) olmasını”³, “hər bir şeyə malik olmasını”, “varlıq

¹ “Nisa” surəsi, ayə: 126.

² “Taha” surəsi, ayə: 111.

³ “Ənam” surəsi, ayə: 102.

aləmini hifz etməsini”¹, “insanları hər bir qəm-qüssədən qurtarmasını”², “varlıq aləminin Ona söykənməsini”³ və bu kimi təbirləri görəcəyik. Bununla da, bizim Allahın Özü qərar verdiyi və yaratdığı səbəblərlə əlaqəsinə qarşı mərifətimiz artacaq. Eyni zamanda Onun ehtiyacsız olması da aydınlaşacaq. Bu yolda Ondan kömək diləməliyik.

SUAL 10: *Allah Özü kimi bir varlıq yaratmağa qadirdirmi?*

“Qüdrət”in mənasına diqqət yetirdikdə bu sualın cavabı aydın olur. “Qüdrət” ixtiyar sahibi olan failin (iş görən) mümkün bir iş üçün başlanğıc olması deməkdir. Fail varlıq dərəcəsi baxımından nə qədər mükəmməl olsa, daha çox qüdrətə malik olar. Təbii ki, sonsuz kamilliyə malik olan varlığın qüdrəti də sonsuz və yenilməzdir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, qüdrətlə bağlı olan işlərin gerçəkləşməsi mümkün olmalıdır. Zti olaraq qeyri-mümkün işlər qüdrət dairəsindən xaricdir. Allah-taalanın hər şeyə qadir olması bu mənada deyil ki, (məsələn) başqa bir allah yaratsın. Allah «yaranmış», «məxluq» olmamalıdır. Bu məsələ eynilə iki ədədinin iki fərz olunduğu halda üç ədədindən böyük olmasına bənzəyir. Yaxud şəxs övlad fərz olunduğu halda atasından öncə yaranmış olsun. Əgər başqa bir allahın eynilə “Allah” rolunu ifa

¹ “Hud” surəsi, ayə: 57.

² “Ənam” surəsi, ayə: 64.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 255.

etməsinə – məxluq deyil, yaradan olmasını nəzərə
alsaq, o başqa bir yaradan vasitəsilə necə vücuda gələ
bilər? Bu, zati olaraq qeyri-mümkündür və xüsusən
qüdrət dairəsindən xaricdir.¹

SUAL 11: *Əgər Allah cisim deyilsə, Kəbə evinin
tikilməsinin fəlsəfəsi nədir?*

Əgər Kəbə Allahın cismani evi sayılsa, bu,
Onun cisim olmaması ilə uyğun gəlmir. Halbuki
Kəbənin tikilişi mövzusunda Quran ayələri və tarixi
sənədlərə əsasən, Məkkə ilahi bərəkətlərin nazil
olduğu, bəşərin doğru yola yönəlməsinə səbəb olan²,
Allaha ibadət və bəndəlik üçün ictimai bir məkandır.³
Allah-taala əvvəlcə susuz və məhsul verməyən bu
torpağa çoxlu dünyəvi xeyir və bərəkətlər əta etməklə
Özünün “ruzi verən” sifətinə malik olduğunu
açıqladı.⁴ Kəbənin Allah dərğahına yaxınlaşmaq
üçün məkan olmasına diqqət yetirməklə bəşər
cəmiyyətinin doğru yola yönəlməsi üçün bəndəlik
yollarının keyfiyyətini işıqlandırmaq olar. Necə ki
xüsusi günlərdə bir sıra əməllərə çağırışla insanlara
bəndəlik yolu xatırladır. İnsan öz nəfsindən hicrət
edərək, özünü hər növ çirkinlikdən, rəzil sifətlərdən,
Allahın yaddan çıxarılmasına səbəb olan

¹ Bax: “Amuzeşi-əqaid”, Ayətullah Misbah Yəzdi, 1-ci cild,
səh. 99-100.

² “Ali-İmran” surəsi, ayə: 96.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə: 125.

⁴ “İbrahim” surəsi, ayə: 37.

bağlılıqlardan, rənglərdən və təsəvvürlərdən saflaşdırıb ixlas və xüsusi tövbə ilə Allahın dərgahına yaxınlaşsın.¹ Bundan əlavə, Öz evini İbrahim məqamının əlaməti, əmin-aman bir yer və gücü çatanların həcc əməllərini yerinə yetirməsi üçün məkan qərar vermişdir. Bunların hər biri Allah-taalanın məqamının ucalığını göstərir. Həqiqətdə, bundan da aydın əlamət varmı ki, hər il minlərlə insan bu məkanda bir yerə toplaşib, həcc mərasimi əməllərini yerinə yetirir, Allahın übudiliyətini etiraf edirlər? Bu da öz növbəsində xalqların qəflət yuxsundan oyanmasına səbəb olur.²

Allah-taala bu evin tikilməsini əmr etmişdir ki, insanlar namaz qılanda, heyvanların başını kəsəndə və can verən halında üzüqibləyə dursunlar. Bundan əlavə, Allah-taala tövhid, vəhdət və birlik ruhiyyəsini canlandırmaq məqsədilə zahirdə bir-birlərindən ayrı olan qəlbləri bir araya gətirir, Öz dinini diri saxlayıb möhkəmləndirir.³

Gördüyünüz kimi, bütün bu təhlillərdə cismani və maddi məqsəd güdülür. Kəbənin tikilməsi Allahın cisim olmamasına zidd deyil. Əksinə, bu müqəddəs məkanın bərpa edilməsində məqsəd mənəvi məsələlərə əlamət və nişanə qərar verməkdən başqa bir şey deyildir.

¹ “Əl-mizan”, 1-ci cild, səh. 298.

² Yenə orada, 3-cü cild, səh. 354.

³ Yenə orada, 6-cı cild, səh. 142.

SUAL 12: *Allah-taala nə üçün bəzi insanları kor, kar və lal yaratmışdır?*

Bu sualı başqa şəkildə ifadə edək: nə üçün şər işlər (o cümlədən, təbii fəlakətlər) Allahın qəza çərçivəsinə daxil olur? Bu suala cavab vermək üçün aşağıdakı incəliklərə dəqiq şəkildə diqqət yetirmək zəruridir:

1-Bizim əqidəmizə görə, Allah-taala alim, qadir və mütləq xeyirxah olduğundan varlıq aləminə hakim nizamı ən gözəl şəkildə yaratmışdır. Başqa sözlə, Allahın yaratdığı bütün aləmlər ən gözəl və ən kamildir. Belə ki, ondan yaxşısını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Varlıq aləminin hər hansı bir hissəsi mümkün olduğu həddə gözəl yaradılmışdır. Buna görə də, Allahı “əhsənül-xaliqin” (*yaradanların ən gözəli*) adlandırırıq.¹

2-Həmçinin, bizim əqidəmizə görə, Allah-taala varlıq aləmini zati olaraq bir sıra əbədi və dəyişməz qayda-qanunlarla idarə edir. Dünyanın varlıqları və fenomenləri bir sıra sabit, dəyişməz və ilahi qayda-qanunlara məhkumdur. Başqa sözlə, Allah-taalanın dünyada müəyyən üslubları var və işləri yalnız həmin üslublar əsasında yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunlar insanlar arasındakı ictimai müqavilələr, əhd-peymanlar və zehni iltizamlar kimi deyil, təkvini bir həqiqətdir,

¹ “Muminun” surəsi, ayə: 14; “Tin” surəsi, ayə: 4.

dünyanın və onun varlıqlarının keyfiyyəti üzərində qurulmuşdur. Məhz buna görə də, onların dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

3-Bir baxışda, Allah-taala üç aləm – maddi, misal və mücərrəd (metafizik aləm) – yaratmışdır. Bu aləmlərin qabiliyyətləri və nizamındakı varlıq dərəcəsi əsasında, hər birinin özünəməxsus qayda-qanunları vardır. Yəni maddi aləmdə mövcud olan bir sıra hökmlər və təsirlər misal aləmində yoxdur. Bunun əksi olaraq, misal aləmində bəzi hökmlər və qanunlar vardır ki, onlar maddi aləmdə yoxdur. Mücərrəd aləm də maddi və misal aləminə münasibətdə belədir. Bu üç aləmin yaranışı, onlara özünəməxsus hökm və qanunların hakim olması ikinci incəlikdən qaynaqlanır. Yəni Allahın qəzavü qədəri maddi, misal və mücərrəd aləmlərin və onların varlıqlarının xüsusi, qanunlar və hökmlərə tabe olunmasını müəyyən etmişdir.¹

4-Maddi aləmin özünəməxsus mahiyyətinə, qabiliyyətinə və nizam-intizamdakı varlıq dərəcəsinə diqqət yetirsək Onun xüsusi hökmləri vardır. Əgər bu hökmlər, qayda-qanunlar olmasa, maddi aləm öz mahiyyətini itirər və artıq ona maddi aləm deyilməz. Bu aləmdə ziddiyyət, təzad, məhdudluq, məhv olmaq, puçluq və batillik

¹ Bu üç aləm və onlara hakim kəsilən qayda-qanunlar, hökmlər barəsində əlavə məlumat əldə etmək istəyənlər ustad Məhəmməd Şücainin “Məad, ya bazgəst be-suye Xuda” kitabının 1-ci cildininin 212-241-ci səhifələrinə müraciət edə bilərlər.

mövcuddur. Təbiət aləmi əlaqələrin birləşməsi və qırılması ilə zəngindir. Şadlıq, sevinc, qəm-qüssə, əzab-əziyyət, ümid və məğlubiyyət bu aləmdə birgədir. Bütün bu təsirlər bu aləmin özünəməxsus quruluşunun tələbidir. Bir sözlə, maddi aləm bu qayda-qanunlara və hökmlərə görə, “şər işlər” adlandırdığımız bəlalar, müsibətlər, əzab-əziyyətlər, möhnətlər və xəstəliklər, eləcə də “xeyir işlər” adını daşıyan səadət, xoşbəxtlik, şadlıq, sevinc, müvəffəqiyyət və qələbələrin mənbəyidir.

Yuxarıda qeyd olunan incəliklərə diqqət yetirdikdə, məlum olur ki, sualda qeyd olunan kor, kar və lal insanların yaranışı təbiət aləminin hökmlərə, qayda-qanunlara, təsirlərə, tələblərə əsaslanır və ondan yaxa qurtarmaq qeyri-mümkündür. Maddi aləmdə ziddiyyətlər və təzadlar mövcud olduğuna görə, bir sıra işlər öz düzgün məcrasından çıxır. Maddi aləmə biri kor, biri kar və digəri iflic halda qədəm qoyur. Birinin sağlam, digərinin (məsələn) iflic olması kimi fərqlər bu maddi aləmə hakim sabit qayda-qanunlara əsaslanır. Bunu maddi aləmin zat varlıq dərəcəsinə əsasən, qayda-qanunlar tələb edir. Varlıqlarda mövcud olan bu fərqlər həndəsi füqurların xüsusiyyətləri kimi zətiyyətdir. Məsələn, üçbucağın bucaqlarının cəmi 180-dərəcəyə, dördbucağın bucaqlarının cəmi isə 360 dərəcəyə

bərabərdir. Bu xüsusiyyətlərin üçbucağa və dördbucağa sonradan verilməsi düzgün deyil. Belə bir sualın qarşıya çıxması qəribədir: “Nə üçün məsələn, üçbucağa zülm edilmiş və o, 360 dərəcəyə bərabər deyildir?” Üçbucaq müəyyən olunmuş xüsusiyyətdən başqasına malik ola bilməz. Üçbucağı heç kəs “üçbucaq” etməmişdir. Yəni üçbucaq əvvəlcə başqa formada və başqa xüsusiyyətdə olmamışdır. Kimsə onu indiki üçbucaq formasına salmamışdır. Yaxud «üçbucaq və dördbucaq özü varlıq və gerçəklik mərhələlərinin birində heç bir xüsusiyyətə malik olmamış, sonradan hansısa bir qüvvə tərəfindən bu xüsusiyyətlər onların arasında bölüşdürülmüşdür», «O öz ürəyi istədiyi kimi üçbucağın 180, dördbucağın isə 360 dərəcəyə bərabər olduğunu qərar vermişdir» –müləhizələri düzgün deyil!

Buna əsasən, (məsələn) cansız təbiətin inkişaf və dərk etməməsi, bitkilərin inkişaf edib, dərk etməməsi, heyvanların həm inkişaf, həm də dərk etməsi cansız və canlı təbiətin (bitkilərin və heyvanların) varlıq dərəcəsinə zətiyyətdir. «Onların hamısı əvvəlcə eyni olmuş, sonradan Allah-taala birinə inkişaf və dərk etmə qabiliyyəti əta etmiş, digərinə heç birini etə etməmiş, üçüncüsünə isə birini əta etmiş, birini isə əta etməmişdir», –demək olmaz. Eləcə də, insanlar birinin kor və o birinin

kar olması, maddi aləmin varlıq dərəcəsinə zati bir məsələdir. Bir sıra sabit və dəyişilməz qayda-qanunlar nəticəsində bəzilərinin cismi fiziki bəlalara və müsibətlərə düçar olur, bəziləri isə sağlam qalır.

Ümumiyyətlə, bu bir həqiqətdir ki, varlıqların hər hansı biri və dünyanın hər hansı bir hissəsi imkan daxilində öz haqlarına çatmışlar.¹

Məlum olur ki, Allah-taala bu müsibətlərin və “şər işlərin” mənbəyi deyil. Əksinə, maddi nizam belə hadisələrin baş verməsini tələb edir və təkcə “xeyir işləri” qəbul edə bilmir. “Mücərrəd” aləm isə tamamilə bunun əksinədir. Yalnız məhz xeyir işləri qəbul edir. Aşağıda qeyd edəcəyimiz misala diqqət yetirdikdə bu məsələ daha da aydınlaşacaq. Günəş şüasını nəzərə alın. Bu şüa müxtəlif əşyalara saçdıqda, əşyaların qabiliyyətlərinə uyğun, müxtəlif şəkillərə düşür. Məsələn şüa qara rəngli cismə saçdıqda tutqun görünür. Şüanın çatdığı əşyada, yaxud məkanda istilik də yaranır. Əgər həmin şüa aydın və işıqlı bir məkana saçsa, öz işığını bir o qədər də itirmir və o məkanda istilik yaranmır. Bu iki misalda günəş şüasında heç bir fərq yoxdur. O, həm qaranlığa, həm də işıqlı məkana saçmaqda heç bir çətinliklə üzləşmir və öz şüasını əşyalara eyni

¹ “Ədl-İlahi”, Şəhid Mürtəza Mütəhhəri, səh. 169-172.

səviyyədə verir. Görəsən, günəş şüası ayrı-ayrı əşyalara düşdükdə, nə üçün müxtəlif şəkil alır? Görəsən, bunun səbəbi günəş şüasıdır, yoxsa əşyalardır? Tamamilə aydındır ki, əşya qara rəngli olduğuna görə, günəş şüası qara, işıqlı olduğuna görə aydın olur.

Varlıq aləmləri də Allah-taalaya münasibətdə belədir. Allah-taala varlıq aləminə Öz feyz və lütfünü eyni səviyyədə əta edir. Lakin aləmlərin varlıq dərəcəsindəki ixtilafları, fərqləri və qabiliyyətləri bu feyz və lütfün müxtəlif surətlərdə cəlvələnməsinə səbəb olur. Bu feyz və lütf “mücərrəd” aləmdə özünəməxsus varlıq dərəcəsinə, qabiliyyətinə, qayda-qanunlarına və hökmlərinə görə, sırf xeyir işlər surətində cəlvələnir. Maddi aləm özünəməxsus varlıq dərəcəsinə, qabiliyyətinə, qayda-qanunlarına və hökmlərinə görə, xeyir və şər işlərlə birgə zühur edir.¹

Beləliklə, biz əqidəmizə görə, Allah-taala dünyanı ən gözəl şəkildə yaratmış, onu sabit və dəyişməz qayda-qanunlara tabe etmişdir. Beləcə, təbiət aləmində “şər işlər”in “xeyir işlər”lə birgə olması maddi aləmin dəyişməz qayda-qanunlarının tələbidir. Buna əsasən, “şər işlər”in mənbəyi maddi aləm və ona hakim zəruri qayda-qanunlardır.

¹ Bax: “Təfsirul-Quranil-Kərim”, Məhəmməd ibni İbrahim Sədrüddin Şirazi, səh.399.

Əlbəttə, cavabın təkmilləşməsi məqsədilə iki incəliyə diqqət yetirmək lazımdır:

1-Sualda qeyd olunan misallardakı təbii şərlər insanın ixtiyar və iradə azadlığından qaynaqlanmır, təbiət aləminin tələblərinə əsaslanır və bu (təbii şərlər) dünyanın xeyir işləri ilə müqayisədə həddən artıq azdır. Əgər dünyada kar, kor, lal, əlil və şikəst insanları saysaq, onlar fiziki sağlamlığa malik insanlarla müqayisədə çox-çox azdır. Bu da, Allahın xeyir və şər işlərlə birgə olmağı tələb edən maddi aləmə lütf və mərhəmətidir. Təbii şərlər təbii xeyirlərdən olduqca azdır.

2-Əvvəla: Quran ayələrinə və rəvayətlərə əsasən, təbii şərlər insanın sınaq və imtahana çəkilməsi üçündür. Allah-taala bu haqda Qurani-kərimdə buyurur:

-----SƏH.59

“Şübhəsiz ki, Biz sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir az da mal, can və məhsul qıtlığı ilə imtahan edərik. (Ya Məhəmməd! Belə imtahanlara) Səbir edən şəxslərə müjdə ver!”¹ Çünki insanın əsl həqiqəti imtahan zamanı aşkar olur.

Başqa bir ayədə belə buyurulur:

“Həqiqətən, Biz fironçuları quraqlığa və məhsul qıtlığına düçar etdik ki, bəlkə ibrət götürələr.”

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə: 155.

İkincisi: Təbii şərlər insanların əməllərinin cəzası üçün bir vasitə, eləcə də, ilahi qəzəb və qisasdır. Buna “Ad”, “Lut”, “Firon” qövminə, habelə “İkkə” və “Həcər” səhabələrinə əzabın nazil olmasını misal göstərmək olar.¹

Üçüncüsü: Hədislər baxımından, Allah-taala bəzi insanlar qəflətən (təbii şərlər adlandırdığımız) işkəncələrə, əzab-əziyyətlərə, ağrı-acılara və müsibətlərə düşər olduqlarından, axirət aləmində və qiyamətdə onlara yaxşı mükafat veriləcək. Bu barədə iki rəvayət nəql etməklə kifayətlənirik:

1-İmam Sadiq (ə) (kor, kar və lal kimi cismi nöqsanlardan danışarkən) təkidlə belə buyurmuşdur: *“Allah-taala axirət aləmində belə şəxslərə səbir etdikləri halda, elə savab və mükafat verər ki, əgər onları yenidən dünyaya qayıdıb, həmin müsibətlərə və bəlalara dözməklə axirət aləmində qalmaq arasında ixtiyar sahibi etsəydi, savab və mükafatları daha da artsın deyə, yenidən dünyaya qayıdıb müsibətlərə və bəlalara dözməyi seçərdilər.”*²

2-İmam Rza (ə) buyurmuşdur: *“Mömin şəxsin xəstələnməsi onun günahlardan və səpmalardan paklanmasına səbəb olur. Bu, onun üçün ilahi bir rəhmət, kafirlər üçün isə əzab və lənətdir.”*³

¹ Bax: “Əraf” surəsi, ayə: 136; “Hud” surəsi, ayə: 82; “Fil” surəsi, ayə: 4.

² “Biharul-ənvar”, 3-cü cild, səh. 71.

³ “Səvabul-əmal və iqabul-əmal”, Məhəmməd ibni Əli Səduq, tərcümə və təshih: Əli Əkbər Qəffari, səh. 429.

SUAL 13: *Allahın təqdiri nə deməkdir? Əgər insanın ilahi təqdirin əksinə olaraq, heç bir iş görə bilməməsinə etiqad bəsləsək, bu, “cəbr” mənası daşıyacaqmı? Allahın qəzasında məqsəd nədir? Əgər ilahi qəza “işin sona yetib tamamlanması” mənasını ifadə edirsə, insanın öz işlərini ixtiyari olaraq yerinə yetirməsi necə mümkündür?*

Bu dörd sual ən əsas sullardandır. Onlara cavab versək, sizin nəzərdə tutduğunuz məsələ də aydınlaşacaqdır:

Əvvəlcə, Allahın “təqdiri” və onun insanın ixtiyarı ilə münasibəti barəsində söhbət etmək istəyirik. Təqdirin iki mənası var və onu mütənəsib olaraq iki kateqoriyaya bölmək olar:

1-Elmi təqdir: Ölçü və miqdar deməkdir. Allahın elmi təqdirində məqsəd budur ki, Allah-taala hər şeyin hər zamanda və məkanda hansı surətdə gerçəkləşəcəyini bilir. Başqa sözlə, Allah-taala varlıqların və fenomenlərin yaranma şərtləri, səbəbləri və müqəddimələrinin hazırlanmasından və onların baş verməsindən agahdır.

Allahın bu elmi təqdiri insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyət təşkil etmir; çünki Allah-taala bilir ki, məsələn, filankəs öz ixtiyarı və istəyi ilə hansı işləri və əməlləri yerinə yetirəcəkdir. Həqiqətdə Allahın əzəli elmi və uzaqgörənliyinin insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur. Çünki insanın ixtiyari olaraq yerinə yetirdiyi işlər Allahın elminin bir hissəsində

qərar tutur və belə bir elmin nəinki ixtiyarla ziddiyyəti yoxdur, həm də onu təsdiqləyir.¹

2-Eyni təqdir: Müəyyən ölçüdə icad etmək və yaxud hansısa bir şey üçün ölçü qərar vermək mənasındadır. Allahın eyni təqdiri məxluqatın idarə olunmasından ibarətdir. Belə ki, fenomenlərin üzərində xüsusi təsir qoyulur və bu, təbii olaraq hər hansı bir fenomenin uzaq və yaxın olmasını nəzərə almaqla bir-birindən seçiləcəkdir. Necə ki, cins, növ, şəxs və şəxsin halətləri bir-birindən fərqlənəcəkdir. Məsələn, insan cinsinin təqdiri yer üzündə xüsusi bir zamandan başlayaraq müəyyən bir vaxta qədər həyat sürməsindən, hər bir şəxsin təqdiri isə məhdud zaman çərçivəsində ata və anadan dünyaya gəlməsindən ibarətdir. Eləcə də, insanın ruzisində, həyatının digər problemlərində və ixtiyari işlərində olan təqdir onların hər hansı biri üçün xüsusi şəraitin hazırlanmasından ibarətdir. Həqiqətdə Allahın təqdiri bundan ibarətdir ki, Allah-taala hər hansı bir məxluqu müəyyən hədlər, qeyd-şərtlər, xüsusiyyətlər və istedadlarla vücuda gətirir.²

Bu təqdirin insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur; çünki bizim ixtiyarımız, öz ixtiyarımızla yerinə yetirdiyimiz əməllər və

¹ Allahın əzəli elmi, qabaqgörənliyi və insanın ixtiyarı barəsində əlavə məlumat əldə etmək istəyənlər Məhəmməd Səidimehrin “Elmi pişini-İlahi və ixtiyari-insan” adlı kitabına müraciət edə bilərlər.

² “Furqan” surəsi, ayə: 2; “Qəmər” surəsi, ayə: 49; “Yasin” surəsi, ayə: 38; “Muminun” surəsi, ayə: 18; “Əla” surəsi, ayə: 3.

ixtiyari işlərimizin müqəddimələri hər hansı bir başqa fenomen kimi, xüsusi yerdən, müəyyən kadrda və özünəməxsus dairədən keçəkləşir. Bu da Allahın müəyyən etdiyi təqdirdir. Məsələn, (ixtiyari bir əməl sayılan) insanın danışması mütləq özünəməxsus bir üzvlə həyata keçir və danışq forması alır. Buna görə də, Allah-taala nəfəs borularını, qırtlağı, səs tellərini, dili, dişləri, dodaqları yaratmış və bu hissələri (ixtiyari əməl sayılan) danışqın gerçəkləşməsi üçün müəyyən etmişdir.

Allah-taala ixtiyari işlərin müqəddimələrini də xüsusi şəraitlə təyin etmişdir. Məsələn, Allah-taala insanın qidalanması üçün bədəndə bəzi üzvlər yaratmış və onun sərf olunma yerlərini ayırd etmişdir. İnsanın qidalanmasında bəzi üzvlər rol oynayır. Əgər bu bədən üzvləri olmasaydı, ixtiyari bir əməl sayılan qidalanma prosesi gerçəkləşməzdi.

Ümumiyyətlə, Allah-taalanın xaricdə təqdirlə bağlı müəyyən etdiyi bütün işlər məcburidir. İnsanın ixtiyar və iradə azadlığı onda heç bir rol oynamır. Bədən üzvlərimiz bizə məcburi verilmişdir. Bizim bədənimizdə hansı üzvün olub-olmamasında heç bir seçim ixtiyarımız yoxdur və bu işə qüdrətimiz çatmır. Bəli, ixtiyari əməllərin müqəddimələri məcburi olaraq

yanarmışdır (və əgər bu müqəddimələr olmasaydı, ixtiyari əməllər həyata keçməzdi).

Allah-taala Öz müəyyən etdiyi təqdirlə hər hansı bir şəxsin yaşayışı üçün çərçivələr qərar vermişdir. (bizə öz növbəsində məcburi olaraq əta olunan) İxtiyari fəaliyyət onun daxilində yerinə yetirilir. Biz bu çərçivə daxilində ixtiyar sahibi olub, istədiyimizi görə bilərik, lakin ona tabe olmaq bizim ixtiyarımızdan xaricdir.

Başqa sözlə, ixtiyar qanunu, bütün ixtiyari işlərin müqəddimələri və ixtiyari işlərin görülməsini həyata keçirən hissələr (məsələn, bədən üzvləri) – varlıq aləminin tələbinə görə – Allahın müəyyən etdiyi təqdir əsasında məcburdurlar. Lakin öz ixtiyarımızdan və həmin müqəddimələrdən necə istifadə etmək bizim öz ixtiyarımızdadır.

“İlahi qəza” və onun ixtiyarla münasibəti barəsində söhbət etməzdən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, “eyni təqdir” mənasını daşıyan ilahi təqdir həqiqətdə naqis səbəblərə qayıtmaq deməkdir. Yəni fenomenin yaranması bir sıra müqəddimələrlə bağlı olub, o şeyin ölçüsü və həddinin təyin olunmasında təsirlidir və ona həmin şeyin təqdiri deyilir. Lakin bir şeyin tam səbəbi Allaha istinad edilsə belə, bu terminə əsasən, “təqdir” adlanmır. Bu tezliklə haqqında danışacağımız “qəza”dan ibarətdir.

Bu təhlilə əsasən, eyni təqdir heç vaxt dəyişə bilməz; çünki bir şeyin müqəddimələri hazırlandıqda, – əgər uzaq müqəddimələrdən olsa, – yenə də bir neçə başqa vasitə gerçəkləşməli, nəhayət həmin fenomenin özünə çatmalıdır. Bu zaman mümkündür ki, bir maneə yaranıb həmin şeyin gerçəkləşməsinin qarşısını alsın.

Bu incəliyə diqqət yetirdikdə, təqdirin dəyişməsi ilə əlaqədar nəql olunan bir çox rəvayətlərin mənası aydınlaşır. Bir sıra rəvayətlərdən başa düşülür ki, insan bəzi əməllər yerinə yetirməklə öz təqdirini dəyişə bilər. Məsələn, sədəqə vermək bəlanın aradan qaldırılmasına, qohumluq əlaqələrini möhkəmlətmək ömrün uzun olmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə, ilkin olan eyni təqdir bir bəlanın nazil olması, (məsələn) insanın müəyyən bir yaş həddinə çatdıqda, xəstəlik və ya qəzaya uğramaq nəticəsində vəfat etməsidir. Lakin sədəqə vermək və qohumluq əlaqələrini möhkəmlətmək həmin bəlanın və yaxud vəfatın qarşısını alır, təqdirin, taleyin dəyişdirilməsinə səbəb olur.

İLƏHİ QƏZA VƏ İNSANIN İXTİYARI

“Qəza” sona çatmaq, işi qurtarmaq mənasını daşıyır və bir işin son mərhələsini “qəza” adlandırmaq olar. “Qəza”nın da “təqdir” kimi iki

kateqoriyası var: “Elmi qəza” və “eyni qəza”. İşin sona çatmasını və sonuncu mərhələsini bilməyə “elmi qəza”, işin sona çatıb, həqiqətdə gerçəkləşməsinə isə “eyni qəza” deyilir.

Allahın elmi qəzası: Allah-taala varlıqların və fenomenlərin labüd olaraq həyatda gerçəkləşməsini bilir. Onun elmi qəzası insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Çünki Allah bilir ki, bir fenomen, yaxud bir fel və iş insanın ixtiyarı ilə labüd olaraq həyata keçəcəkdir. Başqa sözlə, Allahın, insanların öz ixtiyarları ilə yerinə yetirdikləri işləri barəsindəki elmi qəzasının mənası budur ki, O, insanın filan işdə ixtiyar sahibi olması ilə yanaşı, labüd olaraq gerçəkləşəcəyini bilir. Yəni Allah bilir ki, filankəs belə bir işi iradə edəcək, öz ixtiyarı və istəyi ilə onu yerinə yetirəcəkdir.

Allahın eyni qəzası: Bu, varlıqların labüd olaraq gerçəkləşməsinin Allaha mənsub edilməsi deməkdir. Başqa sözlə, Allahın eyni qəzası tələb edir ki, fenomenlərin varlığının yarandığı ilk gündən, hətta uzaq müqəddimələrin hazırlandığı vaxtdan Onun hikmətli tədbiri altında olduğuna inanaraq, yaradılış şərtlərinin hazırlanıb, son mərhələyə çatmasını Onun iradəsinə tabe hesab edək.

Başqa sözlə:

1-Hər hansı (səbəbə ehtiyacı olan) varlığın özünün zəruri varlıq həddinə çatması onun tam illətinin (səbəbinin) gerçəkləşməsi yolu ilədir.

2-Heç bir məxluq öz varlığında və varlığının təsirlənməsində müstəqil deyildir.

3-Təbii ki, bütün fenomenlərin varlığının zəruriliyi tam müstəqilliyə malik olan və heç bir şeyə möhtac olmayan Allaha aid edilir.

Həqiqətdə Allahın qəzası tələb edir ki, hər hansı bir fenomenin varlığı Onun təkvini izninə və istəyinə mənsub edildiyi kimi, Onun izni olmadan heç bir varlıq, varlıq aləminə qədəm qoya bilməz. Hər bir şeyin yaradılışı Allahın eyni qəzasına əsaslanır və Onun icazəsi olmadan heç bir varlıq özünəməxsus surətinə düşə bilməz.¹

SUAL 14: *Əgər Allahın eyni qəzası insanın öz ixtiyarı ilə yerinə yetirdiyi işlərə və onun müqəddimələrinə, şamilə, onların fenomenlər kimi həyatda gerçəkləşmələri Allaha istinad edildikdə, insanın ixtiyar və iradə azadlığına sahib olmaması məlum olur. Başqa sözlə, Allahın eyni qəzasına əsasən, necə ola bilər ki, insanın öz ixtiyarı ilə yerinə yetirdiyi işlərdə, həm öz ixtiyarına, həm də Allahın qəzasına istinad edilsin?*

Bizim nəzərimizcə, Allahın eyni qəzası insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Bu məsələ ilə əlaqədar şübhə yanlış təsəvvürdən yaranmışdır. Belə ki, varlığın zərurəti və işin gerçəkləşməsi (özünün tam səbəbi mövcud olduğu təqdirdə) ixtiyarın müqabilində məcburiyyət mənasında təsəvvür edilmişdir. Halbuki bu

¹ “Nisa” surəsi, ayə: 78; “Şüəra” surəsi, ayə: 79-81.

təsəvvür düzgün deyildir; çünki bir nəticənin bir neçə səbəbə istinad edilməsinə diqqət yetirdikdə, Allahın eyni qəzasının insanın ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyət təşkil etməməsi aydın olacaqdır. Məsələnin aydın olması üçün diqqət yetirmək lazımdır ki, bir fenomenin yaranmasında bir neçə səbəbin təsiri aşağıdakı surətlərdə təsəvvür edilə bilər:

1-Bir neçə səbəb birlikdə və yanaşı təsir etsinlər; misal üçün, suyun, toxumun və istiliyin... birləşməsi ilə toxum açılıb çiçəklənir.

2-Səbəblərin hər hansı biri növbə ilə təsir etsin, belə ki, ömür müddəti onların sayına bölünür, hər hissə səbəblərin və amillərin birinin nəticəsi olaraq, növbə ilə öz təsirini bağışlayır. Necə ki, bir neçə mühərrik bir-birinin ardınca işə düşərək, təyyarənin hərəkət edib, uçmasına səbəb olsun.

3-Onlar bir neçə topun bir-birinə dəyməsi kimi, bir-birinə təsir göstərsin. Başqa bir misal: İnsan, öz əlini hərəkət etdirməsində iradəsinin, qələmin hərəkətində əlin və yazının gerçəkləşməsində qələmin təsiri vardır.

4-Bir-birinin ardınca gələn bir neçə amilin təsir göstərməsi: belə ki, onların hər hansı biri başqa bir varlığa bağlı olsun. Məsələn, insanın varlığı və iradəsi Allahın iradəsinə bağlıdır.

Bütün bu surətlərdə vahid nəticənin yaranması üçün bir neçə səbəbin birləşməsi lazımdır. Vahid nəticə bir neçə səbəbdən qaynaqlanırsa (xüsusilə 4-cü surətə) diqqət, məlum olur ki, insanın öz ixtiyarı ilə yerinə yetirdiyi işlərin Allaha mənsub edilməsinin insanın öz varlığı və iradəsi ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur. Çünki bu istinadlar bir-birinin ardındadır və bir-birilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir.

Başqa sözlə, fəlin bir insana mənsub edilməsi bir səthdə, onun Allah-taalaya mənsub edilməsi isə yüksək bir səthdədir. Bu səthdə insanın varlığı, üzərində iş görülən maddə, eləcə də alətlərin varlığı bütünlüklə ona əsaslanır. Buna əsasən, tam səbəbin sonuncu hissəsində insan iradəsinin təsiri ilə hər işin Allah-taalaya mənsub edilməsi arasında ziddiyyət yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Quranın bəzi ayələrində bizim işlərimiz, halətlərimiz və taleyimiz Allah-taalaya aid edilir. “Təkvir” surəsinin 29-cu ayəsində buyrulur:

-----Səh. 67.

“Aləmlərin Rəbbi olan Allah istəməsə, siz də istəyə bilməzsınız!” Səbəbi də budur ki, Allah-taala bizi tovhidin ən yüksək mərhələlərindən sayılan “feldə tovhid” məsələsindən agah etsin. Qurani-kərim insana Allahı olduğu kimi tanıtdırmaq və onu bu nöqtə ilə tanış etmək istəyir. Onun öz ehtiyacının dərkindəki

kamalı Allahadır; çünki insan tamam varlıq nöqsanına və fəqirliyə malikdir.

SUAL 15: *Üsulid-din (dinin əsasları) təhqiqi olduğu üçün məndə etiqadi məsələlərə qarşı şübhə yaranmışdır. Bu da, məni vacib əməllər və ibadətlərin yerinə yetirilməsində vəsvaslığa salmışdır. Məsləhət verib, yol göstərməyinizi xahiş edirəm!*

Hər şeydən öncə, bu incəliyi qeyd etməliyəm ki, vəsvəə, şəkk-şübhə və tərəddüd şeytani təhlükələr və nüfuzlardandır. Necə ki yəqin, rahatlıq, möhkəmlik ilahi lütf və mərhəmətlərdəndir. Şeytan Allahın bəndələrini doğru və haqq yoldan sapdırmaq üçün, müxtəlif yollardan və hiylələrdən istifadə edir. O, hiylə və məkr əhli olduğundan insanları azdırmaq üslubunu onların vəziyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən edir və həmin yoldan daxil olub, əyri yola yönəldir. Məsələn, şəri məsələlərə və hökmlərə etinasız yanaşan şəxs heç vaxt dəstəmazda və ya namazda vəsvaslığa düşər olmaz. Vasvasılıq şeytani təhriklərdəndir və o, şəri məsələlərə etinasız yanaşan şəxsi narahat etmir. Əksinə, onu şəri vəzifələrdən və ilahi təkliflərdən daha da uzaqlaşdırmaq üçün, həmin şəxsin daxili təmayüllərinə, uyğun bir yol seçir. Buna əsasən, sizi dinin zəruri məsələlərində şəkk-şübhəyə, tərəddüdə salan Şeytan sizin dini əməllərə qarşı diqqətinizdən xəbərdar

olduğundan, əlini məhz həmin nöqtə üzərinə qoyaraq ilahi neməti almaq istəyir.

Bu məsələyə diqqət yetirməklə deyə bilərik:

Əvvəla: Sizin dinin əsaslarını qəbul etməkdə təqlid etməyib, mütalibə və təfəkkürlə səy etməyiniz tərifləyiqdir. Sizin bu işinizə görə Allahın yanında çoxlu savab və mükafatınız var.

İkincisi: Əqidələrinizdə şəkk-şübhəyə düşər olduğunuz üçün Allah dərgahında əməllərinizin qəbul olunmayacağını, bunun sizə heç bir fayda verməyəcəyini özünüzlə təlqin etməyin. Bunın özü də şeytani hiylələrin davamıdır. Əvvəlcə əqidələri daxilinizdə süsləşdirir, sonra əməllərinizə irad tutaraq, sizdə onlara qarşı şəkk-şübhə icad edir.

Sizin “Allah bu əməlləri məndən qəbul etməyəcəkdir!” – deməyinizin səbəbi budur ki, siz səmimi qəlbdən Allahı qəbul edir və Onun varlığına şübhə etmirsiniz. Buna əsasən, şeytani istəklərə və vəsvəələrə düşər olmağınıza baxmayaraq, öz ibadətinizi davam etdirin və Allahın digər bəndələri kimi, mehriban və mərhəmətli Allahın dərgahında əməllərinizin qəbul olunacağına ümidvar olun!

Üçüncüsü: Bilin ki, Şeytan zəifdir, onun hiylə və məkri ağıllı, həqiqət axtaran, Allahı istəyən, Allah zikri ilə yaşayan və Onun əmrinə təslim olan insanlara təsirsizdir.

Qeyd olunan bu üç məsələyə diqqət yetirməklə yanaşı, bir müddət Şeytan və onun

vəsvəsələri ilə mübarizə aparın. Şeytanla mübarizə aparmağın yolları aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci yol: Şeytanın vəsvəsələrinə etina göstərməyin. O, sizi pis və puç nəsihətlərə dəvət etdikdə, öz fikrinizi başqa məsələlərlə məşğul edin. Məsumdan nəql olunan bir rəvayətdə buyurulur: *“Həqiqətən, o xəbis (Şeytan) ona itaət olunmasını istəyir. Əgər ona itaət etməkdən boyun qaçırılsa, sizə tərəf qayıtmaz.”*¹

İkinci yol: Birinci yolda ən mühüm iş sayılan Şeytanla mübarizə aparmaq budur ki, biz həyatımızda yerinə yetirmək istədiyimiz hər hansı bir işdə və hər hansı bir çətinliklə üzləşdikdə Allahdan, Onun rəhmət və lütf vasitələrindən yardım diləyərək, dua edib, yalvarmaqla Allahın diqqətini özümüzə cəlb edək. Allah-taala bu həqiqəti belə bəyan edir:

-----Səh. 70.

“De: “Əgər sizin duanız olmasa, Rəbbim sizə etina etməz.”²

Şeytanın vəsvəsələrindən nicat tapıb, qəflət yuxusundan oyanmağımız üçün Allah-taaladan sonra Peyğəmbərdən (s) və imamlardan kömək istəməliyik.

Quran ayələrini tilavət etmək və ya eşitmək, yaradılış və bu kimi digər məsələlər barəsində nazil olan ayələr üzərində düşünmək insanın

¹ “Füru-i-kafi”, 3-cü cild, səh. 357.

² “Furqan” surəsi, ayə: 77.

vücudunda hazırlıq ruhiyyəsi yaradır. İlahi cəzb nuru onun sorağına gələrək onu qəflət yuxusundan, xəyallardan və Şeytan vəsvəşələrindən xilas edib, öz həqiqətinə qaytarır. Diqqət yetirin ki, Qurani-kərim hər bir bölümündə insan üçün hidayətlər, xatırlamalar, xəbərdarlıqlar və qorxutmalar qərar vermişdir. Hər kəs səmimi qəlblə Qurandan yapışıb, haqq Allahın kəlamları üzərində düşünsə, bu (ilahi kəlamlar, işarələr və rəmzlər) onun həqiqətə çatmasına gətirib çıxaracaqdır.

Üçüncü yol: Bütün hallarda “qəflət”dən uzaq olub Allahı yad edin. Çünki Şeytan həmişə insanı qəflətə çəkməyə çalışır və bu yolla insanı şəkşübhəyə, tərəddüdə düşür edir. Buna görə də, özünüzü (xətalardan) qoruyub saxlamaq əzmində olun. Hər zaman müəyyən bəhanə ilə “qəflət”ə düşür olsanız, dərhal Allahı yad edin, Onun əzabını, nemətlərini və mərhəmətini xatırlayın, Ona pənah aparıb tövbə edin. “Əraf” surəsinin 200-201-ci ayələrində bu həqiqətə işarə ilə buyurulur: *“Əgər sənə Şeytandan bir vəsvəşə gəlsə, Allaha sığın. Şübhəsiz ki, Allah (hər şeyi) eşidən və biləndir. Allahdan qorxanlara Şeytandan bir vəsvəşə toxunduğu zaman onlar (Allahın əzabını, lütfünü və mərhəmətini) xatırlayıb düşünərlər və dərhal (gözləri açılib) görən olarlar.”*

Doğrudan da, insanı Şeytanın tələsinə və vəsvəşələrinə salan qəflətdir. Onun əlamətlərindən biri də şəkşübhəyə, izziraba və tərəddüdə düşür

olmaqdır. Başqa sözlə, haqdan qafil olub, onu unutməğın mənası budur ki, insan öz batinində Allah-taalanı yaddan çıxarıb, Onu yad etməkdən qafil olsun və sərgərdan vəziyyətdə qalaraq, nə edəcəyini bilməsin. Şeytan məhz bu yollarla insanın qəlbinə daxil olub vəsvəsə edir, onu haqq yoldan uzaqlaşdırır. İmam Sadiq (ə) bu həqiqətə işarə ilə buyurmuşdur: *“Həqiqətən, qəflət Şeytanın ovlağı, hər bir bəlanın, bədbəxtliyin başlanğıcı və bütün hicabların səbəbidir.”*¹

Qəflət Şeytan tərəfindən olduğu üçün, qəflət zamanı insanın dostu və ürək yoldaşı da yalnız Şeytandır. İnsanı qəflətə çəkən və Allahı yad etməyi unutduran məhz Şeytandır. Allah-taala Qurani-kərimdə buyurur:

-----SƏH. 72.

“Şeytan onlara hakim olmuş və Allahı zikr etməyi onlara unutdurmuşdur...”²

Bu ayənin qeybi ismarıcı budur ki, insanın fikri, qəlbi və batini tamamilə Allahdan uzaqlaşmış, xəyallar və gümanlar içərisində qərq olsa, Şeytan ona hakim kəsilmiş, fikrini, qəlbini və vücudunu özünə cəlb etmişdir ki, Rəbbini yad etməkdən çəkindirsin.

Aşağıda qeyd olunan iki ayəni həmişə oxuyun və onlar haqqında düşünün:

-----SƏH. 72.

¹ “Misbahuş-şəriət”, 24-cü bölüm.

² “Mücadələ” surəsi, ayə: 19.

“Hər kəs Rəhmanın zikrindən boyun qaçırsa, Biz ona Şeytani urcah edərik və o, Şeytanın yaxın dostu olar. Şeytanlar onları doğru yoldan çıxarar, onlar isə özlərinin haqq yolda olduqlarını güman edərlər.”¹

Ümid edirik ki, öncə qeyd etdiyimiz nöqtələrə diqqət yetirib, onlara əməl etməklə şəkk-şübhə və tərəddüdləriniz rahatlıq və sabitqədəmliyə çevriləcək. Həyatda həmişə uğurlu və şad olmağınızı arzu edirik!

¹ “Zuxruf” surəsi, ayə: 36-37.